

Sławomir Wojtkiewicz

Współczesna architektura domu jednorodzinnego

Współczesna architektura domu jednorodzinnego w Rijadzie,
w Arabii Saudyjskiej w latach 195-2010

Współczesna architektura domu jednorodzinnego w Rijadzie, w Arabii Saudyjskiej w latach 195-2010

Współczesna architektura domu jednorodzinnego w Rijadzie
w Arabii Saudyjskiej w latach 195-2010



rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem
Prof. zw. dr hab. inż. arch. Dariusza Kozłowskiego

Wydział Architektury
Politechniki Krakowskiej

- 2010 -



SPIS TREŚCI

WSPÓŁCZESNA ARCHITEKTURA DOMU JEDNORODZINNEGO W RIJADZIE, W ARABII SAUDYJSKIEJ W LATACH 1950-2010.

WSTĘP, ZAŁOŻENIA I UWAGI METODOLOGICZNE

1. Uzasadnienie wyboru tematu pracy.	- 4
2. Aktualność tematu.	- 5
3. Tezy pracy.	- 6
4. Stan współczesnej wiedzy na badany temat.	- 7
5. Cele pracy.	- 8
6. Określenie obszaru badań.	- 9
7. Delimitacja czasowa obszaru badań.	- 10
8. Delimitacja terytorialna obszaru badań.	- 10
9. Uwagi dotyczące literatury wiążącej się z tematem pracy oraz możliwości rozpoznawczych tematu.	- 11
10. Metodyka badań.	- 12

Rozdział 1. RIJAD - TŁO KSZTAŁTOWANIA FORMY DOMU JEDNORODZINNEGO

1. Arabia Saudyjska – środowisko kształtowania kultury i tradycji islamu.	- 15
2. Rijad – oblicze architektury mieszkaniowej, jednorodzinnej w okresie boomu gospodarki Arabii Saudyjskiej.	- 16

Rozdział 2. ARCHITEKTURA MIESZKANIOWA RIJADU W KONTEKŚCIE EKONOMII, DZIEDZICTWA SPOŁECZNO-KULTUROWEGO, WPŁYWÓW I TENDENCJI ZACHODNICH W LATACH 1950-2010.

2.1. Zewnętrzne i wewnętrzne uwarunkowania towarzyszące procesowi kształtowania współczesnego wizerunku domu w Rijadzie.

2.1.1. Wstęp.	- 19
2.1.2. Uwarunkowania polityczno-prawne.	- 27
2.1.3. Uwarunkowania ekonomiczne.	- 29
2.1.4. Uwarunkowania społeczno-kulturowe, a współczesne kształtowanie formy domu w Rijadzie.	- 37
2.1.5. Uwarunkowania klimatyczne.	- 53
2.1.6. Podsumowanie i wnioski.	- 55

2.2. Współczesny model domu jednorodzinnego w Rijadzie.

2.2.1. Układy urbanistyczne dzielnic zabudowy jednorodzinnej i formy zagospodarowania terenu.	- 57
2.2.2. Formy przestrzenne – współczesny model domu, a metodologia projektowania domów jednorodzinnych w Rijadzie. Uwarunkowania środowiskowe.	- 74
2.2.3. Konstrukcja i materiał.	- 80
2.2.4. Forma.	- 84
2.2.5. Zagadnienia prawa budowlanego w odniesieniu do projektu domu jednorodzinnego.	-131
2.2.6. Podsumowanie i wnioski.	-133

Rozdział 3. NURTY STYLISTYCZNE WE WSPÓŁCZESNEJ ARCHITEKTURZE MIEJSZKANIOWEJ, JEDNORODZINNEJ RIJADU – NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH.

3.1. Rola i pozycja architekta w formowaniu poszczególnych nurtów stylistycznych w Rijadzie.	-136
3.2. Nurty stylistyczne we współczesnej architekturze jednorodzinnej Rijadu.	-148
3.2.1. Neoeklektyzm – cytowanie form historycznych podanych w nowym kontekście i zestawieniu.	-149
3.2.2. Neoeklektyzm geometryczny.	- 157
3.2.3. Regionalizm modernistyczny - krytyczny.	- 159
3.2.4. Regionalizm – czerpiący ze wzorców obcych kulturowo.	- 166
3.2.5. Rewiwalizm.	- 169
3.2.6. Modernizm arabski – przyozdobiony.	- 172
3.2.7. Modernizm geometryczno-linearny.	- 178
3.2.8. Architektura neomodernistyczna.	- 180
3.2.9. Architektura ekspresjonistyczna.	- 189
3.3. Podsumowanie	- 192

Rozdział 4. PODSUMOWANIE I WNIOSKI KOŃCOWE

4.1. Podsumowanie wyników opracowania	- 195
---------------------------------------	-------

• **BIBLIOGRAFIA:**

- Publikacje książkowe	- 203
- Monografie.	- 205
- Rozprawy doktorskie i habilitacyjne.	- 205
- Publikacje w wydawnictwach naukowych.	- 206
- Akty prawne i wydawnictwa organów samorządowych.	- 208
- Publikacje w gazetach, czasopismach i serwisach internetowych.	- 208

• **SPISY:**

- spisy fotografii	- 209
- spisy ilustracji	- 214
- spisy tabel	- 217

WSPÓŁCZESNA ARCHITEKTURA DOMU JEDNORODZINNEGO W RIJADZIE, W ARABII SAUDYJSKIEJ W LATACH 1950-2010.

WSTĘP. ZAŁOŻENIA I UWAGI METODOLOGICZNE.

1. Uzasadnienie wyboru tematu pracy.

Arabia Saudyjska to kraj, który dzięki specyficznym uwarunkowaniom socjalnym, klimatycznym, a przede wszystkim kulturowym sprawia wrażenie niedostępnego. Doświadczenia projektowe i możliwość poznania miejsca osobiście skłoniły autora do refleksji na temat budownictwa mieszkaniowego jednorodzinne w Arabii Saudyjskiej oraz transcendencji wpływów kultury zachodniej na kształtowanie charakteru domu saudyjskiego, a w szerszym słowa znaczeniu wpływów globalizacji na rozwój architektury mieszkaniowej Arabii Saudyjskiej. Temat wydał się o tyle ciekawy, iż do tej pory zauważalny jest brak literatury traktującej treściwie problematykę domu w tym miejscu świata. Teren badań został oparty w zdecydowanej większości na pracy empirycznej, inwentaryzacyjnej i ikonograficznej; w mniejszym na badaniu samej literatury tematu. Osobliwość przedsięwzięcia skłoniła autora do nieznacznych odstępstw od przyjętych reguł pracy doktorskiej. Praca ma więc dwutorowy charakter. Z jednej strony autor przeprowadza szereg badań odnoszących się do tematu zabudowy mieszkaniowej, z drugiej są to osobiste refleksje ukazujące w sposób żywy doświadczenia natury antropologicznej związanej z poznawaniem domu i kultury domu w Arabii Saudyjskiej, w Rijadzie.

Królestwo Arabii jest krajem stosunkowo młodym. Jego współczesny kształt to efekt przeobrażeń i boomu gospodarczego ostatnich 80 lat, przy czym zaznaczyć należy, iż jest to środowisko ściśle powiązane z kulturą islamską. Islam precyzuje program funkcjonalny domu, natomiast brak tradycji budowania określonych norm oraz odwołania do wielowarstwowego dziedzictwa historycznego architektury mieszkaniowej przekłada się w dowolności kształtów, form i treści. Te spostrzeżenia stały się zacznym do sklasyfikowania charakteru zabudowy mieszkaniowej Rijadu, określenia granic rozwoju oraz głównych cech decydujących o odrębności kulturowej domów arabskich oraz ocenie udziału myśli zachodniej we współczesnym obrazie domu arabskiego. Historia współczesnej państwowości Arabii Saudyjskiej nie jest zbyt odległa, natomiast sama struktura społeczna jest silnie zróżnicowana. Zróżnicowanie to wynika w dużej mierze z pustynnego charakteru półwyspu arabskiego. W celu osiągnięcia precyzji, zakres pracy badawczej objął zagadnieniu domu w samej stolicy Arabii Saudyjskiej w Rijadzie.

Niniejsza praca porusza problemy występujące obecnie w rozwiązaniach przestrzennych domów jednorodzinnych na terenie miasta Rijadu. W oparciu o to źródło badań rozpatrywany jest wpływ różnych czynników na obraz przestrzenny domu w kontekście przemian we współczesnej architekturze mieszkaniowej. Opracowanie w swej formie i założeniu stanowić ma punkt odniesienia do teorii projektowania domów we współczesnej architekturze mieszkaniowej Arabii Saudyjskiej. Za podstawę dysertacji obrano projekty zabudowy jednorodzinnej. Badania dotyczą terenów Arabii Saudyjskiej ze wskazaniem na obszar Rijadu. Podstawową metodą badań przyjętą w niniejszym opracowaniu jest metoda analizy porównawczej. Dotyczy ona min. badań nad genezą i ewolucją domu w tym rejonie świata. Oparto się tutaj głównie o źródła anglojęzyczne.

Analizie poddano nowo powstające obiekty domów w rozumieniu przestrzeni współczesnych trendów architektury mieszkaniowej na świecie.

2. Aktualność tematu.

Dom w Arabii Saudyjskiej, w Rijadzie to w pewnym stopniu instytucja. Organizacja funkcjonalna w zdecydowanej większości podporządkowana została regułom tradycji, natomiast forma architektoniczna wykazuje różnorodność i bogactwo środków. Zważywszy na fakt, iż dom ten osadzony jest w kulturze islamskiej, która określa jego funkcje, a najważniejszą zasadą przy projektowaniu domu w Arabii jest zapewnienie maksymalnej prywatności oraz, że gorący klimat nie pozwala na pewne rozwiązania, które są wzorowe w Europie, poszukiwania formalne charakteru architektury pokrywają się z kierunkami rozwoju współczesnych domów na świecie. Fakt ten jest odczuwalny głównie dlatego, iż znaczny procent architektów pracujących w Arabii zdobywa wykształcenie na zachodzie. Druga grupa architektów, między innymi jak autor tejże pracy – wykształcona w Europie i pracująca tutaj przy poszanowaniu struktury funkcjonalnej, tradycyjnej, operuje językiem i stylem jak najbardziej wypracowanym w rodzimej szkole projektowej.

Wartością opisywanej pracy ma być dogłębna analiza języka, wypowiedzi poszczególnych typów domów jako systemu architektonicznej składni przydatnej w domenie badania form zabudowy jednorodzinnej i zjawiska globalizacji w architekturze. Utwierdzenie w przekonaniu, iż sztuka konstruowania domu opisuje pewną rzeczywistość, w której architektura jest jednym z głównych wyznaczników jej kształtu, staje się wiodącą tezą pracy.

3. Tezy pracy.

Współczesna architektura mieszkaniowa kształtująca się na terenach Rijadu wykazuje pewien dualizm, który oparto z jednej strony na poszukiwaniu nowych form, a z drugiej na operowaniu wypracowanymi w przeszłości formami domów. Sprawia to pewną trudność w jednoznacznym wskazaniu kierunków rozwoju domu we współczesnym Rijadzie.

Formowanie problemów badawczych tematu skupia się zatem na pytaniach:

- Jakie są możliwości zinterpretowania współczesnych domów w aspekcie formy i funkcji i jakie są metody ich transponowania?
- Jaki jest udział globalizacji i trendów zachodnich na kierunki rozwoju architektury mieszkaniowej, jednorodzinnej w Rijadzie?

Odnalezienie tego, co jest istotne w zakresie architektury mieszkaniowej, ustalenie głównych zadań, środków realizacji tych zadań i właściwych kryteriów oceny jest jednym z głównych problemów pracy. Naczelny nurt dociekań ukierunkowuje problematykę badań również na poszukiwanie metod przenoszenia treści historycznych architektury mieszkaniowej do czasów obecnych oraz werbalnego ujęcia konwersji treści zachodnich na formy domów w Rijadzie. Na tym etapie podjętych studiów sformułowano następujące tezy:

1. Architektura mieszkaniowa Rijadu ostatniej dekady XX i początku XXI wieku jest odzwierciedleniem progresywnego rozwoju gospodarczego, tendencji nurtów zachodnich z wyraźnym akcentem tradycji islamu w aspekcie form spędzania wolnego czasu oraz stylu życia.
2. Liberalizm gospodarczy, konserwatyzm kulturowy, złożoność struktury społecznej miasta, styl życia towarzyszący procesowi przemian na terenie Rijadu w ostatniej dekadzie sprzyja realizacji architektury o niejednorodnym wyrazie estetycznym. Tendencje stylistyczne, które można zaobserwować w architekturze jednorodzinnej w tej części świata są wypadkową następujących czynników:
 - poszukiwań stylu narodowego,
 - odejścia od wypracowanych w przeszłości form przestrzennych jako nieodpowiadających nobilitacji społecznej osiągniętej wraz z silnym rozwojem gospodarczym państwa na rzecz poszukiwań nowej gramatyki architektury mieszkaniowej.
3. Udział architektów zachodnich oraz edukacji w krajach zachodnich odzwierciedla zjawisko globalizacji w kształtowaniu formy architektonicznej domu, przy jednoczesnym utrzymaniu

ściśle określonych reguł tradycji i kultury w kształtowaniu funkcji domu oraz metod zagospodarowania działki budowlanej.

4. Prywatność, jako nadrzędna zasada konstruowania architektonicznego obrazu domu w Rijadzie jest zasadniczym kryterium wartościującym możliwości projektowania i kształtowania domu w Rijadzie.

4. Stan współczesnej wiedzy na badany temat.

Specyficzny charakter podjętej pracy narzuca pewien rodzaj potrójnej perspektywy badawczej. Przyjęto tym samym model pracy oparty na źródłach pisanych: w oparciu o analizę, opis, dokumentację istniejących już obiektów mieszkalnych, które w naturze niejako stanowią architektoniczną formę wyrażania treści oraz badania z natury: oparte o zapisy źródłowe, monograficzne, ikonograficzne. Kolejną perspektywę badawczą rysują autorskie doświadczenia projektowe w pracowni architektonicznej w Rijadzie. Kontakt z żywą materią projektową, wizyty na budowie i obserwacje z natury procesu budowy jak i przede wszystkim kontakt z rodzimymi architektami zajmującymi się kwestiami domu jednorodzinnego okazał się najbardziej wartościowym źródłem badawczym i przeniesieniem rzeczywistych odniesień na jakość niniejszej pracy. W oparciu o analizę środków ikonograficznych stwierdzono dużą rozpiętość dostępnych materiałów służących pracy, a analiza kwerend wykazała dość wąski zakres badawczy zjawiska globalizacji i przenoszenia myśli zachodniej na postulaty architektury jednorodzinnej w Rijadzie. Z dostępnych materiałów źródłowych wynika, że nie ma jednolitego opracowania dotyczącego najnowszej architektury jednorodzinnej Rijadu. Zauważa się jednak szereg publikacji, które wiążą się z tematem pracy. Należy wspomnieć o opracowaniach:

- ogólnych, które zagadnienie architektury mieszkaniowej opisywanych terenów podejmują jedynie w szerszym kontekście. Zaliczyć do nich możemy:
 - opracowania dotyczące historii architektury arabskiej, historii Rijadu,
 - współczesnej architektury Rijadu, gdzie także dosyć precyzyjnie są opisywane trendy w architekturze mieszkaniowej,
- szczegółowych, które zazwyczaj opisują konkretny obiekt, bądź obiekty architektoniczne, rzadziej cały nurt stylistyczny występujący w architekturze mieszkaniowej.

Pozycje dotyczące współczesnego pojęcia domu w Arabii Saudyjskiej i wpływu globalizacji jako czynnika kierującego rozwój architektury ujęte są dość obszernie w

rozprawach doktorskich i materiałach pokonferencyjnych. W tym miejscu warto wskazać pozycję: Fadan, Youssef, *The Development of Contemporary Housing in Saudi Arabia (1950-1983)*, która jest szczególnie bliska tematyce autora. Inną pozycją istotną w procesie powstania pracy jest rozprawa doktorska *Tradition, Continuity and Change In the Physical Environment the Arab Muslim City* pod redakcją Saleh A. Al Hathloul. Kolejnym z materiałów źródłowych są czasopisma fachowe, które ze względu na swój charakter w dużej mierze zajmują się architekturą współczesną.

Analiza stanu badań wiążących się z tematem pracy stwierdza, że niniejsza dysertacja porusza zagadnienia, które nie zostały zbadane i opisane do końca, a dla polskiego czytelnika ze względu na odmienność wydać się może interesującą lekturą. Stąd niniejsze opracowanie ma wszelkie podstawy w przeniesieniu dyskusji w temacie współczesnej architektury jednorodzinnej w Rijadzie na pole rozprawy doktorskiej.

5. Cele pracy.

Postawiono następujące cele pracy:

- Poznanie etapów w procesie kształtowania architektury jednorodzinnej Rijadu pod kątem wpływu architektury zachodniej na powstającą architekturę mieszkaniową w Rijadzie.
- Poznanie etapów w procesie kształtowania domu jednorodzinnego pod kątem specyfiki architektury jednorodzinnej regionu oraz jego umiejscowienia w określonym obszarze i ich oddziaływania.

Analiza ta powinna stać się podstawą do:

- stworzenia systematyki typów współczesnej zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej w danym miejscu oddziaływania;
- identyfikacji cech tożsamości kulturowej oraz rekonstrukcji tradycyjnych wzorców architektury jednorodzinnej Rijadu.

Kolejnym celem pracy jest:

- Wskazanie uwarunkowań kulturowych oraz środowiskowych w architekturze jednorodzinnej na terenie Rijadu.
- Przedstawienie tendencji przeobrażeń, jakie zaszły w architekturze jednorodzinnej Rijadu w omawianym okresie.

- Przegląd architektury budynków mieszkalnych jednorodzinnych zrealizowanych na terenie Rijadu w latach 1950-2010 pod kątem stworzenia systematyki obowiązujących nurtów stylistycznych oraz udziału w nich myśli zachodnich.
- Próba określenia roli nowopowstającej architektury jednorodzinnej w procesie kształtowania się współczesnego obrazu Rijadu.

Wnioski i uwagi końcowe powinny:

- Stać się podstawą w dyskusji na temat potencjalnych dróg rozwoju form zabudowy jednorodzinnej na omawianym terenie;
- być zaczynem do odkrycia mechanizmów kształtowania tendencji w architekturze jednorodzinnej Rijadu;
- dać pretekst do rozważań nad stanem jak również specyfiką współczesnej architektury jednorodzinnej w Arabii Saudyjskiej w kontekście zjawiska globalizacji w architekturze;
- określić uwarunkowania klimatyczne na powstawanie, kształtowanie i rozwój architektury jednorodzinnej;
- określić specyfikę danej kultury na współczesny stan rozwoju architektury jednorodzinnej w regionie.

6. Określenie obszaru badań.

Badania odnoszą się do problematyki domu jednorodzinnego na terenie miasta Rijad w Arabii Saudyjskiej. Autor na podstawie dostępnych źródeł ikonograficznych i przeprowadzonych kwerend przedstawia tło kształtowania architektury domu w Arabii Saudyjskiej. Aspekt kulturowy jest szczególnie potraktowany, gdyż to z nim łączy się współczesne pojęcie domu w Rijadzie. Efektem tej pracy ma być wypracowanie i ukazanie struktury domu, która stanowi archetyp i swego rodzaju wzór w kształtowaniu współczesnej architektury mieszkaniowej. Drugi istotny czynnik pracy to odwołanie się do uwarunkowań klimatycznych, gdyż to właśnie one obok kwestii kulturowo-społecznych decydują w największym stopniu o odrębności domu w Arabii. W kolejnej części, odnoszącej się do czasów współczesnych analizie poddano typy zabudowy jednorodzinnej, współczesnej na terenie Rijadu. Główny nacisk położony został na analizę formy architektonicznej odzwierciedlającej dość sztywny program funkcjonalny domu. Aspekt urbanistyczny, ekonomiczny, rozwiązań programowo-przestrzennych przedstawiono jedynie w zakresie

niezbędnym do naświetlenia tła współczesnej architektury mieszkaniowej regionu. Analizie poddano również zjawisko globalizacji oraz możliwości przenoszenia i dostosowania szkoły architektury zachodniej do warunków i kultury Arabii Saudyjskiej.

7. Delimitacja czasowa obszaru badań.

Początek współczesnej historii architektury w Arabii Saudyjskiej ma miejsce w latach 50-tych XX wieku. Odkrycie złóż ropy naftowej okazało się być istotnym wydarzeniem w budowaniu cywilizacji. Poprzedzający lata 50-te okres, kiedy to budownictwo jednorodzinne kształtowało się w ramach określonego kręgu kulturowego, możliwości technologicznych, wiedzy oraz uwarunkowań klimatycznych wypracowało model domu jako nośnika pewnych tradycji i stylu życia. Awans cywilizacyjny sprawił, że tradycja pozostała wciąż ta sama i wciąż z tą samą siłą oddziaływania, natomiast zmienił się styl życia. Od początku lat 50-tych możemy zaobserwować odchodzenie od dawnych rozwiązań architektonicznych i kształtowanie nowego języka architektury. Nie bez znaczenia istotną rolę w tym procesie odgrywa edukacja oraz obecność zachodnich architektów pracujących w danym środowisku. Wydaje się zatem, iż delimitacją czasową tematu powinien być okres od lat 50-tych XX wieku do czasów obecnych. Autor własną praktyką projektową na terenie Rijadu przyczynił się w jakimś stopniu do transcendencji macierzystej szkoły projektowej w środowisku islamu. Rok działalności w biurze projektowym w Arabii naznaczony był w dość szerokim zakresie zmaganiem ideowymi autora z postawą ideową firmy, w której był zatrudniony. Konkluzją tych doświadczeń była obserwacja zmian pokoleniowych architektów w Rijadzie jak i zmian sposobu myślenia oraz kształtowania architektury. Obserwacje te są na tyle interesujące, iż temat wpływu myśli zachodniej w architekturze Rijadu stał się dodatkowym narzeczem niniejszej pracy. Wiedza to okazała się cennym orężem traktującym *in sita* temat wprost z natury. Jako górną granicę czasową obszaru badań przyjęto rok 2010. Data ta stanowi naturalne ograniczenie związane z okresem przeprowadzonych badań. Tym samym ramy czasowe rozważań nad architekturą jednorodziną w Rijadzie zostały naznaczone chronologią lat 1950-2010.

8. Delimitacja terytorialna obszaru badań.

Arabia Saudyjska jest krajem pustynnym. Powierzchnia kraju wynosi 1 960 582 km², zajmując w przybliżeniu obszar całej zachodniej Europy. Mimo tak rozległej powierzchni życie mieszkańców skupia się zaledwie w kilku ośrodkach aglomeracyjnych. Jedda jest miastem

portowym w basenie Morza Czerwonego. Madena i Mekka – ośrodki aglomeracyjne o znaczeniu religijnym rok rocznie odwiedzane przez rzesze wiernych. Damman i Khobar – bliźniacze miasta w basenie Zatoki Perskiej i wreszcie Rijad stolica państwa Saudyjskiego położona w samym sercu pustyni na Półwyspie Arabskim. Odległości do poszczególnych miejsc są liczone w rozpiętości tysiąca kilometrów przecinanych malowniczymi pejzażami pustyni. Współczesna infrastruktura jest bardzo dobrze zorganizowana i mimo niekorzystnego klimatu jak i wspomnianych dystansów z łatwością można się przemieszczać. Delimitacja terytorialna obszaru badań została ograniczona do miasta Rijadu. Związane jest to przede wszystkim z określonym i bardzo charakterystycznym tłem kulturowym kształtującym formę domu na tle całej Arabii Saudyjskiej. Na tym przykładzie Rijad wykazuje bardzo konserwatywną i religijną postawę życia mieszkańców, która przekłada się na specyfikę domu. O wyborze tematu badań i jego miejsca zdecydowały następujące czynniki:

- roczny pobyt w Rijadzie, w Arabii Saudyjskiej na stanowisku projektanta w jednej z firm architektonicznych w stolicy Arabii;
- osobisty udział w kształtowaniu form domu jednorodzinnego na terenie Rijadu;
- świadomość różnic kulturowych, społecznych na mapie państwa Saudyjskiego z wskazaniem na ośrodek stolicy Arabii jako miejsca badań. Rijad, wydaje się być najbardziej reprezentacyjnym ośrodkiem w Królestwie Arabii i to w tym miejscu dynamizm rozwoju oraz ewolucja form i myśli jest najsilniej obecna. W jakimś sensie można zaryzykować tezę, iż architektura Rijadu wyznacza prym i jakość w ujęciu całego państwa.

9. Uwagi dotyczące literatury wiążącej się z tematem pracy oraz możliwości rozpoznawczych tematu.

W trakcie kwerend przeprowadzonych w Bibliotece Narodowej im. Króla Abdula Fahada, Bibliotece „College of Architecture” na Uniwersytecie w Rijadzie zgromadzono i przestudiowano literaturę wiążącą się z tematem pracy. Wskazano, że dostępne wydawnictwa książkowe poruszają jedynie niektóre zagadnienia będące tematem dysertacji. Należy zwrócić uwagę na dość dobrze opracowany aspekt domu arabskiego jako nośnika tradycji islamu, a tym samym stylu bycia ludzi pustyni. Ujęcie historyczne ma liczne opracowania w literaturze i publikacjach naukowych. Dość obszernie temat został opracowany pod redakcją Williama Faceya - *Back to Earth, Adobe Building in Saudi Arabia*. Pozycja ta bardzo precyzyjnie ukazuje tło kształtowania tradycyjnego domu arabskiego w szerokim zakresie oddziaływania

kultury arabskiej na terenie Półwyspu Arabskiego i Afryki Północnej. Tematyka współczesnego domu arabskiego znajduje też odniesienie w zorganizowanym międzynarodowym konkursie architektonicznym dotyczącym poszukiwania nowej myśli w architekturze domu w Rijadzie. Przy okazji konkursu z roku 2003 pojawiła się obszerna publikacja traktująca treściwie niniejszy temat. W toku pracy zgromadzono też interesujące źródła dotyczące historii Rijadu oraz współczesnej polityki planistycznej miasta. Wiedza niniejsza okazała się przydatna w ocenie miejsca domu w strukturze miasta. Część pracy poświęcona genezie i historycznym uwarunkowaniom kształtowania domu w Rijadzie zbadana została w naturze w trakcie kilkudniowej sesji inwentaryzacyjno-fotograficznej na terenach Addriyah - ośrodka, w którym to przeprowadzane są prace archeologiczne i gdzie w sposób namacalny można było obserwować i zbadać historyczną formę architektoniczną oraz strukturę urbanistyczną domu arabskiego. Zapoznano się także z artykułami publikowanymi w czasopiśmie fachowych (architektonicznych, historycznych i socjologicznych). Powyższe publikacje pod względem tematycznym można podzielić na następujące grupy:

- opracowania dotyczące historii architektury Arabii Saudyjskiej i Rijadu;
- opracowania dotyczące teorii architektury (w tym architektury mieszkaniowej);
- opracowania dotyczące formy architektonicznej;
- opracowania socjologiczne odnoszące się do szerokiego pojęcia jakim jest rola islamu i jego wpływu na rozwój kultury, sztuki, a więc pośrednio i architektury.

Ważnym źródłem wiedzy, zarówno historycznej, jak i współczesnej architektury Rijadu były zasoby zgromadzone w internecie. Zapoznano się z oficjalnymi stronami firmowanymi przez władze miejskie jak również stronami prowadzonymi przez organizacje pozarządowe, towarzystwa i osoby prywatne. Istotny wkład w zgromadzeniu niezbędnych materiałów wykazały rozmowy z autentycznymi mieszkańcami Rijadu, które w sposób żywy, wręcz poetycki opisywały mentalność etniczną arabów i rozumienie świata kulturowo odmiennego, związanego z islamem

10. Metodyka badań.

- W rozgraniczeniu obszaru badań przyjęto założenie, iż Rijad stanowi najbardziej reprezentatywny ośrodek miejski, przy czym w ujęciu geograficznym zupełnie zamknięty i samowystarczalny. Kryterium to określa analiza geopolityczna i społeczno-kulturowa jak i uwarunkowana geograficznie.

- W zakresie delimitacji czasowej obszaru badań przyjęto podział na dwa okresy:
 - historyczny – określający tło niezbędne do zrozumienia idei i miejsca domu w Arabii Saudyjskiej – wersja skrócona i jedynie informacyjna;
 - współczesny – odnoszący się do lat 1950-2010.

Zakres klasyfikacji tradycyjnych typów zabudowy mieszkaniowej oparł się o analizę ikonograficzną oraz studium inwentaryzacyjno-fotograficzne przeprowadzone w jednostce archeologicznej Addiriyah. Okresy historyczne nurtów i kierunków stylistycznych w architekturze przedstawiono w następujący sposób:

- w zakresie opisanego przyczyn i skutków zmian zachodzących w architekturze mieszkaniowej Rijadu oparto się na analizie artykułów prasowych, opracowań naukowych, badań statystycznych, wywiadów z projektantami oraz własnych doświadczeniach projektowych;
- w zakresie wyłonienia i sklasyfikowania współczesnych tendencji w architekturze jednorodzinnej posłużono się analizą materiałów zdjęciowych (wykonanych w trakcie kwerend i objazdów). Nazwy kierunków i nurtów stylistycznych wprowadzono w oparciu o nazewnictwo funkcjonujące powszechnie w publikacjach dotyczących współczesnej architektury mieszkaniowej, nazewnictwo przejęte od projektantów poszczególnych realizacji oraz o nazewnictwo własne (wprowadzone przez autora);
- w pracy badawczej dotyczącej samej formy architektonicznej i jej miejsca w przestrzeni wyniki zostały opracowane w oparciu o metodologię dwustopniowej analizy. Metoda wyróżnia dwa składniki określające wyniki badań. Te dwa składniki to „*qualitative*” i „*quantitative*”. Składniki „*quantitative*” obejmują parametry techniczne architektury, co dotyczy takich zagadnień jak:
 - uwarunkowania urbanistyczne przyjętych rozwiązań architektonicznych;
 - możliwości spełnienia danych obiektów w konfrontacji ze skrajnie niekorzystnym klimatem geograficznym;
 - socjologiczne parametry powstającej architektury;
 - ekonomiczne uwarunkowania kształtowania poszczególnych form zabudowy jednorodzinnej;

Parametr „*quantitative*” określa obiektywne wartości obiektu mieszkaniowego związane z wartościami technicznymi i uzasadnieniem przyjętych rozwiązań. Parametr „*qualitative*” prezentuje subiektywną wartość dziedziny nauki jaką jest architektura. Subiektywizm dotyczy definicji i pojęcia piękna w architekturze. Składnik „*qualitative*” w uzupełnieniu z

„*quantitative*” wskazuje drogę rozwoju stylistyki powstającej architektury jednorodzinnej, wpływu szkół architektury zachodniej na ten stan jak i wartości stricte socjologicznych odnoszących się do identyfikacji powstających obiektów w danym miejscu, czyli subiektywnego pojęcia piękna w architekturze¹.

W oparciu o materiały zgromadzone w trakcie kwerend, wyjazdów studialnych i rozmów z samymi projektantami przeprowadzono analizy porównawcze poszczególnych obiektów z terenu Rijadu. Analizy te pozwoliły na określenie charakterystycznych nurtów stylistycznych współczesnej zabudowy jednorodzinnej Rijadu. Wnioski końcowe to amplituda wyników przeprowadzonych badań oraz własne doświadczenia projektowe poparte wieloletnim doświadczeniem lokalnej firmy projektowej we wskazanym temacie.

¹ Zob. www.systogenesis.com

Rozdział 1. RIJAD – TŁO KSZTAŁTOWANIA FORMY DOMU JEDNORODZINNEGO.

1. Arabia Saudyjska – środowisko kształtowania kultury i tradycji islamu.

Królestwo Arabii Saudyjskiej obejmuje prawie 80% powierzchni Półwyspu Arabskiego, co odpowiada w przybliżeniu 1/3 powierzchni Stanów Zjednoczonych. Królestwo znajduje się w południowo-zachodniej części kontynentu azjatyckiego. Wschodnia część kraju to płaskowyż zaczynający się na północy pustynią Wielki Nefud i ciągnący się wzdłuż Zatoki Perskiej, aż do największej na świecie pustyni piaszczystej Rub Al-Chali (Pusta Ćwiartka) na południu. Na zachodzie tego płaskowyżu znajduje się Nadżd, serce Półwyspu Arabskiego znane z urwisk oraz pustyni żwirowych i piaskowych. W zachodniej części kraju, równoległe do Morza Czerwonego biegnie łańcuch górski. W regionie Hidżaz, usytuowanym nad Morzem Czerwonym znajdują się święte miasta islamu: Mekka i Medyna, miasto portowe Dżedda i letnia stolica kraju Taif.² Arabia Saudyjska to państwo stosunkowo młode. Formalnie Królestwo proklamowało swoją niepodległość w latach 30-tych XX wieku. Omawiany obszar od V wieku n.e. był i wciąż jest miejscem swoistej dyfuzji kulturowej islamu. W wyniku trwającego kilkanaście stuleci procesu doszło tu do powstania specyficznego typu kultury – kultury synkretycznej, nasyconej pierwiastkami tradycji islamu, która determinuje jej istnienie w każdym aspekcie życia człowieka. Co za tym idzie w krajobrazie kulturowym tego terenu nie widać wyraźnie sprecyzowanej granicy narodowej. Odkrycie złóż ropy naftowej uczyniło Arabię Saudyjską jednym z bogatszych krajów świata. Nurty zachodnie docierające tutaj stały się automatycznie drugim czynnikiem obok islamu wpływającym na kształtowanie światopoglądu oraz zmian stylu życia, form spędzania wolnego czasu i potrzeb estetycznych.

Fenomen kultury islamu wycisnął piętno nie tylko na tożsamości kulturowej, etnicznej i narodowej jego mieszkańców, ale również i na architekturze. Sprawił, że straciła ona jednorodny wymiar, stała się wielowymiarowa i mimo obecnych tendencji zachodnich to islam jest tym czynnikiem, który świadczy o tożsamości miejsca i jego *genius loci*.

² Facey, Willam *Back to Earth*, Al-Turath, Riyadh 1997.

2. Rijad – oblicze architektury mieszkaniowej, jednorodzinnej w okresie boomu gospodarki Arabii Saudyjskiej.

Rijad, stolica Arabii Saudyjskiej - w chwili obecnej jest to najdynamiczniej rozwijająca się metropolia w Królestwie Saudyjskich. Jeszcze w połowie XX wieku miejsce zamieszkałe było przez zaledwie 83 tys. mieszkańców. Dziś liczba ta jest podawana w milionach.



fol. 1. Obszar Rijadu historyczny i współczesny.

Historycznie, miasto było jedną z osad na szlaku prowadzącym wzdłuż dopływów Wadi Hani [fol.1]. Nazwa wywodzi się od słowa „rowdah”, co oznacza ogród, tudzież sad³. Obecność licznych wadi sprawiła, że możliwości życia w tym miejscu pustyni były dużo łatwiejsze niż w innych częściach Arabii. Tak narodziło się miasto, które z czasem stało się stolicą Królestwa. Trzon metropolii tworzy oś północna ulicy King Fahad Road oraz Olaya Street z nowoczesnymi centrami handlowymi i spektakularnymi obiektami. Budynki w tym miejscu osiągają najwyższe wysokości, a malejąc promieniście rysują piramidalny układ kompozycji przestrzennej. Rijad wytworzył charakterystyczny model kultury kultywującej z wszelką przekorą wartości islamu. Społeczeństwo Rijadu na tle innych miast Arabii wykazuje

³ Facey William, *Back to Earth*, Al-Turath, Riyadh 1997.

wyjątkowy konserwatyzm w odniesieniu do kultury i zachowań społecznych. Reguły szariatu⁴ są na tym obszarze kulturowane z wyjątkową konsekwencją. Nie ma tutaj kin, nie ma teatrów, obowiązuje całkowita prohibicja alkoholu. W efekcie Rijad to z jednej strony nowoczesna, dynamicznie rozwijająca się metropolia, z drugiej synkretyczny układ społeczno-prawny bardzo ściśle regulujący normy i obowiązki obywateli. Wszystko to składa się na dość oryginalny odbiór miejsca i bezpośrednio przekłada na charakter domu w stolicy Arabii Saudyjskiej.

Oblicze architektury mieszkaniowej w Rijadzie nie podlega jednoznacznej ocenie. Jej struktura jest dość skomplikowana i wymaga ostrożnych studiów, żeby w sposób jednoznaczny wskazać jej obecność w XXI wieku. Pewną trudność sprawia klasyfikacja form mieszkaniowych, gdyż i w tym wypadku jest dość zróżnicowana. Oblicze współczesnego domu Rijadu określa kilka czynników:

- charakter dzielnicy, jej status majątkowy,
- determinacja urbanistyczna miejsca.

Dzielnice mieszkaniowe tworzą tutaj autonomiczne strefy niepowiązane kompozycyjnie z miastem, natomiast w ścisłym układzie planistycznym. Wewnątrz tych struktur urbanistycznych można wyróżnić następujące obszary :

- Obszar przeznaczony pod zabudowę mieszkaniową podzielony na kwartały o charakterze zabudowy luźnej, niepodlegający większym ograniczeniom kompozycyjno-urbanistycznym,
- Obszar o zorganizowanej strukturze przestrzennej, jako czynnik przede wszystkim decydujący o architekturze miejsca - *compoundy*.⁵

Wymienione założenia tworzą ramy kształtowania przestrzeni i oblicza zabudowy jednorodzinnej w sensie kompozycyjno-urbanistycznym.

⁴ Szariat - (arab. شريعة - *szar'ia(t)*) - droga prowadząca do wodopoju) to prawo kierujące życiem wyznawców sunnickiej jak i szyickiej odmiany islamu. Islam nie uznaje rozdziału życia świeckiego i religijnego, i dlatego reguluje zarówno zwyczaje religijne, organizację władzy religijnej jak i codzienne życie muzułmanina. Szariat opiera się na założeniu, że prawo musi dostarczyć wszystkiego, co potrzebne dla duchowego i fizycznego rozwoju jednostki. Wszystkie czyny muzułmanina są podzielone na pięć kategorii - konieczne, chwalebne, dozwolone, naganne oraz zakazane. Podstawą określenia czynów koniecznych jest pięć filarów islamu. www.zgaba.pl

⁵ *Compoundy* – zamknięte, strzeżone osiedla mieszkaniowe, o znacznym standardzie wykończenia, zwykle przeznaczone jako mieszkania pracownikom wyższych szczebli zarządzania, urzędów państwowych, wolnych zawodów.

Kolejne tło stanowi:

- Tradycja islamu, jako nośnika cech i charakteru architektonicznego domu oraz zabudowy działki,
- Wpływ nurtów zachodnich przenoszonych do architektury mieszkaniowej, czy to za pośrednictwem architektów z krajów zachodnich pracujących w Rijadzie, czy też miejscowych w zdecydowanej większości wykształconych za granicą,
- Regulacje prawne.

Niniejszy rozdział stanowi zatem wstęp do dłuższej dyskusji poruszającej wielowątkowość oblicza architektury mieszkaniowej, jednorodzinnej w Rijadzie. Autor skupił się w tym miejscu na wskazaniu przede wszystkim czynników kompozycyjno-przestrzennych problematyki kształtowania domu w Rijadzie. Kwestie historycznych uwarunkowań formujących zasady domu oraz czynnik środowiska i klimatu, jako istotny składnik opisu domu w krajobrazie pustynnym w tym miejscu zostały przemilczane celem szczególnego ujęcia w kolejnej części pracy. Przytoczony zakres badań określił w dość ogólnym zarysie tło infrastruktury kreującej dom w Arabii Saudyjskiej.

**Rozdział 2. ARCHITEKTURA MIESZKANIOWA RIJADU W KONTEKŚCIE EKONOMII,
DZIEDZICTWA SPOŁECZNO - KULTUROWEGO, WPLYWÓW I
TENDENCJI ZACHODNICH W LATACH 1950-2010.**

2.1. Zewnętrzne i wewnętrzne uwarunkowania towarzyszące procesowi kształtowania współczesnego wizerunku domu w Rijadzie.

2.1.1. Wstęp.

Gwałtowny i nagły rozwój gospodarczy Arabii Saudyjskiej sprawił, iż miasto Rijad po dzień dzisiejszy jest obiektem dynamiki zmian i przeobrażeń na niespotykaną skalę⁶. Od roku 1967 do 2010 populacja mieszkańców wzrosła kilkunastokrotnie. Rijad z prowincjonalnego miasta [fot.2] przekształcił się w metropolię zamieszkałą przez ponad 4, 5 miliona ludzi w roku 2001, a do roku 2011 wskaźnik ten osiągnie liczbę 7,7 miliona⁷. Roczny przyrost mieszkańców w dniu dzisiejszym wynosi 6-10 % [rys.4], a w samym Rijadzie liczba spisanych rodzin przekracza liczbę 690 000. Niniejsze wskaźniki ukazują intensywność rozwoju populacji Rijadu, gdzie powierzchnia zabudowy terenu przekracza 1000 km²⁸. Udział wzrostu rodzin w latach 1991-2001 wyniósł 41%, przy czym wzrost ilości mieszkań osiągnął wskaźnik 29%, co jest daleko poniżej wzrostu populacji miasta⁹. Kwestia regulacji przepisów prawnych oraz wypracowania polityki w odniesieniu do szerokiego wachlarza aspektów rozwoju mieszkalnictwa w Rijadzie wydaje się być dość trudnym i skomplikowanym procesem.

⁶ Yusuf A. Aina, Johannes Van Der Merwe, Habib M. Alshuwaikhat, art. "Urban Spatial Growth and Land Use Change in Riyadh: Comparing Spectral Angle Mapping and Band Ratioing Techniques", 2006.

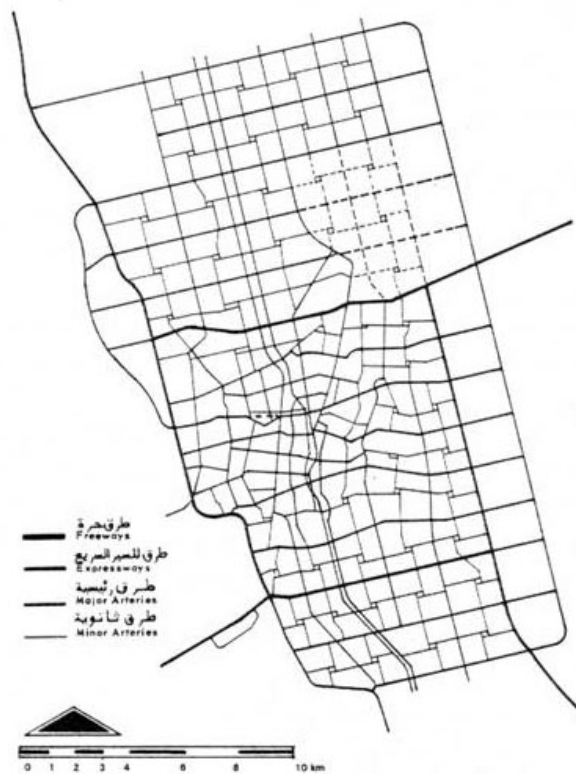
⁷ Symposium "Housing Future in the city of Ar-Riyadh" ADA, Ar-Riyadh, 9-11 April 2001.

⁸ *Investment Climate in ArRiyadh City 2007*, ADA, Kingdom of Saudi Arabia, str.20.

⁹ Symposium "Housing Future in the city of Ar-Riyadh" ADA, Ar-Riyadh, 9-11 April 2001.



fol. 2. Zabudowa Rijadu z lat 50-tych XX wieku, zdjęcie satelitarne.

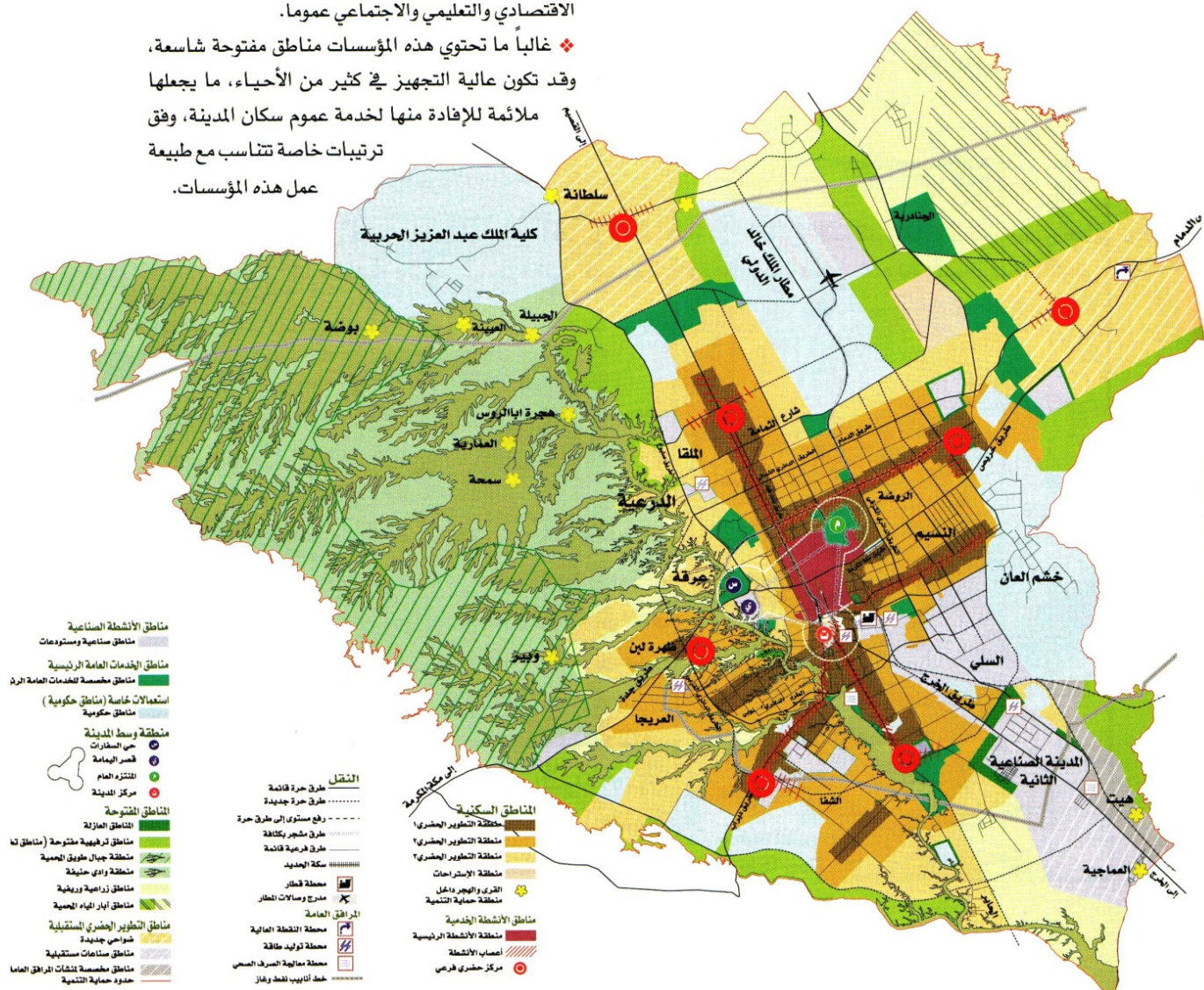


rys. 1. Plan miejscowy rozwoju Rijadu, 1972-1975, projekt Doxiadis Associates.



rys. 2. Miejscowy plan zagospodarowania miasta Rijad z lat 1972 – 1975.

الاقتصادي والتعليمي والاجتماعي عموماً .
 ❖ غالباً ما تحتوي هذه المؤسسات مناطق مفتوحة شاسعة، وقد تكون عالية التجهيز في كثير من الأحيان، ما يجعلها ملائمة للإفادة منها لخدمة عموم سكان المدينة، وفق ترتيبات خاصة تتناسب مع طبيعة عمل هذه المؤسسات.



rys. 3. Miejscowy plan zagospodarowania miasta Rijad z lat 2004 – 2010.

Kolor brązowy – układy o silnej intensywności zabudowy, kolor pomarańczowy osiedla jednorodzinne o średniej intensywności zabudowy, kolor lekko pomarańczowy- luźna zabudowa jednorodzinna, miejsca wytłuszczone – centra kulturotwórcze, żółte punkty – zabudowa o dużych wartościach rekreacyjno-mieszkalnych.



fot. 3. Widok zabudowy północnej dzielnicy mieszkaniowej w Rijadzie.



fot. 4. Panorama ulicy King Fahad Road i Olaya Street.



fot. 5. Panorama centrum finansowego i handlowego kwartalu KingFahad Road i Olaya Street. W tle centrum handlowo-hotelowe Falsalia Tower.



fot. 6. Sylweta Falsalii w zabudowie miasta. Północna oś kompozycyjna Rijadu.

Uwarunkowania polityczno-prawne w powiązaniu ze strukturą ekonomiczną regionu za główny cel obierają politykę zrównoważonego rozwoju oraz utrzymania ściśle określonych planistycznie ram przestrzenno-socjalnej ekspansji popartej mocną ekonomią¹⁰. Budownictwo zajmuje jedno z czołowych dziedzin gospodarki, co jest drugą po przemyśle petrochemicznym gałęzią ekonomii angażującą tysiące ludzi oraz generującą pokaźne zyski i dochody¹¹. Arabia Saudyjska jest monarchią absolutną jednak stworzony system polityczno- prawny odnosi się w sposób liberalny do spraw ekonomii. Obok inwestycji rządowych istnieje silne lobby prywatne, decydujące w sposób niekwestionowany o planistycznym rozwoju miasta¹². Zagadnienia polityczno-prawne w wolnorynkowej, aczkolwiek monarchistycznej formule państwa są w ścisłej kodyfikacji z uwarunkowaniami ekonomicznymi. Układ kompozycyjny Rijadu ma charakter horyzontalny. W praktyce miasto rozrasta się w sposób płaski, zachowując skalę niskiej zabudowy kosztem wchłaniania olbrzymich obszarów ziemi [fot.4,5,6.]. W roku 1967 został opracowany pierwszy plan polityki rozwoju miasta Rijad z wskazaniem zagadnień problematyki mieszkaniowej [rys.5]¹³. Plan zakładał powstanie 278 000 mieszkań do roku 2000, to jest jednostek mieszkaniowych dla 1, 4 miliona ludzi. W roku 1989 wskaźnik ten osiągnął liczbę 202000 mieszkań równą 202 000 mieszkańców¹⁴.

Podsumowując niniejszy wstęp należy wyróżnić cechy określające politykę państwa w zakresie uwarunkowań planistycznych i roli struktury mieszkaniowej-jednorodzinnej w mieście. W drugiej części czołowym zagadnieniem stanie się wyłonienie i ukazanie problemów towarzyszących realizacji polityki miasta w odniesieniu do rozwoju sektora mieszkaniowego w Rijadzie.

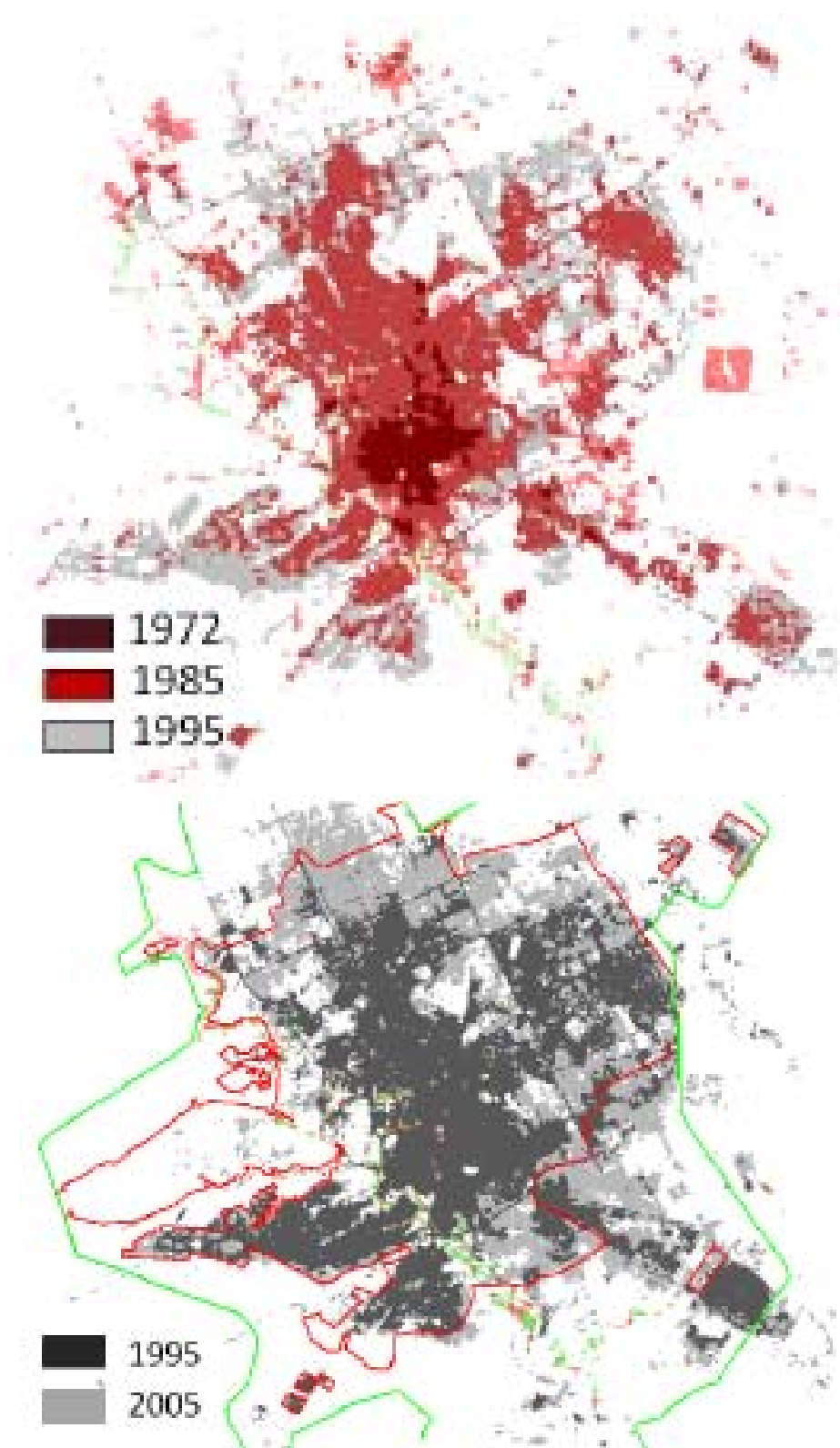
¹⁰ Tło klimatu inwestycji w Arabii Saudyjskiej obrazują raporty Arriyadh Development Authority.

¹¹ Dane w oparciu o “ *National Economy during seventh Development Plan, Chapter nine – Population and standard of living*”, Ministry of Economy and Planning publications LTD, str.179-319, Riyadh 2004.

¹² Sytuacja nie odbiega zbyt od tendencji w innych miejscach świata w tym Polski.

¹³ zob. Saleh .A .AL Hathloul *Tradition, Continuity and Change in the Physical Environment: The Arab Muslim City*, , M.A.U.D. Harvard University 1975, str.144-230.

¹⁴ zob. Yusuf Aina *Urban Spatial Growth and Land Use Change in Riyadh: Comparing Spectral Angle Mapping and Band Ratioing Techniques*, Rijad, 2006, por. Dane – Ministry of Municipal & Rural Affairs Deputy of Ministry of Town Planning – Riyadh Action Master Plans, Metropolitan Area Master Plan, ADA Riyadh 1978 oraz Riyadh – The Town of Future, ADA 1972.



rys. 4. Zmiany w obszarach miasta Rijad w latach 1972-2005.

2.1.2. Uwarunkowania polityczno-prawne.

Polityka państwa od lat 60-tych XX wieku, czyli od początku realnej konsumpcji sukcesu gospodarki Saudyjskiej odznaczała się bardzo liberalnym, rynkowym podejściem do zagadnień związanych z mieszkalnictwem. Rola państwa ograniczyła się w zasadzie do zapewnienia wszystkim podmiotom procesu inwestycyjnego możliwie równych warunków konkurencji. W swym zamyśle działania te miały umożliwić wyzwolenie indywidualnej przedsiębiorczości w zakresie zaspokajania potrzeb mieszkaniowych obywateli. Tak rozumiana polityka opierała się na założeniu, że mieszkania są towarem funkcjonującym na rynku, a ich podaż wynika z popytu wspartego realnymi możliwościami finansowymi potencjalnych nabywców oraz systemem pomocy i wsparcia ludzi o niskich zarobkach. Aby jednak spełnić te kryteria potrzebny był trwały i możliwie szybki wzrost koniunktury we wszystkich dziedzinach gospodarki. Skutkiem był szybki przyrost populacji Rijadu i braki w rynku nieruchomości mieszkaniowych¹⁵. Sytuacja ta stała się podstawą określenia wyrazistej polityki państwa w niniejszym sektorze gospodarki. Opracowana strategia rozwoju mieszkalnictwa w II połowie XX wieku w Rijadzie stała się konsekwentnie realizowanym planem, aktualizowanym co dekadę. Priorytety państwa określające podstawy polityki rozwoju sektora mieszkaniowego są następujące¹⁶:

- Rozwój architektury mieszkaniowej jednorodzinnej powinien być osiągnięty w oparciu o kryteria definiowane potrzebami regionu, uwarunkowaniami środowiskowymi. Istotną rolę ma tu odegrać opracowany program dotacji rządu oraz form wspierania rozwoju mieszkalnictwa jednorodzinnego na poziomie lokalnym. W tym zakresie polityka miasta zmierza do szczególnej analizy aspektów socjalnych, ekonomicznych, środowiskowych oraz technologicznych regionu.
- Stworzenie systemu przyjaznego środowiska inwestycji w sektorze mieszkaniowym ma w założeniu pobudzić koniunkturę, stąd: - państwowy system kredytów mieszkaniowych, system pożyczek państwowych, system bezpłatnej ziemi ludziom najuboższym, brak podatków od wybudowanych nieruchomości.

¹⁵ Rijad jest jednym z najszybciej rozwijających się miast na Bliskim Wschodzie. Obecnie roczny przyrost mieszkańców wynosi 3,8%. Miasto przekroczyło liczbę 4 000 000 ludności, a do roku 2020 przewiduje się zwiększenie populacji do 11 000 000. Yusuf Aina „*Urban Spatial Growth and Land Use Change in Riyadh: Comparing Spectral Angle Mapping and Band Ratioing Techniques*”, Riyadh 2006, str.51.

¹⁶ W oparciu o tezy Symposium „*Housing Future in the city of Ar-Riyadh*” ADA, Ar-Riyadh, 9-11 April 2001.

- Wsparcie prywatnego kapitału inwestycyjnego zaangażowanego w sektor mieszkaniowy, poprzez zapisy prawa kreujące wyraźny, stabilny i niezawodny mechanizm włączający zewnętrzny kapitał w system finansowania architektury mieszkaniowej.
- Real Development Fund (REDF) – stworzony fundusz pożyczek celem wsparcia ubogich rodzin w procesie budowania domu¹⁷.
- Podkreślenie i wsparcie polityki i regulacji zapisów planu rozwoju miasta Rijad dążącego do kontroli i polaryzacji gęstości zabudowy poszczególnych obszarów zabudowy jednorodzinnej, określenie minimalnych wymiarów działki budowlanej, gęstości zabudowy, jak i preferencji socjalno-ekonomicznej populacji danej dzielnicy.¹⁸

Podsumowanie.

Problematyka architektury mieszkaniowej jednorodzinnej jest istotnym aspektem polityki rozwoju miasta Rijadu. Miasto i rząd aktywnie uczestniczą w planistycznym i socjalno-ekonomicznym kształtowaniu przestrzeni Rijadu. Zagadnienie to jest istotnym elementem polityki Arabii Saudyjskiej, a udział inwestycji mieszkaniowych zajmuje pokaźne miejsce w całej gospodarce państwa. Państwo wprowadza na rynek wiele instrumentów, takich jak: pożyczki, dotacje, rozwój technologii budowlanych, której efektem jest troska o ludzi najuboższych oraz o główny problem miasta, jakim jest potężny przyrost demograficzny. Planistycznie zauważyć należy próby określenia stref metropolii, które to wytyczą możliwości inwestycyjne w rozumieniu wielkości działek, statusu majątkowego dzielnicy oraz wprowadzanych rozwiązań formalnych [rys.1,2]. Pośrednim działaniem polityki mieszkaniowej jest wspieranie inicjatyw deweloperskich kontrola oraz interwencje na płaszczyźnie wzrostu cen za nieruchomości jak i wspieranie technologii budowlanych zapewniających łatwość budowania, niezawodność techniczną oraz minimalizację kosztów produkcji¹⁹. Jak widać, obok zupełnie swobodnej polityki rynku nieruchomości państwo Saudyjskie wykazuje szczególny interwencjonizm i działanie zmierzające do rozwiązania problemów domów ludziom biednym. Na uwagę zasługuje też konsekwencja i długoplanowy charakter polityki państwa, co ma swoje przeniesienie na uwarunkowania ekonomiczne i realizacje architektoniczne.

¹⁷ Zagadnienie zostało szczegółowo opisane w publikacji: dr Faisal A Mubarak „*Cultural Adaptation to Housing needs: case study Riyadh, Saudi Arabia*”, KSU 1992.

¹⁸ *National Economy during seventh Development Plan, Chapter nine – Population and standard of living*, Ministry of Economy and Planning publications LTD, str.179-319, Riyadh 2004.

¹⁹ *Ibidem*.

2.1.3. Uwarunkowania ekonomiczne.

Gospodarka Arabii Saudyjskiej zajmuje 20-te miejsce w ogólnoświatowym rankingu zamożności państw świata²⁰. Roczny dochód PKB na jednego mieszkańca wynosi 25000\$, co nie wydaje się być wielką kwotą zważywszy, iż w Australii ten sam dochód wynosi 60000\$, w USA 40000\$, a w Polsce 12000\$²¹. Przekrój społeczeństwa uwypuklają relacje pomiędzy rodzimymi mieszkańcami i ludźmi z zewnątrz. Te relacje eksponują olbrzymią amplitudę dochodów danej grupy społecznej. I tak przekrój społeczeństwa tworzą:

- Siła robocza z Azji, głównie z Pakistanu, Indii, Bangladeszu i Filipin jak i innych państw biednych części Azji i Afryki. W zdecydowanej większości ludzie ci nie mają tutaj większych praw, a swoje życie dostosowują celowi, jakim jest utrzymanie rodzin we własnych krajach.
- Wykwalifikowani pracownicy z Azji, głównie lekarze, inżynierowie.
- Wykwalifikowani pracownicy z krajów cywilizacji zachodniej (Europa, Kanada, USA, Australia), ich udział w strukturze ekonomii Arabii Saudyjskiej jest bardzo istotny z racji dostarczanych oraz rozwijanych technologii i relacji biznesowych. Zamknięty kraj konserwatywnego islamu kulturowo jest obcy pluralistycznym wartościom świata zachodniego. Zarobki są istotnym bodźcem przyciągającym tych ludzi na Bliski Wschód, a ich średni bilans przekracza znacząco możliwości płacowe rodzimych krajów. Dodatkowo stworzony tutaj został system zamkniętych osiedli mieszkaniowych przeznaczonych pracownikom z zachodu, gdzie nie obowiązują trudne reguły szariatu.
- Saudyjczycy, którzy szczególnie są promowani, jako gospodarze tej ziemi i gdzie cała polityka kraju skupia się na szczególnej opiekuńczości państwa.²²

²⁰ *Investment Climate in ArRiyadh City*, ADA 2007, www.stat.gov.pl

²¹ Dane dot. Polski GUS, 2009, Arabii Saudyjskiej, Stanów Zjednoczonych, Australii – wikipedia.

²² Powołując się na publikację *World Housing Congress: Affordable Quality Housing* w artykule podsumowującym kongres pt. *Development and Management Policies for Sustainable Affordable Housing in Riyadh – Saudi Arabia (ADA 2007)* określono granicę biedy na poziomie rocznego dochodu 80000 SR – 21333\$. Dochód ten zaliczono do tzw. Low income LI, wykazując iż 39,3% ludności Rijadu osiąga niniejszy przychód w ciągu roku. Kolejną granicą biedy – Very Low Income VLI jest wskaźnik 50000 SR – 13333\$ rocznego dochodu, gdzie wskaźnik ten osiąga 24% mieszkańców. Skrajną biedę oceniono na poziomie 30000SR rocznego dochodu – 8000\$ The Extremely Low Income ELI – 17% mieszkańców. Dane pochodzą z roku 2007, str. 3-4.

Prowokacyjnym staje się pytanie, czy oryginalni mieszkańcy Arabii Saudyjskiej są ludźmi biednymi i jaki jest wskaźnik biedy odnoszący się do Saudyjczyków.²³



rys. 5. Dom typu villa, dom duży.

²³ Szczegółowe dane dotyczące zarobków oraz poszczególnych grup etnicznych zamieszkujących Rijad zawarto w *Investment Climate In Arriyadh City 2007, Theme four – High Commission for the Development of Arriyadh & its Role in Developing of the City*, str.33-47, ADA Riyadh 2007.



fot. 7. Przykład domu wyższej klasy – pałac.



fot. 8. Przykład typowego domu arabskiego średniej klasy w obszarze Rijadu.



fot. 9, fot. 10. Obszary slumsów w Rijadzie. Okolice Diriyah.



fot. 11. Obszary slumsów w Rijadzie. Okolice Addiriyah.



fol. 12. Obszary slumsów w Rijadzie. Okolice Addiriyah.

Jak wspomniano, Rijad jest jednym z najszybciej rozrastających się miast regionu, którego populacja wzrasta średnio 70% co 7 lat. Tak silny przyrost demograficzny stymuluje zarazem wewnętrzny rynek mieszkaniowy. Płynące stąd dochody miasta w dużej części przeznaczone są na wdrażanie poszczególnych programów aktywizacji i wsparcia rynku mieszkaniowego. Real Estate Development Fund (REDF) jest przykładem kooperacji miasta z prywatnym kapitałem wspomagającym rozwój tej gałęzi gospodarki Arabii²⁴. Zjawiskiem negatywnym opisanej sytuacji ekonomicznej Rijadu w zakresie inwestycji mieszkaniowych jest wzrost cen nieruchomości oraz kosztów budowy domów. Z jednej strony mechanizm ten wynika z relacji podaży i popytu, czyli jest regulowany prawidłowościami ekonomii, z drugiej zauważalne jest zjawisko spekulacji i sztucznego podnoszenia cen. Proces ten jest szczególnie dokuczliwy ludziom mniej zamożnym, którzy w dłuższej perspektywie mają ograniczone możliwości budowy własnego domu. Ta powstająca dziura pomiędzy możliwościami wytwórczymi rynku mieszkaniowego, a realnymi potrzebami konsumenta jest jednym z głównych problemów natury ekonomicznej dotyczącej rozwoju współczesnego domu w Rijadzie. Opisany wyżej system REDF w pewnym sensie stanowi

²⁴ Zob. dr Faisal A. Mubarak, *Cultural Adaptation to Housing needs: case study Riyadh, Saudi Arabia*, KSU, Rijad 1996.

remedium²⁵. Stąd niezwykle ważna w polityce ekonomicznej miasta jest szeroko rozumiana współpraca z organami zewnętrznymi (deweloperami, producentami materiałów budowlanych, architektami, naukowcami, finansistami), których głównym przesłaniem jest wypracowanie spójnej wizji rozwoju architektury jednorodzinnej oraz możliwości jego finansowania. Trzeba raz jeszcze podkreślić, iż model mieszkania w Rijadzie jest zdominowany przez zabudowę jednorodziną. Typ domu wielorodzinnego na tym gruncie jest niemalże nieobecny. Taka forma architektury mieszkaniowej funkcjonuje w postaci domu czynszowego, wynajmowanego głównie przez ludzi osiedlających się w Rijadzie, emigrantów, najemnych pracowników²⁶ nie stanowiąc przy tym zauważalnego udziału w rozwoju architektury mieszkaniowej. Architektura jednorodzinna nawet w wymiarze tanich jednostek mieszkaniowych jest inwestycją znacznie droższą niż np. w Europie. Przede wszystkim jej istnienie jest związane z przygotowaniem drogiej z założenia infrastruktury, wyznaczenia nowych obszarów pod zabudowę, lokację dróg i niezbędnych mediów, parcelację terenu i wreszcie rozpoczęcie procesu budowy. Wspomniane alternatywne rozwiązanie, jakim jest dom wielorodzinny nie sprawdza się także z racji różnic kulturowych i istoty architektury kształtowanej w duchu islamu, gdzie główną zasadą jest zapewnienie maksymalnej prywatności mieszkańcom. Roczny koszt powstających osiedli mieszkaniowych przekracza 55 bilionów riali rocznie, co odpowiada kwocie 14 bilionów dolarów amerykańskich. Powołując się na statystyki do końca roku 2000 wybudowanych zostało 648 000 domów²⁷. Prognozy przewidują budowę 1 500 000 domów w przeciągu kolejnych dwudziestu lat²⁸. Rezerwy finansowe są silnym bodźcem ułatwiającym utrzymanie stabilnej polityki kształtowania obrazu przestrzennego Rijadu, jakkolwiek wspierając i rozwijając ekonomicznie nieuzasadnioną strategią rozwoju w płaszczyźnie horyzontalnej. Niemniej opracowany w latach 60-tych plan płaskiej panoramy miasta jest konsekwentnie kontynuowany i rozwijany²⁹.

Dotacje rządowe pełnią istotną rolę w opisanym procesie. Wspomniany wyżej program REF swoim zakresem obejmuje przyznawanie dotacji na zakup działki, pożyczek na realizację budowy. Pożyczki te są długoterminowe i nieoprocentowane. Miasto przejmuje też na siebie

²⁵ Symposium “*Housing Future in the City of ArRiyadh*”, ADA,Ar-Riyadh, 9-11 kwiecień 2001.

²⁶ dr Faisal A Mubarak, *Cultural Adaptation to Housing needs: case study Riyadh, Saudi Arabia*, KSU, Rijad 1996, dane statystyczne ADA – Authority Development of Arriyadh, str.6.

²⁷ Symposium “*Housing Future in the City of ArRiyadh*”, ADA,Ar-Riyadh, 9-11 kwiecień 2001.

²⁸ *Cultural Adaptation to Housing needs: case study Riyadh, Saudi Arabia*, dr Faisal A. Mubarak, KSU, Rijad 1996

²⁹ *Doxiadis*, Riyadh Master Plan,A-19, str.144. Rijad 1968.

wysiłek uzbrojenia i przygotowania terenu pod inwestycje. Te regulacje zostały ujęte w działaniu programu MESTER i MEDSTAR. Programy te są składową opracowanej przez Arriyadh Development Authority planu stopniowego przygotowywania niezagospodarowanych terenów pod zabudowę jednorodziną. Inną formą zrównoważonej polityki miasta w zakresie architektury jednorodzinnej są próby rekultywacji i renowacji zdegradowanych obszarów mieszkaniowych. Program ten koncentruje się na powstrzymaniu od likwidacji dzielnic mieszkaniowych zniszczonych i częściowo opuszczonych.³⁰ Jak widać programy rządowe wsparte silną ekonomią pozwalają rodzinom saudyjskim dość niewielkim kosztem uzyskać własny dom. Trzeba nadmienić, iż w Arabii Saudyjskiej nie ma żadnej formy podatków. Inwestycja w budowę domu kończy się dokładnie wraz z budową domu. W dalszej części koszty funkcjonowania nieruchomości partycypują jedynie w opłatach za dostarczenie wody, odprowadzenia ścieków i zaopatrzenie w energię elektryczną.

Podsumowanie.

Zabudowa jednorodzinna jest ogniwem trwale obecnym w rozwoju gospodarczym Arabii Saudyjskiej. Horyzontalny układ kompozycyjny miasta sprawia, iż odgrywa również istotną rolę w przestrzennej identyfikacji Rijadu. Dynamizm rozwoju tej gałęzi gospodarki jest udziałem wciąż pędzącej wzrostem ekonomii Arabii Saudyjskiej oraz gwałtownym rozwojem Rijadu. Przyrost naturalny Rijadu wynosi 8 - 10% w skali roku, stąd potrzeby mieszkaniowe stają się jednym z głównych zadań rządu i miasta³¹. Konsekwencją tego błyskawicznego rozwoju są antagonizmy społeczne związane z różnicowaniem dochodów poszczególnych obywateli. Zasadniczo w Arabii Saudyjskiej nie funkcjonuje klasa średnia, która jest jednym z ogniw poprawnego funkcjonowania państw zachodnich. Pomoc państwa dla rdzennych mieszkańców cechuje opiekuńczość i szereg instrumentów wsparcia na polu budowy własnego domu. Rzeczywista bieda koncentruje się wśród niewykwalifikowanej emigracji z Azji oraz Afryki. W rezultacie biedne obszary mieszkaniowe Rijadu tworzy zupełnie przypadkowa zabudowa slumsów i obszarów zdegradowanych, co w szerszej perspektywie wywiera wpływ

³⁰ W tej materii został stworzony program rehabilitacji zdegradowanych obszarów Addariyah i towarzyszącym im slumsom. Program określił bardzo szczegółowo zasady sanacji obszaru w duchu historycznego charakteru miejsca. Zob. *Historical Precinct of Addiriyah, High Commision for the development of Addiriyah*, ADA, May 2004.

³¹ Jak piszą Yusuf A.Aina, Johhanes H. Van Der Merbe i Habib M.Alshuwaikhat w artykule *Urban Spatial Growth and Land Use Change in Riyadh*, poszczególne plany miejscowe musiały być modyfikowane, gdyż nikt nie przywidywał, aż tak silnego przyrostu ludności w stolicy Arabii Saudyjskiej.

na przestrzenny obraz Rijadu. Zagadnienie to jest na tyle obszerne, iż jego szczególne traktowanie powinno być udziałem odrębnego opracowania.

Miasto w programie strategii rozwoju wykorzystuje wiele mechanizmów rynku oraz pomocy, by w miarę skutecznie uzupełniać braki mieszkaniowe. System dotacji państwowych pozwala w wielu przypadkach otrzymać długoterminowe pożyczki na budowę domu, a często też bezpłatnie pozyskać ziemię. Z drugiej strony silnie jest wspierany rozwój technologii budowlanych, które w pewnym stopniu zunifikowały system budownictwa mieszkaniowego. Dążenie do wypracowania tanich technologii budowlanych, a jednocześnie trwałych i dobrze pracujących w środowisku pustyni wpływa na uprzemysłowienie budownictwa. Zjawisko to mocno uzasadnione ekonomicznie ma swoje przełożenie na formy przestrzenne domu. Miasto w sposób naturalny staje się podzielone na obszary bogate z przewagą dużych posiadłości i zieleni towarzyszącej, średniej gęstości zabudowę, obszary o gęstej zabudowie, jak i obszary zdegradowane. Ogólne zanieczyszczenie powietrza oraz śmieci stają się coraz bardziej dokuczliwym problemem współczesnego Rijadu³². Zaprezentowane uwarunkowania prawne i ekonomiczne mają bezpośrednie przełożenie na takie wskaźniki dotyczące sektora mieszkaniowego, jak liczba mieszkań oddawanych do użytku w danym roku.

Aspekty ekonomiczne	Rijad
Kierunki rozwoju gospodarczego	<ul style="list-style-type: none"> - poddanie gospodarki regułom gry rynkowej; - wdrażanie nowych technologii w produkcji; - otwarcie na inwestycje finansowane przez kapitał zagraniczny (głównie z Europy Zachodniej i USA); - wspieranie prywatnej działalności poszczególnych organów gospodarki saudyjskiej; - szeroki wachlarz współpracy pomiędzy organami państwowymi, a prywatnymi instytucjami finansowymi oraz biznesowymi.
Rozwój budownictwa mieszkaniowego	<ul style="list-style-type: none"> - gwałtowny wzrost liczby nowych mieszkań oddawanych do użytku od roku 1960 (w porównaniu do lat poprzednich); - zaawansowany system wsparcia państwa w rozwój architektury jednorodzinnej; - brak podatków od gruntu i nieruchomości; - przeznaczanie terenów pod zabudowę jednorodzinna osobom biedniejszym; - długoterminowe nieoprocentowane pożyczki rządowe na budowę domu; - gradacja miasta pod kątem wyodrębnienia obszarów mieszkaniowych jednorodzinnych o różnej skali działania przestrzennego i statusu majątkowego: obszary duże i zielone przeznaczone pod zabudowę ludziom bogatym; - silne zagęszczenie zabudowy i średniej wielkości działki; - rekultywacja obszarów mieszkaniowych zdegradowanych.

Tabela 1. Aspekty ekonomiczne i ich przeniesienie na możliwości kształtowania domu w Rijadzie.

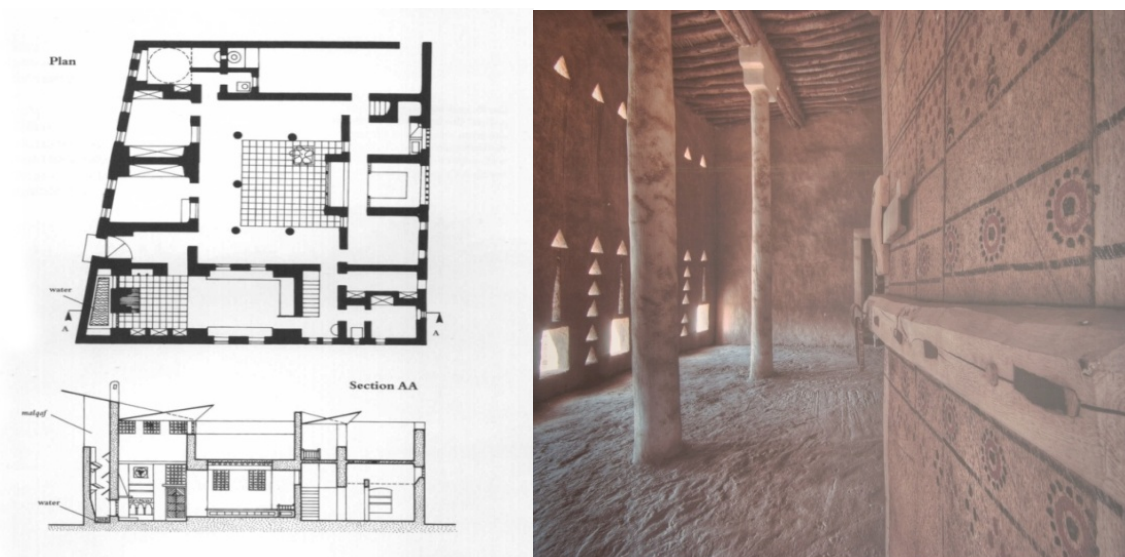
³² Zob. Materiały Pokonferencyjne, Symposium "Housing Future in the City of ArRiyadh", ADA, Ar-Riyadh, 9-11 kwiecień 2001.

Analiza danych zawarta w tabeli [Tab.1] pozwala stwierdzić, iż sytuacja w budownictwie mieszkaniowym w Rijadzie jest piramidą wzrostu. Ten wzrost jest wynikiem silnej ekonomii, a w aspekcie samej architektury staje się polem eksperymentów i poszukiwania własnego języka w tym powstającym od lat 50-tych XX wieku kosmopolitycznym środowisku przestrzeni architektonicznej.

2.1.4. Uwarunkowania społeczno-kulturowe, a współczesne kształtowanie formy domu w Rijadzie.

Boom ekonomiczny zapoczątkowany odkryciem złóż ropy naftowej³³ przewartościował spojrzenie na zagadnienie domu jednorodzinnego w Arabii Saudyjskiej w Rijadzie. Istnieje kilka generalnych cech charakteryzujących dom w Arabii. Po pierwsze, możliwość funkcjonowania w trudnym klimacie. Historyczne rozwiązania technologiczne, okazały się na tyle niezawodne, iż dom stworzył optymalne warunki życia w klimacie, gdzie temperatura w najgorętszych porach roku przekracza 50⁰C. Kolejna cecha to specyficznie uwarunkowane środowisko kulturowe o bardzo określonych i sztywnych regułach życia jak i segregacji płci. Wątek podziału płci dotyczy większości aspektów życia Saudyjczyków, a w strukturze domu był i jest osiągany po przez lokację oddzielnych wejść dla kobiet i mężczyzn oraz niezależnych pomieszczeń dla gości. Dom był formowany w sposób uniemożliwiający ludziom z zewnątrz wglądu do jego wnętrza. Istota prywatności jako jedna z nadrzędnych cech domu w Arabii jest w dużej części przełożeniem tradycyjnych wartości społecznych kształtujących tożsamość ludzi tej części świata.

³³ W Arabii Saudyjskiej na wybrzeżu i w szelfie Zatoki Perskiej występują bogate złoża ropy naftowej, szacowane na 26% zasobów światowych. Eksploatację złóż prowadzą (pod nadzorem przedsiębiorstwa państwowego Petromin) firmy naftowe, głównie koncern Saudi Aramco. Arabia Saudyjska zajmuje 1. miejsce na świecie w wydobyciu ropy naftowej (395 mln ton, 2006), źródło: www.addairyadh.com



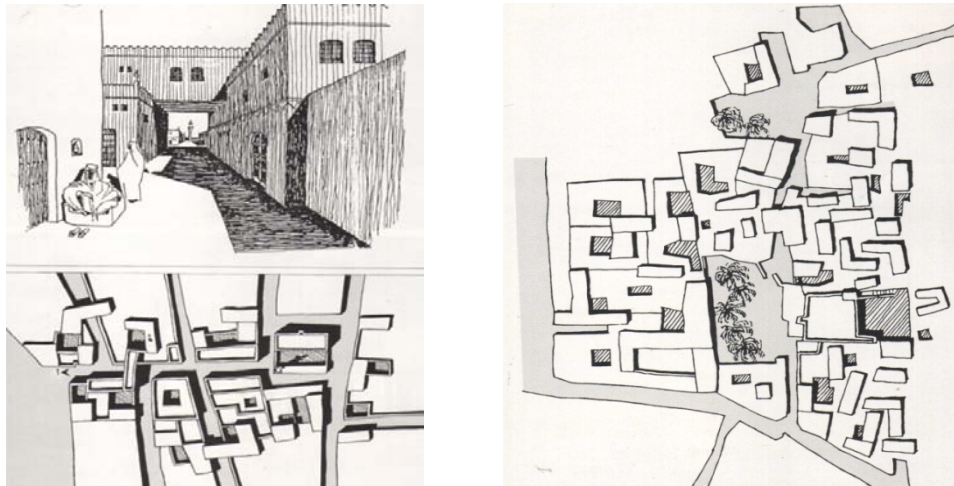
rys. 6., fot. 13. Historyczny układ domu atrialnego rejonu Najd w Rijadzie. Układ pomieszczeń, przekrój, widok fragmentu wnętrza.

Ukształtowany w rejonie Najd historyczny typ domu atrialnego, z wewnętrznym dziedzińcem. Strukturę domu określają uwarunkowania geograficzne, wyznaczając możliwości powstania architektury najbardziej optymalnej wobec niekorzystnego klimatu. Dominacja islamu oraz szczególnie w tym miejscu silna szkoła konserwatywności religijnej narzuca normy i zasady formowania programu funkcjonalnego domu.

Szczególna postawa kulturowa, dosłowna realizacja postaw życiowych opisanych islamem ukształtowała też specyficzny układ organizacji pomieszczeń, który okazał się elementem trwałym tworząc także ramy współczesnego domu w Arabii Saudyjskiej.

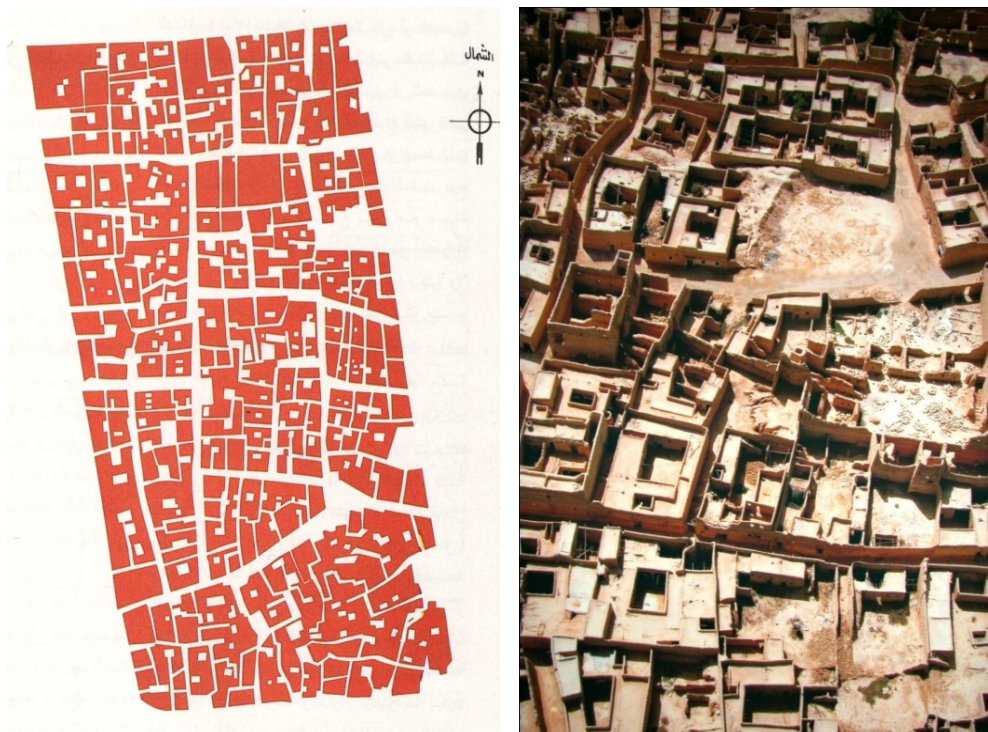
Forma domu ukształtowana historycznie nie ulegała większym wpływom zewnętrznym, utrzymując niezmienną swoją formę do czasów „rewolucji” gospodarczej Arabii i zwrotu w kierunku świata zachodniego.³⁴

³⁴ W kompozycji budynku mieszkalnego historycznego dominuje układ odśrodkowy. Wnętrze stanowi istotę, podczas gdy jego forma zewnętrzna w tym wypadku ma znaczenie drugoplanowe. Układ funkcjonalny jest pochodną czynnika segregacji płci oraz potrzeby ochrony jego mieszkańców przed trudnymi warunkami klimatycznymi, jak i bodźcami zewnętrznymi. Kobieta w wczesnej fazie islamu pełni rolę *muhsana* – osoby będącej pod protektoratem męża, na którym to spoczywa obowiązek ochrony honoru swojej żony. Swoiste poczucie doskonałości moralnej rodziny, a zwłaszcza żony jest zjawiskiem socjologicznym, wokół którego koncentruje się życie ludzi i trudny w rozumieniu europejskim kodeks norm moralnych. W istocie zjawisko to odgrywa kluczową rolę w przełożeniu na architekturę jednorodzinną i układ przestrzenny oraz funkcjonalny domu. Arabskie określenie „*sakan*” wywodzące się z słowa „*sakina*” przywoływane jako dom, w kulturze arabskiej oznacza pokój i świętość, a w relacji do *harim* – święty teren po raz wtóry podkreśla zasadę prywatności domu. Zamknięta forma domu od strony ulicy jest koniecznością, nie tylko z uwagi na ochronę przed hałasem, zapachem, kurzem, czy wiatrem, ale przede wszystkim w znaczeniu ochrony „świętego miejsca”. Facey William, *Back to Earth, Adobe Building In Saudi Arabia*, Rijad 1996, str. 35-82.



rys. 7. Układy urbanistyczne tradycyjnej zabudowy jednorodzinnej rejonu Najd.

Strukturę miasta historycznego tworzy system zgrupowanej zabudowy typu atrialnego. Światło oraz powietrze jest pozyskiwane wprost z dziedzińca, tymczasem ściany zewnętrzne przylegają do budowli sąsiednich. W ten sposób eliminowana jest zbędna przestrzeń między budynkami, minimalizowana jest cyrkulacja gorącego powietrza z zewnątrz i przede wszystkim spełniona zostaje zasada protekcji rodziny – mieszkańców domu od bodźców zewnętrznych. Ulice miasta tworzą wąskie alejki formowane jednorodną linią muru. Miasto powstaje w sposób organiczny po przez aplikacje kolejnych struktur domów w sposób zdyscyplinowany, bez wcześniej założonej koncepcji planistycznej. Cały program domu zawiera jego wnętrze i ta część budynku odgrywa zdecydowaną rolę w plastyce przestrzeni i gramatyce architektury. W ten sposób dom Najd realizuje postulat prywatności i niedostępności miejsca osobom postronnym. Forma zewnętrzna budynku przybiera w przestrzeni formę muru okalającego. Jej oprawa architektoniczna jest znacznie bardziej uboższa, wręcz zdominowana jedynie fakturą materiału, jakim w tamtym okresie jest glina suszona, trzcina i błoto.



rys. 8. Historyczny układ zabudowy Diriyah –najstarszej części Rijadu.

fot. 14. Układ urbanistyczny miasta Addiriyah.

Opisane cechy³⁵ i po wtóre świadoma edukacja architektoniczna ukształtowały model współczesnej architektury mieszkaniowej tej części świata³⁶. Współczesny dom w Rijadzie przekłada dwa równorzędne spojrzenia na zagadnienie i rolę mieszkania w przestrzeni miasta:

- Model tradycyjnej struktury funkcjonalnej rzutu z podziałem na płęć – zjawisko powszechne.
- Odejście od tradycyjnych form architektury na rzecz języka kosmopolitycznej kompozycji przestrzennej, zróżnicowanej stylistycznie.

Profesjonalna edukacja adeptów sztuki projektowania w dużym stopniu wpłynęła na ukształtowanie postaw projektowych oraz utrwalenia nowego języka form. Przyjęty model edukacji architektów³⁷, którzy szlify zawodu zdobywają w krajach zachodnich Europy, USA, Australii wpłynął na słabo wykształcony zasięg lokalnej szkoły projektowania oraz jednorodnej składni gramatycznej architektury. W efekcie odrzucenie form archetypicznych i poszukiwania współczesnego jej wyrazu przy poszanowaniu jedynie struktury kulturowej i funkcjonalnej domu znacznie odcięło szkołę projektowania od konotacji historycznych, postrzeganych negatywnie, kojarzonych z biedą i zacofaniem. Od lat 50-tych XX wieku możemy mówić o współczesnym wyrazie architektury jednorodzinnej w Rijadzie i jej oddziaływaniu na kształtowanie nowych form przestrzennych³⁸. W tym momencie następuje odrzucenie idei domu atrialnego na rzecz domu wolnostojącego o znamionach założenia pałacowego. Współczesny model domu arabskiego w rejonie Rijadu cechują następujące elementy:

- Tradycyjny układ przestrzeni wypracowany dziedzictwem historycznym,

³⁵ Urbanistycznie wyróżniamy główny plac miejski (*maidan*), z którego rozciąga się sieć ulic i wąskich alejek z przylegającą gęstą zabudową. Plac zwanym *suq* jest miejscem handlu, w mniejszym stopniu terenem rekreacji, odpoczynku, tudzież przestrzeni publicznej w pojęciu europejskich miast historycznych. Inną formą placu w mieście jest funkcja związana z kultem religijnym. Jest to otwarty plac skupiony wokół głównego “piątkowego” meczetu (*masjid i-jum’a*) zwany *sahn*. Główny meczet miejski i towarzysząca przestrzeń obok funkcji religijnej pełni rolę “ambony miejskiej”, miejsca wymiany poglądów, tutaj też organizowane były okoliczne święta, fety miejskie. Dziedziniec domu przywołuje funkcję przestrzeni publicznej, będąc jedną z najbardziej reprezentacyjnych części domu w sensie architektonicznym jak i psychologicznym. Zmieniające się pory dnia, naturalny system wentylacji, kreuja tę przestrzeń w sposób żywy, odczuwalny werbalnie. W formie architektonicznej miejsce te w sposób naturalny nabiera cech elitarnych. Dziedziniec jest otoczony kolumnadą, tworząc obejście, do którego przylegają poszczególne pomieszczenia mieszkalne. Facey William, *Back to Earth, Adobe Building In Saudi Arabia*, Rijad 1996.

³⁶ Jak pisze Saleh Al- Hathloul w *Tradition, Continuity and change In the Physical Environment: The Arab Muslim City* wydarzeniem, które trwale ukształtowało oblicze domu wolnostojącego była realizacja dzielnicy mieszkaniowej Al-Malaze w Rijadzie. Pionierski projekt realizowany przez rząd celem stworzenia domów dla pracowników Aramco – firmy wydobywczej ropy naftowej zapoczątkował nowy typ domu w Arabii Saudyjskiej - villa. Rijad 1996.

³⁷ W Arabii Saudyjskiej jest wiele programów wspierających studiowanie za granicą. Zarówno fundacje królewskie jak i uczelnie formują pokaźne stypendia pozwalające bardzo swobodnie studiować poszczególne dziedziny nauki na świecie.

³⁸ Fadan, Youssef, *The Development of Contemporary Housing in Saudi Arabia (1950-1983)*. MIT, Boston 1983.

- Zachodni układ struktury i formy domu z odrzuceniem zasadniczych zasad historycznych – dom wolnostojący³⁹.

Drugim czynnikiem determinującym „nowożytny” obraz domu w Rijadzie jest jego rola w strukturze miasta i znaczenie w świadomości ludzi. Trzeba pamiętać, iż trudne z punktu widzenia zachodniej cywilizacji prawo islamskie określa podstawowe normy funkcjonowania społeczeństwa. Miasto, jako przestrzeń publiczna o znaczeniu europejskim w tym miejscu jest znacznie ograniczona. Zgodnie z zasadami prawa islamu w Rijadzie nie ma praktycznie pojęcia rozrywki w rozumieniu świata zachodniego⁴⁰. Nieliczne formy spędzania wolnego czasu w przestrzeni miasta ograniczają się do moli handlowych [fot,23,24,25], gdzie również ze względów religijnych następuje segregacja płci, gdzie wyznaczane są pory dnia wejść przeznaczone wyłącznie mężczyznom i wyłącznie rodzinom. Przestrzeń publiczna w centralnych miejscach tętni jednak życiem [fot 25,26,27,28,29], co jest udziałem ludności napływowej, szukającej w ten sposób odpoczynku w przyjaznym środowisku, w mniejszym stopniu polem rekreacji oryginalnych Saudyjczyków. W tym ujęciu współczesny dom arabski w Rijadzie obok podstawowej funkcji, jaką jest schronienie, pełni rolę przestrzeni „towarzyskiej” służącej rozrywce. Owy realizm domu arabskiego wpływa na jego kształt i program, skalę obiektu, układ planów, wydzielone strefy, charakter przestrzenny oraz symbolikę.

³⁹ Saleh Al- Hathloul , *Tradition, Continuity and change In the Physical Environment: The Arab Muslim City*. Unpublished PhD. Thesis MIT Cambridge, 1981.

⁴⁰ Jedną z nielicznych obecnie na świecie monarchii absolutnych. Krajem rządzi król i premier Abdullah bin Abdulaziz al Saud (od 1 sierpnia 2005, wcześniej od 1996 jako regent), noszący też tytuł "Strażnika Dwóch Świątyń". W państwie nie ma konstytucji uchwalonej, natomiast istnieje konstytucja nadana przez króla Fahda w 1992 roku, określająca uprawnienia rządu oraz obowiązki króla. Organem doradczym króla jest Rada Konsultacyjna, a organem władzy wykonawczej jest rząd, na czele którego stoi król. Obowiązuje parę kodeksów cywilnych opartych na prawie szariat (prawo islamskie). Król pełni władzę absolutną, ale na jego decyzje mają wpływ wahabici, skrajnie konserwatywne skrzydło islamu. Do tych ludzi należą "ulemowie" czyli duchowni, którzy niekiedy mają wpływ na decyzje króla. W Arabii Saudyjskiej istnieje kara śmierci, chłosta i tortury. Zabronione jest słuchanie muzyki w miejscach publicznych oraz formy rozrywki takie jak kino, teatr, dyskoteka. Źródło – www.ada.gov.sa.



fot. 15. Ruiny Addiriyah. Pałac Królewski.



fot. 16. Ruiny Addiriyah. Detal architektury historycznej.



fot. 17. Ruiny Addiriyah – Dziedziniec palacu Salawa.



fot. 18. Dziedziniec meczetu w obszarze Addiriyah.



fot. 19. Tradycyjna uliczka w zespole miejskim Addiriyah.

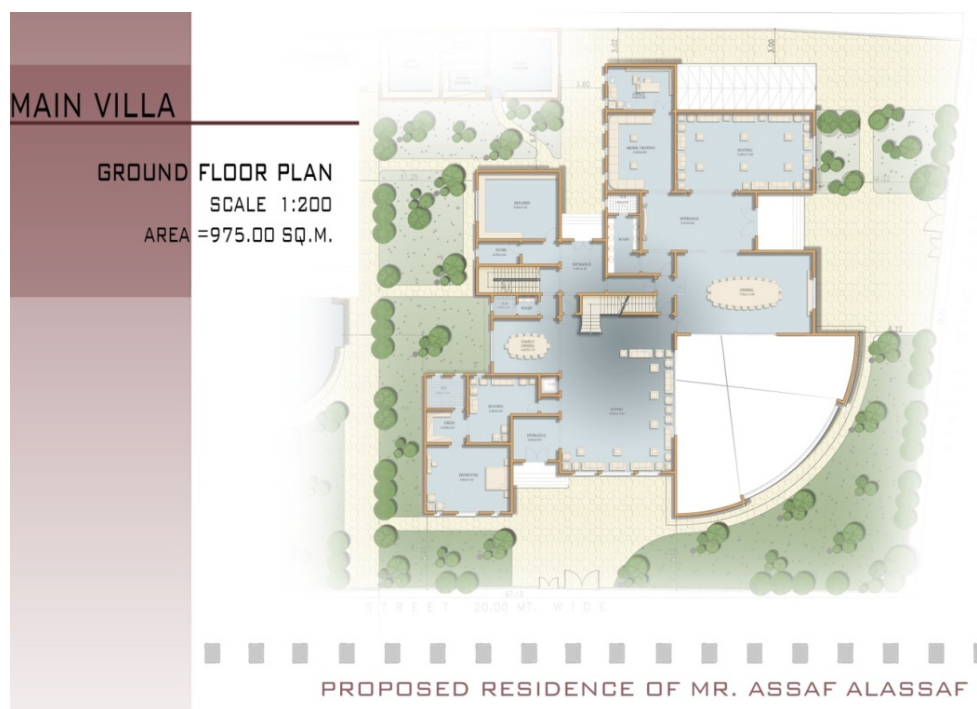
Zespoły budynków mieszkalnych w tym wypadku również kształtują swoje własne zamknięte i niedostępne z zewnątrz przestrzenie publiczne zorganizowane wokół kwartałów zwanych hara. Jest to jeszcze jedna przestrzeń funkcjonalnie ograniczona do relacji etnicznych oraz religijnych poszczególnych klanów rodzinnych. Wewnątrz tych miejsc układy międzyludzkie są bardzo bliskie, a pojawienie się kogoś obcego jest zauważalne wywołując zainteresowanie. Hary są w relacji z systemem ulic miejskich pełniąc zarazem rolę buforową. Część wewnątrz hari jest dostępna publicznie, podczas, gdy inne są zamknięte przybyszom z zewnątrz, otwarte tylko w sytuacji zaopatrzenia na wpół- samodzielnych i niezależnych jednostek miejskich. Zróżnicowanie charakteru domów, ich nieregularność przekłada się na przypadkowy i zarazem malowniczy układ uliczek.



fot. 20. Tradycyjna uliczka w zespole miejskim Addiriyah.

Ciągnące się wzdłuż uliczek domy nie posiadają okien. Region Najd stworzył technologię wznoszenia domów wynikającą wprost z dobrodziejstw jakie oferowało otoczenie. Gлина jest materiałem powszechnym w płaskim obszarze pustynnym centralnej części Półwyspu Arabskiego. Jej zastosowanie podkreśla też znakomite właściwości izolacji od nieznosnej temperatury w dzień oraz protekcji przed chłodem w nocy. Faktura, charakter, właściwości, plastyka materiału sprawiła też, iż powstające budynki stawały się częścią pustynnego krajobrazu. Ich odbiór sprawiał, iż aglomeracje pustynne w Najd w otoczeniu nielicznej zieleni drzew palmowych ustaliły zasadę kształtowania ładu i obiektywnego pojęcia piękna i porządku w przestrzeni. Solidne ściany z gliny, stanowią idealną izolację termiczną. Dziedziniec chronił mieszkańców bardzo skutecznie, przed licznymi burzami piaskowymi i silnymi wiatrami. Raz jeszcze przykład architektury z tej części świata ukazuje, jak wielką mądrość daje wnikliwa obserwacja przyrody i jak bardzo szczerza jest architektura czerpiąca wprost z potrzeby funkcji, która to determinuje kształt i charakter danego stylu budowania⁴¹.

⁴¹ Gлина, a właściwie wypalane w słońcu cegły gliniane były podstawowym materiałem budowlanym rejonu Najd od wieków. Z jednej strony surowiec był najłatwiej dostępnym pośród ubogiej fauny, z drugiej zaś jego walory fizyczne i budowlane okazały się najlepsze w tak gorącym klimacie, jaki panuje w Arabii. Formy przestrzenne stały się pochodną właściwości plastycznych gliny. Użycie suszonej gliny niosło ze sobą pewne ryzyko nietrwałości architektury. Brak odporności na wodę przy sztormowej pogodzie mógł stać się przyczyną unicestwienia nie tylko pojedynczego domu, ale całych miast. Stąd człowiek z rejonu Najd był zmuszony do okresowej reperacji domostw oraz wzmacniania materiału konstrukcyjnego. Cegła tworzyła mieszankę gliny, piachu, mułu i żwiru będąc podstawą wszelkiej zabudowy w rejonie Najd. Tak skonstruowana mikstura wysuszona na słońcu w znacznym stopniu redukowałą wodę z samej gliny sprawiając, iż powstała w ten sposób cegła była dużo bardziej odporna na pęknięcia i zniszczenia niż w czystej formie gлина. Dodatkowo struktura cegły była pokrywana słomą wymieszaną z błotem i gliną, a następnie poddana suszeniu. Proces fermentacji substancji organicznych powodował wydzielanie kwasów kalcynowych, które dodatkowo sprawiały, że cegła była twarda i w miarę odporna na wodę. Słoma w strukturze ścian odprowadzała wilgoć na zewnątrz minimalizując powstanie ewentualnych pęknięć w ścianie. W technologii tej znane są przypadki wykorzystywania odchodów zwierząt, których proces fermentacji wydzielal dodatkowe warstwy chroniące ścianę przed wilgocią. Warstwa wykończeniowa nadawała określonej specyfiki i charakteru architekturze arabskiej zapewniając jej dodatkowe

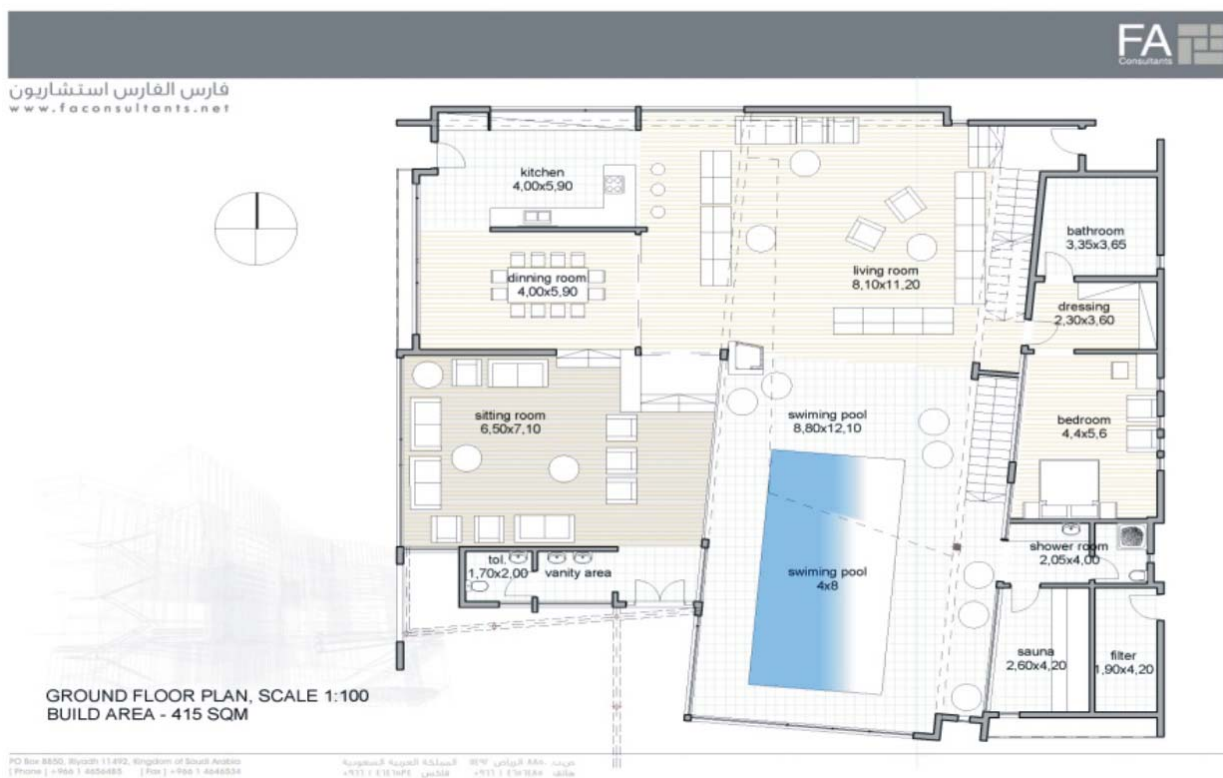


rys. 9. Układ współczesnego domu z oddzielnymi wejściami kobiet i mężczyzn – dom duży, wczesne lata XXI wieku. Struktura domu typu villa, pałac – obiekt wolnostojący prezentuje trwały kierunek odejścia od typu domu atrialnego.

warstwy izolacji przeciwwodnej. Powstałe w ten sposób ściany wyposażone dodatkowo trójkątnymi niewielkimi otworami wentylacyjnymi były flankowane kamiennymi lancetami, następnie budynek był tynkowany masą gliny i słomy. Kamień używany był głównie jako fundament osiągając nieraz kilku metrów głębokości posadowienia. Oprócz przenoszenia ciężaru ściany, czyli zadań czysto konstrukcyjnych pełnił też rolę izolacji. Po przez swoje właściwości zapobiegał podnoszeniu się wód gruntowych do ścian budynku. Ściany wewnętrzne są już stawiane bezpośrednio na gruncie rodzimym. Kamień był również stosowany w konstrukcji kolumn podtrzymujących stropy, oraz samych ich głowic. Podstawa kolumny, także kamienna ukryta była w warstwach podłogi. Na niej spoczywały odpowiednio przygotowane cylindryczne kręgi wapienne formujące kształt i wielkość kolumny, Wreszcie jej górna część wykańczano wspornikiem w postaci schodkowej głowicy. Tak wykonaną kolumnę wykańczano podobnie jak ściany – tynkiem z gliny i mułu, tudzież zaprawą gipsową. Kolumny dźwigały drewniane belki kondygnacji zwiększając zarazem ich rozpiętość. W przypadku podparcia kilku kondygnacji wysokość kolumny konsekwentnie ciągnęła się do szczytu podpierającego finalny strop. W mniejszym stopniu kamień był wykorzystywany jako nadproże okien i drzwi oraz forma detalu łuków i arkad. W tym wypadku znacznie częściej wykorzystywane były drewniane belki i kamienne płyty, w mniejszym stopniu konstrukcje łukowe. Tym samym jest to bardzo rdzenna cecha omawianej architektury charakterystyczna dla rejonu Najd. Drewno w zasadzie jest budulcem należnym stropom, podcieniom oraz nadprożom. Drzewo gatunku tamarisk (atol) jest najczęściej stosowane, podczas, gdy pnie palm wykorzystywano okazjonalnie, jako belka spocznikowa. Atutem drzewa tamarisku jest lekkość i wytrzymałość na ugięcia. Belki stropowe układane są blisko siebie w rozpiętości danego pomieszczenia około 3-3,5m. Przy większych odległościach spoczywają bezpośrednio w centralnym punkcie kolumny, która pełni rolę podparcia. Na tak stworzonej platformie stropu układane są krawędź do krawędzi liście palm, przysypywane następnie warstwą gruzu oraz błota z gliną. Detal architektoniczny drzwi i okien tworzą różnokolorowe wzory, ujmujące kontrastem koloru, zmieniającą się barwą oraz specyficznym ujęciem form geometrycznych w postaci kształtów trójkątów, kół, kwadratów, prostokątów. Ornament obok wartości artystycznych, a może głównie dzięki wartościom artystycznym podkreślał status mieszkańca danego domu oraz jego pozycję społeczną. Facey Willam, *Back to Earth, Adobe Building In Saudi Arabia*, Rijad 1997 str. 82-93.



rys. 10. Dom wolnostojący – mały, lata 90-te XX wieku. Struktura funkcjonalna: tradycyjna – arabska. Język formalny architektury nabiera znamion kosmopolitycznych z świadomym odrzuceniem relacji stylistycznych z tradycją.



rys. 11. Dom o znamionach europejskich, bliski tradycji kultury zachodniej – rozwiązanie układu planu.



rys. 12. Dom o znamionach europejskich, bliski tradycji kultury zachodniej.

I dekada XXI wieku. Struktura funkcjonalna, mimo, iż nie zawiera wyraźnego podziału pomieszczeń z wyłączeniem i segregacją płci, zachowuje układ domu arabskiego. System rzutu wolnego został zaprojektowany w sposób umożliwiający jednak zachowanie zasad prywatności, po przez możliwość częściowego lub całkowitego wyłączenia danych pomieszczeń w zależności od potrzeb. Struktura domu tworzy plan prosty otwarty, który w każdej chwili może być domknięty, zachowując możliwości funkcjonalnego korzystania z mieszkania.



fot. 21. Ulice Rijadu z początku lat 50-tych XX wieku.



fot. 22. Ulice Rijadu z początku lat 50-tych XX wieku. Dominujący typ zabudowy tradycyjnej.



fot. 23. Falsalia – widok nocą.



fot. 24. Falsalia – centrum restauracyjno- hotelowo- handlowe.

Jedna z ikon współczesnego Rijadu. Miejsce spędzania wolnego czasu, przykład konwersji przestrzeni handlowej i publicznej. Jedno z ulubionych miejsc spędzania wolnego czasu przez Saudyjczyków.



fot. 25. Centra handlowe jedne z ważniejszych miejsc pełniących funkcję przestrzeni publicznej. Kingdom Tower –ikona współczesnego Rijadu – zamknięcie osi ulic Olaya Street i King Fahad Road.



fot. 26. Przestrzeń publiczna w obszarze historycznym Rijadu.



fot. 27. Przestrzeń publiczna w obszarze historycznym Rijadu.



fot. 28. Przestrzeń publiczna w obszarze historycznym Rijad. Plac przed Muzeum Narodowym.



fot. 29. Przestrzeń publiczna w Diriyah – stare centrum Rijadu.

Przestrzeń o dużych wartościach urbanistyczno-architektonicznych, unikatowym znaczeniu historycznym i kulturowym. Miejsce lokacji głównego meczetu miejskiego, historycznej siedziby króla Fahada, licznych obiektów rządowych, miejsca egzekucji straceńców. Przykład interesująco rozwiązanej przestrzeni historycznej w powiązaniu z założeniami parkowymi i architekturą kontekstualną. Miejsce spędzania wolnego czasu licznych grup emigrantów, głównie pochodzenia azjatyckiego i afrykańskiego.



fol. 30. Przestrzeń miejska w Rijadzie Olaya Street – nowe centrum miasta.

2.1.5. Uwarunkowania klimatyczne.

Klimat Najd jest typowo suchym i gorącym, gdzie odczuwalna jest wysoka amplituda temperatur między nocą, a dniem. Położenie regionu w terenie o zdecydowanie nizinnym ukształtowaniu cechują dodatkowo występujące liczne burze piaskowe. Budowane domy zarówno te w ujęciu historycznym, jak i współczesne za jeden z głównych kryteriów projektowych obrały kierunek zatrzymywania możliwie jak najskuteczniej chłodnego powietrza nocy oraz ochrony przed piaskiem i pyłem. Praktycznie brak zachmurzeń oraz silny promień padania światła słonecznego powoduje, iż temperatura w tym miejscu świata ma ogromny wpływ na środowisko. Nadmiar ciepła przy braku jakichkolwiek chmur stanowiących ograniczenie dla słońca powoduje, iż ziemia otrzymuje anormalną dawkę ciepła i światła. Część tej energii jest wchłaniana, pozostała ulega odbiciu. W efekcie temperatury w okresie najbardziej niekorzystnym tj. lipiec, sierpień wahają się w granicach 50° C w cieniu, podczas gdy w pełnym słońcu dochodzą nawet do 65° C. W takich warunkach możliwości przetrwania człowieka bez wody i cienia ograniczone są do zaledwie jednego dnia. W nocy, mimo że,

temperatura znacznie spada to promieniujące nagrzane powietrze z gruntu utrzymuje swoją częstotliwość.

Dlatego też zasadniczym kryterium projektowanych domów stały się:

- a) ochrona przed intensywnością światła,
- b) zatrzymywanie w murach budynku chłodnego powietrza nocy.

Wskaźnik ciepła jest określany przez termalne właściwości ścian i dachu. Właściwie cały region półwyspu Arabskiego znajduje się w strefie nasłonecznienia około 3000 h w skali roku. Poniżej 2000 h nasłonecznienia człowiek odczuwa jego deficyt, natomiast dawka powyżej 3000 h zmienia sytuację w taki sposób, że słońce ze sprzymierzeńca staje się wrogiem [rys. 13]. Temperatura ta otrzymuje się praktycznie przez cały rok, a występujące sporadycznie opady powierzchniowe nie przekraczają 100 mm co klasyfikuje ten region do kategorii *aried* - brak możliwości upraw ziemi⁴². Najbardziej atrakcyjną stroną świata w lokacji budynku w środowisku Rijadu jest strona północna. To wokół niej najczęściej koncentrują się funkcje publiczne domu i możliwości wyjść oraz otwarcie na zewnątrz. Strona zachodnia i południowa jest najgorszą pod względem energetycznym i termalnym budynku. Zakres wniosków na tym etapie studiów jest podstawą określenia tych elementów architektury jednorodzinnej, które za cel kładą ochronę budynku przed słońcem takich jak: zacielenia, łamacze światła, przeszklenia, itp.

⁴² Facey, William, *Back to Earth, Adobe Building In Saudi Arabia*, Rijad 1997, str.69-74.

uprzywilejowaną i wszelkie działania rządu dążą do promocji i sukcesji tej grupy społecznej w życiu państwa. Tło to wpływa na obraz i zakres kształtowania współczesnego domu.

- Sektor budownictwa mieszkaniowego jest poddany zasadom gry rynkowej, przy czym obecne jest wsparcie państwa w sektorze budownictwa jednorodzinnego w odniesieniu do najbiedniejszych Saudyjczyków.
- Pojęcie biedy w Arabii Saudyjskiej jest względne. W zamkniętym społeczeństwie Saudyjczyków takie zjawisko nie występuje. Dochody najbiedniejszych rodzin Saudyjskich plasują się na poziomie pozwalającym utrzymać wysoki standard życia.
- Skrajna bieda nieznaną w Europie Zachodniej prezentuje tania siła robocza z Azji.
- Nie zauważa się żadnego interwencjonizmu państwa zmierzającego do wyrównania i chociażby wyhamowania skrajnej biedy, także w przestrzeni architektonicznej, której udziałem są emigranci. Ludzie Ci pozostawieni samym sobie, w przeniesieniu na architekturę tworzą dość oryginalne pole kształtowania samorodnej „architektury bez architekta”.
- Udział inwestycji zabudowy jednorodzinnej jest istotnym wskaźnikiem w poszczególnych typach i formach powstającej tu architektury.
- Edukacja lokalnych architektów balast kształtowania postaw projektowych częściowo przeniosła poza granice państwa. Przyjęty model kształcenia, gdzie szlify zawodu zdobywa się w krajach zachodnich Europy i Ameryki wpłynął na brak określonej, lokalnej szkoły projektowania oraz jednorodnej składni gramatycznej architektury.
- Odrzucenie form archetypalnych nie pozwala na kształtowanie określonego kierunku architektury nowoczesnej. Efektem czego jest bogaty język przestrzeni koncentrujący się na aspekcie abstrakcji architektonicznej i relacji brył, w mniejszym stopniu na narracyjnym i kontynuacyjnym nurcie architektury czerpiącej z dziedzictwa historii.
- Ograniczone prawem szariatu możliwości spędzania wolnego czasu z osobami z poza rodziny czynią dom obok funkcji mieszkalnej instytucją kulturowo-towarzyską.
- Kulturowy pluralizm w dziedzinie przestrzeni architektury przejawia się po dzień dzisiejszy nieskrępowanym korzystaniem z rozwiązań formalnych i estetycznych.

Powyższe obserwacje pozwalają na sformułowanie wniosku:

Spójna polityka i stabilna, ale wciąż rosnąca gospodarka decydują o gwałtownym rozwoju Rijadu, jako stolicy państwa, ale i miejsca pracy. Przyrost populacji i potrzeby mieszkaniowe wyzwalały dynamizm i rozwój architektury mieszkaniowej jednorodzinnej. Uwarunkowania natury polityczno-prawnej, gospodarczej i społeczno-kulturowej towarzyszące procesowi zachodzących przemian, skierowały współczesną architekturę mieszkaniową Rijadu w nierównomierne stylistycznie tory rozwoju formalnego. Udział pierwiastka islamu w układzie funkcjonalnym domu jest zasadniczym kryterium jego powstawania, chociaż nie jedynym. Kolejnym założeniem powstawania domu jednorodzinnego na opisywanym terenie jest uwarunkowanie budowy maksymalnie dużego programu przestrzennego i funkcjonalnego jednostki mieszkaniowej. Możliwości decyzji przestrzennych wyzwalały zatem dowolność kształtowania formy ograniczonej wyobraźnią architekta i gustami jego mieszkańców. Efektem tego zjawiska jest duża skala występujących tu typów zabudowy jednorodzinnej często przedstawionej w postaci mało kontekstualnej, bez większych zależności przestrzenno-urbanistycznych.

2.2. Współczesny model domu jednorodzinnego w Rijadzie.

2.2.1. Układy urbanistyczne dzielnic zabudowy jednorodzinnej i formy zagospodarowania terenu.

Dom to samodzielna jednostka autonomiczna o silnej identyfikacji jego mieszkańców i powiązaniach między rodzinnymi. Z jednej strony jest miejscem życia jego mieszkańców, z drugiej pełni rolę centrum towarzyskiego. Urbanistycznie jest ściśle związany z planistyczną polityką metropolii. Dzielnice mieszkaniowe tworzą autonomiczne obszary niepowiązane kompozycyjnie z miastem, będąc w ścisłym układzie planistycznym. Rola zabudowy jednorodzinnej, jako zaplecza centrum - głównych ulic i osi kompozycyjnych, utrwala przyjęty program planistyczny⁴³. Efektem tych działań jest płaska struktura przestrzenna z nieznacznym akcentem spiętrzenia budynków w nowej osi kompozycyjnej Rijadu. Przykładem jest północna część ulic King Fahad Road i Olaya Street [fot.30,33,34]⁴⁴. Przy takim założeniu dom

⁴³ Program ten jest konsekwentnie realizowany od czasów wprowadzonego w latach 60-tych – pierwszego planu miejscowego. Źródło: *Seventh Development Plan*, ADA 2007.

⁴⁴ SCET International/SEDES, Riyadh Action Master Plan, Technical Report No10, Land Development Policies, p.9.

jednorodzinny jest zlokalizowany w ścisłym centrum miasta wyznaczając kwartały dzielące główne arterie i węzły komunikacyjne⁴⁵. Układy zabudowy mieszkaniowej wpisują się tym samym w świadomą politykę planistyczną miasta, odgrywając w niej jedną z przewodnich ról. Aspekt ekonomiczny jak i kulturowy w tym miejscu wpływa znacząco na sposób zagospodarowania domu i rozwiązanie przestrzenno-funkcjonalne⁴⁶.



fot. 31. Kingdom Tower w sylwecie osi ulic King Fahad Road i Olaya Street.

⁴⁵ Saleh Al- Hathloul, *Tradition, Continuity and change In the Physical Environment: The Arab Muslim City*, Unpublished PhD. Thesis MIT Cambridge, 1981, str. 144-190.

⁴⁶ Saleh Al- Hathloul, *Tradition, Continuity and change In the Physical Environment: The Arab Muslim City*, Unpublished PhD. Thesis MIT Cambridge, 1981 str.171-191.



fot. 32. Dwie wieże współczesnej dzielnicy biznesowej Rijadu – Kingdom Tower i Falsalia.

Oś kompozycyjną wyznaczają ulice King Fahad Road oraz Olaya Street. Obrzeże ulic stanowią budynki komercyjne, tuż dalej – ciągnące się dzielnice zabudowy jednorodzinnej.



fot. 33. Ulica King Fahad Road.



fot. 34. Główna arteria komunikacyjna Rijadu - King Fahad Road.

Budynki użyteczności publicznej stanowią tu pierwszą warstwę pierzei ulic miasta. Ich wysokość jest ograniczona do dwóch – trzech kondygnacji⁴⁷. Kwartęły pomiędzy przestrzenią komercyjną dzielone są prostopadłą siecią ulic⁴⁸, a wyparcelowane w ten sposób działki przeznaczone na zabudowę mieszkaniową. Sprawa statusu oraz samej lokacji jest decydującym składnikiem jaką formę zabudowy przedstawia dana strefa oraz jaki układ kompozycji prezentuje. To pojęcie przestrzeni urbanistycznej Rijadu nie odbiega znacząco od standardów zabudowy jednorodzinnej w świecie zachodnim, gdzie status majątkowy właścicieli danego terenu określa standard architektury, rozmiary działek oraz ogólny charakter przestrzeni⁴⁹. Generalnie część północna i północno-zachodnia Rijadu jest obszarem szczególnie cenionym pod względem zagospodarowania. Ceny w tej części miasta osiągają najwyższą wartość za m²

⁴⁷ Plan miejscowy dla miasta Rijad zakłada maksymalną wysokość budynków w prestiżowej części miasta jaką jest obszar Olaya Street i King Fahad Road do 300m, wysokość budynków w pozostałych częściach miasta nie może przekroczyć wysokości trzech kondygnacji. Zredukowaną czwartą kondygnację stanowi tzw. Roof deck. *Technical Report, Symposium of Housin Future in The City of Ar-Riyadh*. High Commision For The Development of Ar-Riyadh, 2007.

⁴⁸ Salem A. Al Hathloul , *Tradition, Continuity and Change In The Physical Environment: The Arab Muslim City*. M.A.U.D. Harvard University 1975.

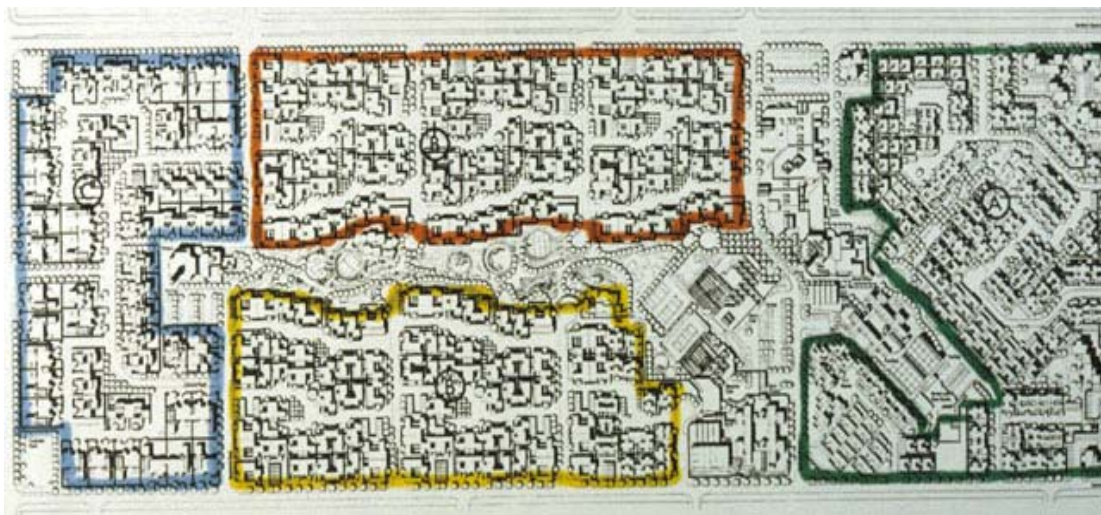
⁴⁹ SpeerPlan's Housing, Riyadh, Lo Ching Ning, str. 66-67.

terenu, a status majątkowy właścicieli definiuje elitarny charakter tej części Rijadu. Większość znaczących budynków architektury jednorodzinnej jest zatem udziałem północnych obszarów Rijadu. Jej przeciwieństwo stanowi zachodnio-południowa część miasta przeznaczona pod zabudowę komunalną finansowaną przez rząd. Na tym etapie badania autora skupiły się na wyłonieniu trzech typów zabudowy jednorodzinnej określającej status jego mieszkańców, charakter rodziny oraz typologię.



rys. 14. Diplomatic Quarter.

Jedna z najbardziej prestiżowych i eleganckich dzielnic mieszkaniowych w Rijadzie. – układ urbanistyczny. W miejscu tym skupione są wszystkie ambasady urzędujące w Arabii Saudyjskiej wraz z rezydencjami ambasadorów i elity Saudyjskiej. Realizacja niemieckich architektów firmy Speer Architects prezentuje przestrzeń wzajemnego przenikania się wartości architektonicznej i urbanistycznej. Nowoczesne podejście do architektury jednorodzinnej formowanej w trudnym geograficznie środowisku i w określonym biegunie kulturowym zaowocowało wytworzeniem bardzo określonej szkoły projektowania. Niestety nurt ten nie znalazł większego przeniesienia na tendencję rozwoju architektury jednorodzinnej w Rijadzie, pomimo niewątpliwych wartości przestrzennych powstałego kierunku projektowania.



rys. 15. Osiedle domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.



fol. 35. Osiedle domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Projektowane przez firmę Speer architects osiedle mieszkaniowe dla pracowników ministerstwa spraw wewnętrznych. Spójne myślenie o tkance architektury mieszkaniowej i urbanistycznej. Powstały język ukształtował kierunek neomodernizmu w architekturze jednorodzinnej w Rijadzie przełomu lat 70-tych i 80-tych XX wieku. Próba identyfikacji i stworzenia określonej współczesnej szkoły projektowania modelu domu jednorodzinnego nie przyniosło zamierzonego efektu. Kierunek, mimo niewątpliwie dużych wartości formalnych architektury i urbanistyki nie znalazł zrozumienia i kontynuacji w kolejnych realizacjach architektury jednorodzinnej w Rijadzie.

Niniejsze zależności warunkują następujące formy przestrzenne domu⁵⁰:

- Pałace – rozległe założenia zlokalizowane w strefach zielonych o bardzo rozbudowanym programie funkcjonalnym. Dotyczy to zarówno funkcji mieszkalnych, i dodatkowych: rozrywkowych, oficjalnych, przeznaczonych dla gości⁵¹. Założenia nierzadko występują w skali urbanistycznej.



rys. 16. Przykład założenia pałacowego w Rijadzie. Dom P. Alathela.

⁵⁰ Zob. Fadan, Youssef, *The Development of Contemporary Housing in Saudi Arabia (1950-1983)*, MIT 1983.

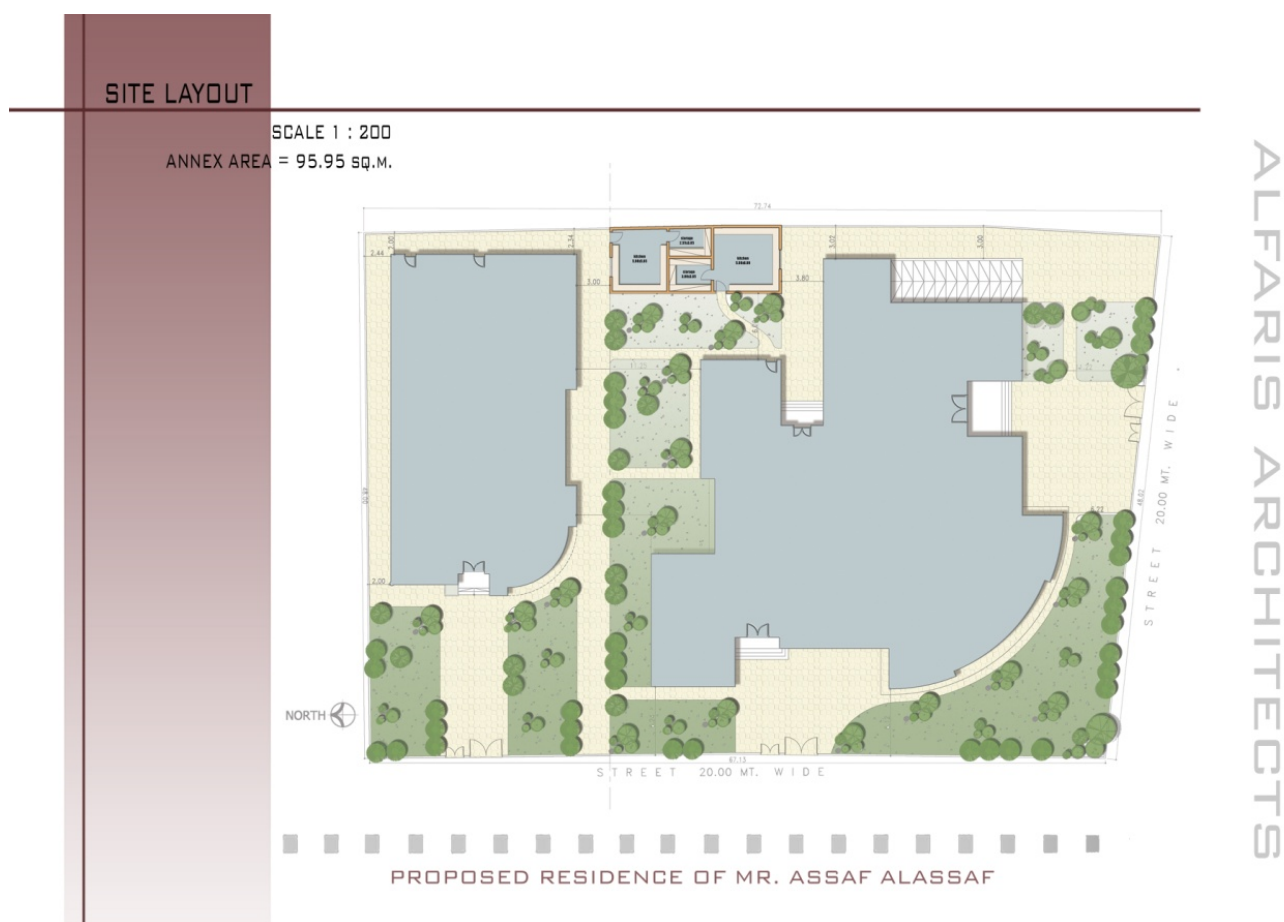
⁵¹ Obszary założeń pałacowych budowane są na działkach o powierzchni przekraczającej ponad 10.000 m².



fot. 36. Przykład założenia pałacowego w Rijadzie. Dom P. Alathela.



fot. 37. Przykład założenia pałacowego. Północno-zachodni Rijad.



rys. 17. Zagospodarowanie działek o przeznaczeniu pałacowym – dwa domy na jednej działce.

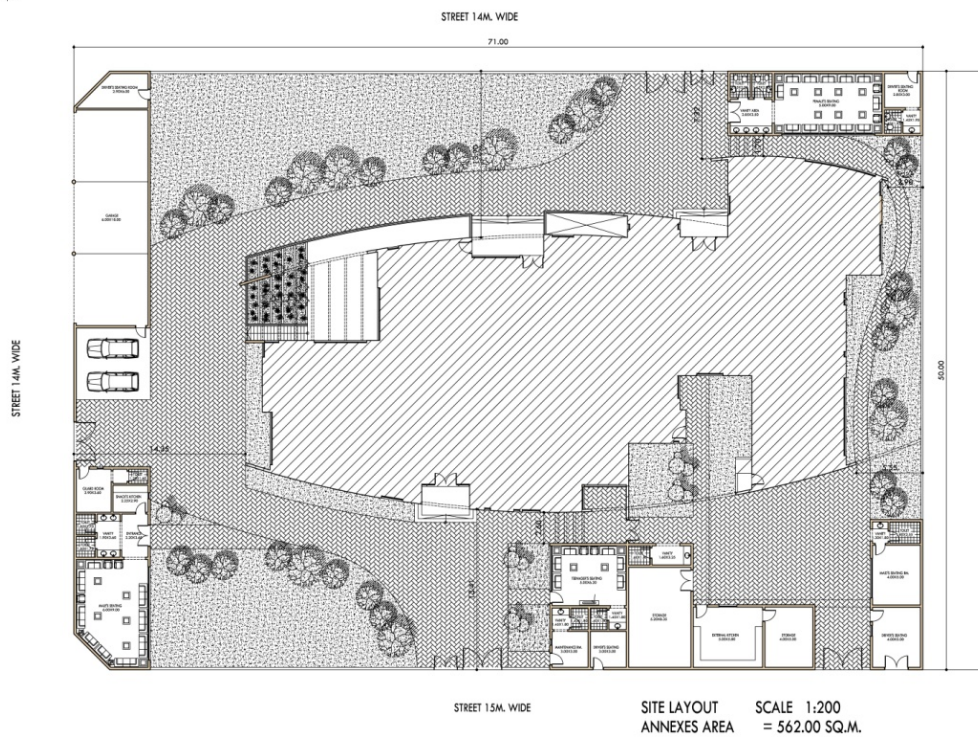


MASTER PLAN
SCALE 1:200

PROPOSED RESIDENCE OF MR. SAUD ALBATAL

rys. 18. Układ trzech domów na jednej działce.

Przykład roli rodziny w formowaniu i ewolucji domu w Rijadzie – dom dwupokoleniowy – rodzice, dzieci.



rys. 19. Założenie pałacowe – pojedynczy dom na działce.

- Domy wyższej klasy średniej – działki średniej wielkości, intensywność zabudowy, rozległy program funkcji mieszkalnych w połączeniu z funkcjami dodatkowymi. Założenie typu willa, ustępujące arealem działki i skalą pałacom, prezentując bogaty program przestrzenny.



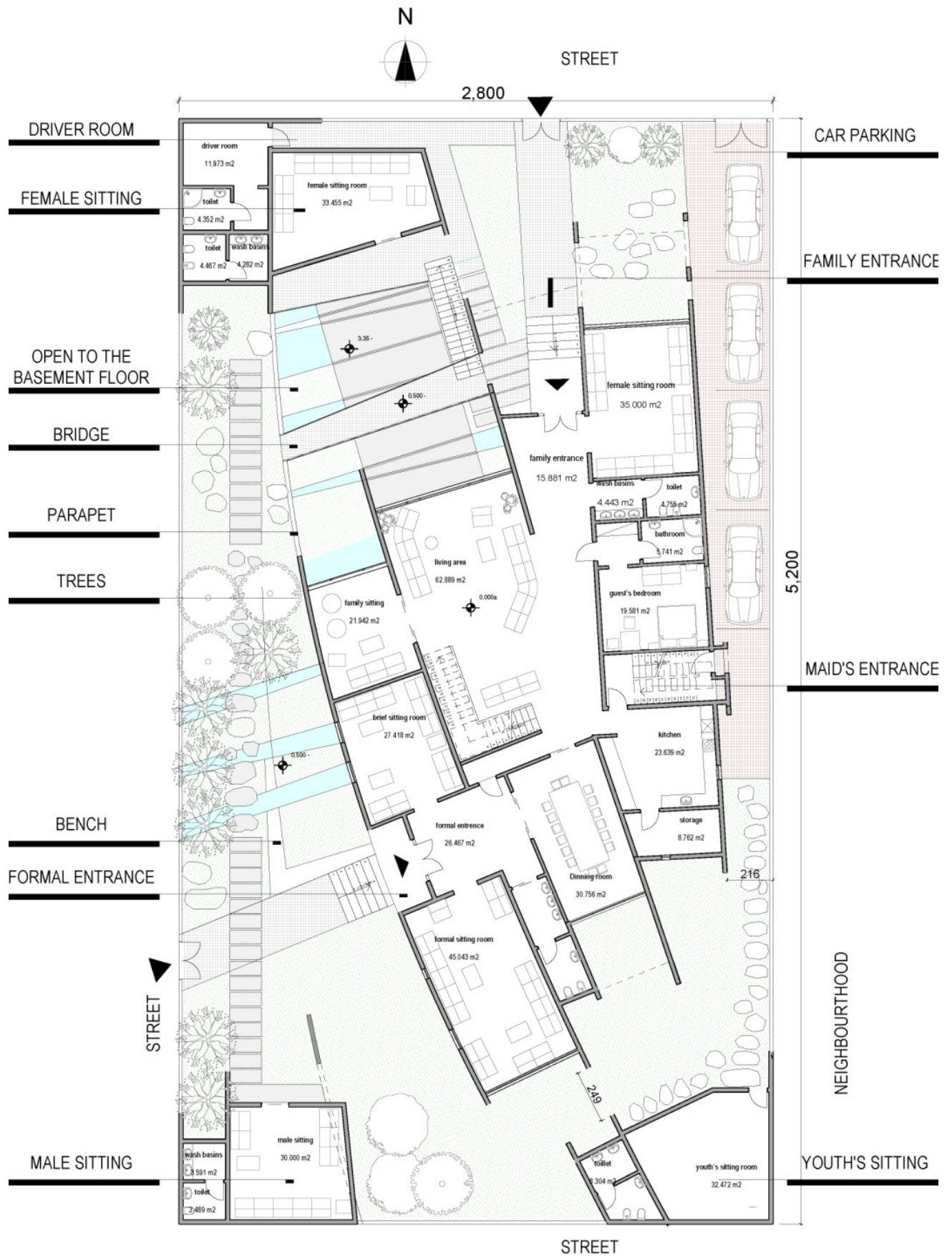
rys. 20. Dom wyższej i średniej klasy.



rys. 21. Założenie typu villa. Dom średniej wielkości.



rys. 22. Zagospodarowanie działki o średniej intensywności zabudowy. Założenie typu villa. Dom średniej wielkości.



rys. 23. Strefowanie i zagospodarowanie działki domów dużych o bogatym programie funkcji.



rys. 24. Stylistyka architektury domów dużych.



rys. 25. Stylistyka architektury domów dużych.

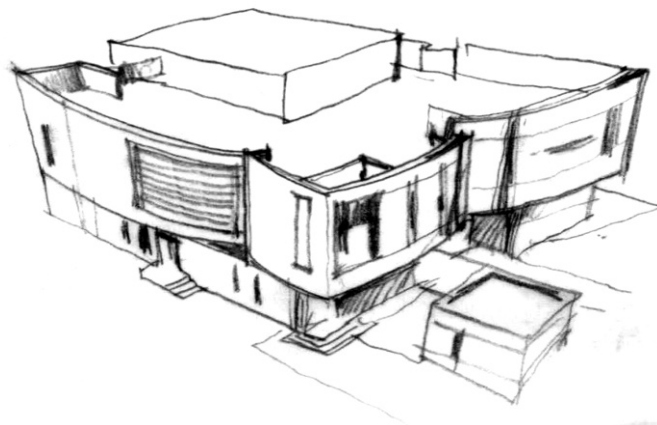


rys. 26. Stylistyka architektury domów dużych.

- Domy małe (ludzi „młodej generacji”). Wyróżnić należy dwa typy:
 1. o charakterze zabudowy bliźniaczej zwykle przylegający do domu rodziców [rys.27,28].

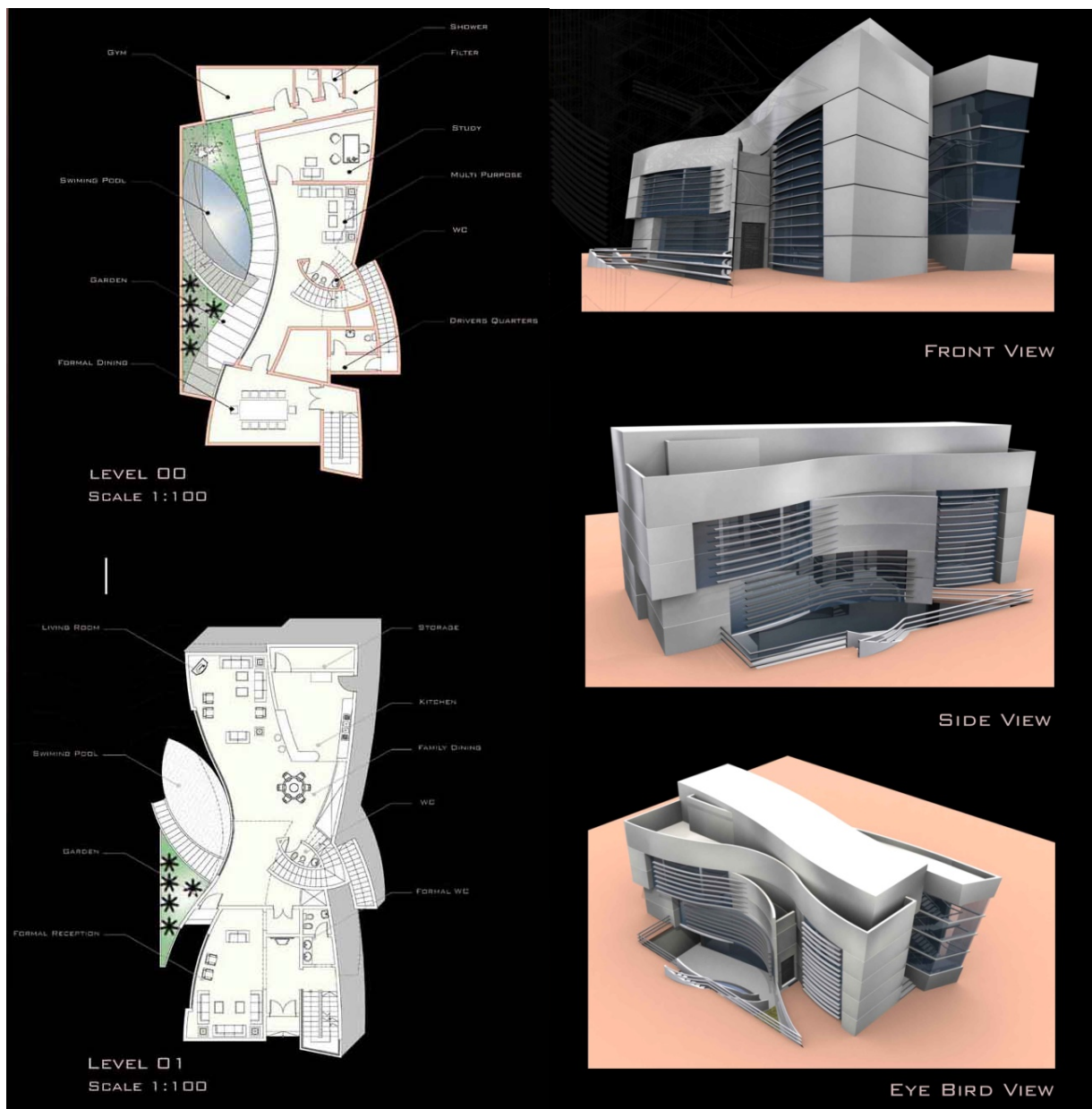


rys. 27. Dom P. Zakaryha – przykład domu w zabudowie bliźniaczej. Dom syna przylegający do domu rodziców.



rys. 28. Dom P. Zakaryha – perspektywa.

2. wolnostojący dom w zwartej zabudowie jednorodzinnej o uproszczonym programie funkcjonalnym [rys.29].



rys. 29. Dom P.Ibraheema Alomara – dom wolnostojący. Układ planu, studium bryły.

Dodatkową formą kształtowania architektury jednorodzinnej Rijadu jest zabudowa w obszarach zamkniętych typu *compound* [fot.38,104,105]⁵². Projektowana jako przestrzeń jednorodnie zaplanowana, finansowana przez wielkie koncerny, rząd lub prywatnych developerów przeznaczona jest na tymczasowy pobyt specjalistów poszczególnych branż zatrudnionych w Arabii Saudyjskiej. Obszary te prezentują luksusowe założenia przestrzenne, zamknięte. Wstęp jest dozwolony jedynie osobom tam mieszkającym lub zaproszonym gościom.



fot. 38. Układy urbanistyczne *compoundów* przypominają kurorty letnie. W tych miejscach nie obowiązują zasady szariatatu.

⁵² Doktor Faisal A Mubarak w publikacji *Cultural Adaptation to Housing needs: A case study Riyadh, Saudi Arabia* dokonuje następującego podziału: a) Pałace- rozległe założenia królewskie i bogatych Saudyjczyków otoczone murem, w programie zawierające liczne aneksy zewnętrzne, wg danych dr Faisala w roku 1991 wybudowanych było około 710 pałaców, podczas gdy w roku 1996 liczba ich wzrosła już do 1125. B) Villa – określenie domu wyższej średniej klasy Saudyjczyków. Określenie zaczęto stosować od lat 60-tych XX wieku, kiedy faktycznie typ tej zabudowy na stałe zagościł do typologii współczesnego domu w Arabii Saudyjskiej. Około 30% współczesnych domów w Rijadzie są to ville. C) Apartamenty. Dwu-trzy piętrowe budynki zwykle do wynajęcia. Prawodawstwo Saudyjskie zabrania posiadania własności w postaci nieruchomości dla cudzoziemców. W większości przypadków ten typ zabudowy jest wykorzystywany jako mieszkania najemnych dla pracowników z innych krajów. Apartamenty swą tektoniką są określane jako wille bez ogrodów. W zurbanizowanej strukturze są zwykle ustawione w linii ulicy, przylegają wręcz do niej. Często parter stanowi przestrzeń komercyjna do wynajęcia, a poszczególne piętra- apartamenty o powtarzalnym systemie rzutów. Wyróżnić można apartamenty przeznaczone dla kawalerów i tzw. Family apartments. Plan powiela schemat układu w duchu podziału wnętrza na części przeznaczone rodzinie i gościom płci męskiej (majlis). D) dom arabski – typowy dom atrialny wykonany we współczesnej technologii, jedynie zewnętrzna powłoka naśladuje tradycyjne metody uzyskania faktury, koloru i materiału. Typologia domu szczególnie obecna w latach 60-tych XX wieku jest określana jako przejściowa faza od domu atrialnego do willi wolnostojącej. W 1996 roku w Rijadzie wybudowanych było około 44 000 tego typu jednostek, co stanowiło 20% zabudowy mieszkaniowej w Rijadzie. E) zabudowa slumsów. W roku 1987 liczba tego typu zabudowy wynosiła 619 jednostek, gdy już w roku 1996 liczba ta wzrosła do 6914. Doktor Faisal A Mubarak, *Cultural Adaptation to Housing needs: A case study Riyadh, Saudi Arabia*, KSU, Rijad 1996, str. 3-7.

2.2.2. Formy przestrzenne - współczesny model domu, a metodologia projektowania domów jednorodzinnych w Rijadzie. Uwarunkowania środowiskowe.

Współczesny dom w Rijadzie w warstwie socjalno-kulturowej jest kontynuacją archetypów ukształtowanych historycznie⁵³. W zdecydowanej większości regułą staje się trygonalny układ struktury. Widoczna jest więc strefa przeznaczona tylko mężczyznom z oddzielnym wejściem. Strefa przeznaczona kobietom i strefa rodziny, również zaznaczone są dodatkowymi wejściami. Czwartą mniej oficjalną płaszczyzną domu jest strefa przeznaczona służbie, tudzież związana z obsługą techniczną domu. Rozwinięciem niniejszej analizy jest czynnik skali prywatności domu, co jak wykazano wcześniej jest naczelną zasadą domu w Rijadzie.

Konsekwentnie wyłonić należy następujące strefy prywatności domu [rys.30]:

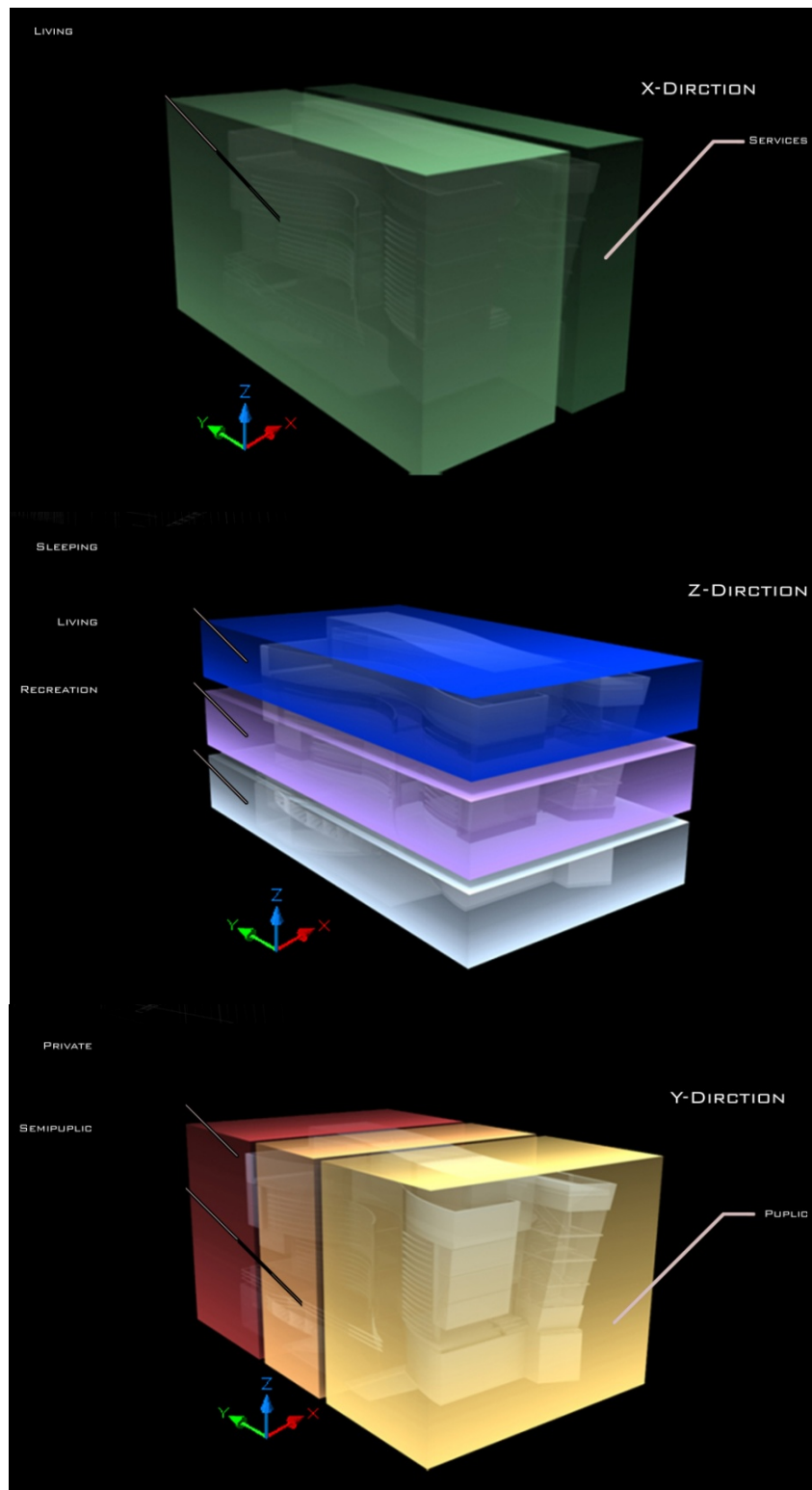
- strefa publiczna – przeznaczona gościom;
- strefa półprywatna – strefa rodziny;
- strefa prywatna.

Istotnym zagadnieniem wydaje się być kwestia modelu rodziny w Arabii Saudyjskiej, gdyż to właśnie jej model ustala priorytety kształtowania przestrzeni domu. Rodzina jest podstawową jednostką opisującą oblicze społeczeństwa saudyjskiego, a jej charakter jest wielodzietny⁵⁴. „Dwa plus pięć” wydaje się być najczęściej występującym typem rodziny. W takim kształcie uwarunkowań socjalnych dom ma zapewnić wygodny komfort życia. Program domu zawiera dodatkowo szereg funkcji związanych z pomocą, gdzie pomieszczenie kierowcy i pokoje służby są niezbędnym elementem struktury funkcjonalnej zabudowy jednorodzinnej w Rijadzie⁵⁵.

⁵³ Dr Anas Alfaris w przeprowadzonej rozmowie, twierdził, iż współczesny dom w obszarze Najd nie różni się niczym od współczesnego domu zachodniego. Jedyna różnica tkwi w bezwzględnej zasadzie zapewnienia prywatności domu arabskiego.

⁵⁴ Przeciętna rodzina w Rijadzie w Arabii Saudyjskiej to obok rodziców zwykle pięcioro dzieci. Dzieci dość późno opuszczają rodzinny dom – mężczyźni w wieku około 30 lat, kobiety w momencie wyjścia za mąż. Model rodziny to często obraz, gdzie wspólnie w ramach jednego domu i zachowaniu wszelkich zasad prywatności mieszkają rodzice z młodym małżeństwem.

⁵⁵ Nawet rodziny o bardzo niskich zarobkach, których nie stać na utrzymanie służby decydując się na dom przeznaczają dodatkowe strefy tylko na potrzeby służby. Służba jest nieodzownym atrybutem domu w Rijadzie.



rys. 30. Rozkład stref w kierunku horyzontalnym i wertykalnym.

Podsumowując.

Współczesny model domu jednorodzinnego to strefowe rozumienie przestrzeni:

- Część publiczna, której funkcja koncentruje się w parterze budynku - najbardziej okazała forma architektury,
- Części pół-publiczne - okupowane głównie przez panie domu,
- Strefy prywatne - kondygnacja, – czyli układ sypialni z miejscami rekreacyjnymi oraz podpiwniczeniem o funkcjach rekreacyjnych takich jak basen, siłownia, kino, sala spotkań rodzinnych,
- Strefa dla służby – zlokalizowana na dachu oraz pomieszczenia dla kierowcy przylegające do ogrodzenia posesji,
- Dodatkowe pawilony zewnętrzne związane z tradycją spędzania wolnego czasu i przyjmowania gości.



fot. 39. Strefa przyjmowania gości.



fol. 40. Strefa rekreacji – basen – przyziemie.

Trudne uwarunkowania klimatyczne i geograficzne wymuszają ostrożne i racjonalne traktowanie formy architektonicznej. Ochrona termalna budynku jest istotnym zagadnieniem kształtowania domu w Rijadzie.

Poziom życia rdzennych Saudyjczyków jest bardzo wysoki. Badając zagadnienie w kontekście m^2 przypadającego na członka danej rodziny, można zauważyć, iż standard przeciętnego domu saudyjskiego przekracza standardy zachodniej Europy, czy USA⁵⁶. Niewyobrażalnym jest w rejonie Najd, aby współczesny dom pozbawiony był wsparcia służby i prywatnego kierowcy. Kwestia ta jest tak oczywista, iż cała obsługa techniczna domu spoczywa w rękach pomocy zewnętrznej, natomiast życie jego mieszkańców sprowadza się do konsumpcji i korzystania z domu bez większych obciążeń związanych z utrzymaniem sprawności technicznej domu i należytego porządku. Ta rola przypada raz jeszcze służbie, będącej stale obecnym instrumentem funkcjonowania mieszkania.

⁵⁶ Zob. Докорская Дцсертация Дуршанов Владцмр Социалбная Основа Плаццровоциого Развитця Дсцлща М.1992.

Dom współczesny w Rijadzie powstaje z poszanowaniem poszczególnych jego stref i priorytetu prywatności. Przy trudnym klimacie geograficznym wewnątrz stanowi istotę życia mieszkańców⁵⁷. Metodologia projektowania domu w Rijadzie nie uwzględnia natomiast potrzeby budowania ładu przestrzeni o znaczeniu urbanistycznym⁵⁸. Efektem jest bardzo szeroki zakres kształtów i języka architektury jednorodzinnej. Zjawisko to można tłumaczyć w jakimś sensie konotacją historyczną. Historycznie bowiem miasto powstawało bez ściśle określonych reguł utrzymania harmonii i porządku w przestrzeni. W tym jednak wypadku jednorodność technologii budowania oraz ograniczony zakres wypracowanego języka architektury dawał efekt ładu i harmonii. Szeroki zakres użytych materiałów wykończeniowych, dowolność kreacji współczesnej architektury oraz bogaty program funkcji sprzyja i uwypukla niekontrolowany układ przestrzeni architektonicznej dzielnic mieszkaniowych w Rijadzie⁵⁹.

⁵⁷ Zob. Friedrich Ragette, *Traditional Domestic Architecture of Arab Region*, American University of Sharjah, Beirut 1997, str. 9-11.

⁵⁸ Interesującym przykładem zrównoważonego projektowania architektury jednorodzinnej w Rijadzie w kontekście ładu przestrzennego są realizacje Diplomatic Quarter i Ministry of Interior Houses. Wybudowane dzielnice przedstawiają silny kontekst architektury i urbanistyki. Narzucony rygor kształtowania ładu przestrzennego przyczynił się do powstania bardzo charakterystycznej struktury zabudowy jednorodzinnej o cechach kulturotwórczych i unikalnych.

⁵⁹ Sprawa ma się zgoła inaczej w stosunku do wspomnianych obszarów jednorodzinnych projektowanych z góry narzuconej przestrzeni urbanistycznej – jednorodnej w zamkniętych obszarach miasta – tzw. *Compoundy*. Zakłada on program domów o zbliżonym standardzie funkcjonalnym i układzie architektonicznym w ścisłych relacjach urbanistyczno-przestrzennych. W efekcie obszary te – zamknięte i niedostępne z zewnątrz cechuje zorganizowana przestrzeń architektoniczna jak i stylistyczna.



rys. 31. System strefowania domu.

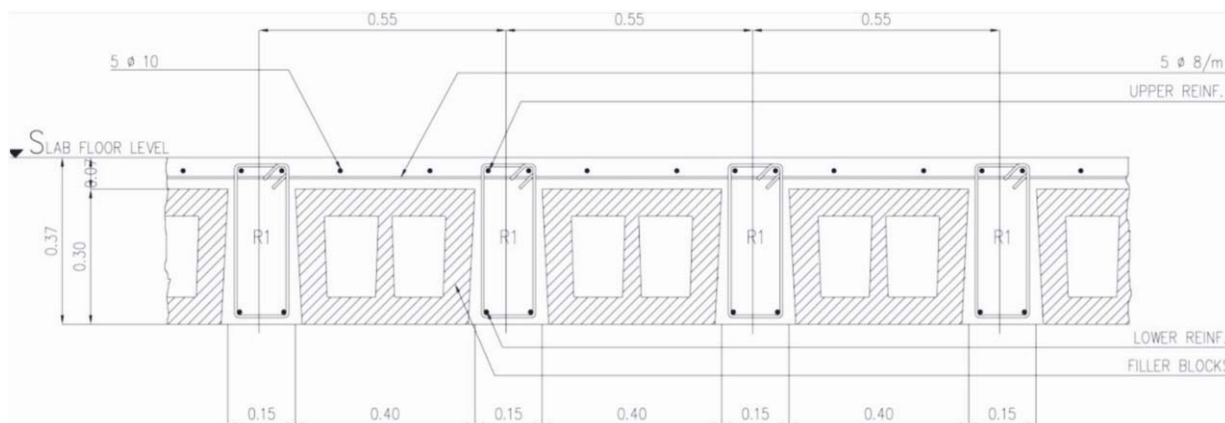
2.2.3. Konstrukcja i materiał.

Boom gospodarczy Arabii Saudyjskiej w II połowie XX wieku stał się zacznym importu oraz opracowania nowych metod budowania. Używana niezmiennie przez wieki technologia cegły suszonej stała się archaizmem nie spełniając możliwości oraz potrzeb „nowego” społeczeństwa. W sposób naturalny zamieniona została technologią żelbetową i murowaną, która po dzień dzisiejszy jest podstawowym systemem budownictwa jednorodzinne w Rijadzie. Zastosowanie ów technologii związane było w dużej mierze z odejściem od budownictwa typu gospodarczego w kierunku uprzemysłowionego. Budownictwo jednorodzinne stało się w tym miejscu intratną gałęzią biznesu, stanowiąc istotny fragment gospodarki Arabii Saudyjskiej. Prefabrykacja znacznie przyspieszyła proces budowania, a co za tym idzie ilość oddawanych do użytku domów zmieniając jednocześnie architektoniczną i urbanistyczną jakość miasta Rijadu. Współczesna architektura jednorodzinna stała się wiodącym elementem w nowoczesnym systemie uprzemysłowionego budownictwa⁶⁰. Nowa technologia cechowała szybkość budowania, trwałość, nieskończenie dużą możliwość kształtowania formy architektonicznej. Wadą okazały się parametry fizyczne nowego materiału budowlanego zwłaszcza w konfrontacji z gorącym klimatem pustynnym. Metoda budownictwa żelbetowego i murowanego została więc uzupełniona rozwiązaniami izolacyjnymi oraz technologiami klimatyzacji budynku zapewniając maksymalną ochronę termiczną obiektów. Konstrukcja ścian opiera się na systemie szkieletowym. Sieć żelbetowych kolumn tworzy ramę i strukturalnie nieprzesuwany ustrój budynku. Przestrzenie między kolumnami wypełniane są bloczkami betonowymi o zastosowanych szerokościach – 15cm i 20cm. Mur ściany żelbetowej ma bardzo słabe parametry odporności termicznej, stąd niezbędna jest dodatkowa izolacja zewnętrzna⁶¹. Przemysł budowlany został podporządkowany systemom żelbetowym i betonowym, a udział w rynku naturalnej cegły - *red block cray* jest marginalny. W wypełnianych między słupami chowane są wszelkie instalacje dodatkowe takie jak – elektryczna, wodno-kanalizacyjna, klimatyzacyjna. Tak oto mamy układ ściany szkieletowej wypełnionej bloczkami betonowymi – 15cm – 20cm tzw. *Cement block*. Od zewnątrz stosowana jest zwykle 5cm warstwa izolacji termicznej i następnie raz jeszcze bloczek betonowy 15cm. Izolacje dostępne na rynku saudyjskim to szeroka gama dobrej jakości

⁶⁰ Budownictwo jest drugą największą gałęzią produkcji po przemyśle paliwowym – *The 6th Saudi Engineering Conference, KFUPM, Dhahran, December 2002*, art. Major components of :typical villa” in Saudi Arabia for price/cost index development” Ali Shash, Esam Al-Mulla.

⁶¹ Zob. Facey, William, *Back to Earth Adobe Building in Saudi Arabia*, Rijad 1996, str. 65-91.

styrofoamów i polistyrerynów produkowana bezpośrednio w Arabii Saudyjskiej. Warstwa wykończeniowa związana jest już z charakterem architektonicznym domu.



rys. 32. Przekrój stropu typu Hordy Slab.

Stosowanym systemem stropu płaskiego jest tzw. Hordy Slab - rozwiązanie przypominające znany w Europie strop Akermana. Konstrukcję tworzy sieć żeber o rozstawie do 40cm wypełniana pustakami i następnie zalewana betonem. Wielkości stosowanych przekrojów wahają się od 27cm do 47cm, a rozpiętości w budynku dochodzą do 8m. Drugim systemem stropu jest strop żelbetowy, monolityczny. Stosowany wymiar wysokości pomieszczeń wynosi 3,70m, a w świetle muru ok. 3,50m.



fot. 41. Budowa domu P. Nayefa. Technologia.



fot. 42. Budowa domu P. Nayefa. Technologia.



fot. 43. Budowa domu P. Nayefa. Technologia.



fot. 44. Technologia budowy domu jednorodzinnego, budowa domu P.Nayefa.



fot. 45. Technologia budowy domu jednorodzinnego, budowa domu P.Nayefa.

Dość interesująco przedstawia się system warstw izolacji wykończeniowych posadzek. System żeber z wypełnieniem pokrywa ok. 7cm warstwa chudego betonu, piasek ok. 6cm jako płaszczyzna wyrównawcza, warstwa chudego betonu, zaprawa i materiał wykończeniowy. System warstw podłogi leżącej bezpośrednio na gruncie wygląda następująco:

- około 10cm chudego betonu, 2cm izolacji przeciwwodnej, 5cm chudy beton, 15cm płyta betonowa ze zbrojeniem rozproszonym, 3cm piasek, 2 cm zaprawa murarska, powierzchnia zewnętrzna podłogi.

Podobne rozwiązanie da się zauważyć w warstwach dachu płaskiego:

- strop konstrukcyjny, izolacja przeciwwodna, beton komórkowy, izolacja termiczna, piasek, zaprawa murarska, powierzchnia zewnętrzna dachu wraz ze spadkiem.

W Arabii Saudyjskiej w rozwiązaniach technicznych powierzchni dachów o dużym kącie nachylenia projektowane spadki formowane są bezpośrednio w systemach żelbetowych, czy to w postaci wylanej płyty zbrojonej, czy technologii *Hordy Slab*, a przy mniejszych rozpiętościach wykorzystywane są układy belek stalowych tworzących ramę i kierunek spadku. Drewno, jako materiał konstrukcyjny, a tym bardziej wykończeniowy jest niestosowane. Wynika to z braków surowca jak i dużych kosztów importu drzewa do Arabii oraz słabej odporności na ekstremalnie gorący klimat pustynny⁶².

2.2.4. Forma.⁶³

„...forma architektoniczna jest kategorią niesłychanie pojemną. Jest układem części, elementów, składników dzieła, które decydują o jego istocie. Dzięki temu możemy przyjąć, że posiada obiektywne cechy, takie jak np: skala, proporcje, kompozycja, rytmy, akcenty, symetria (asymetria), ale też i faktura oraz kolor wynikające z zastosowanych materiałów. Cechy te są zawarte na stałe w budowlu, ich określenie zależy od jej twórcy, a postrzeżenie jest dostępne dla każdego uważnego obserwatora...”⁶⁴

⁶² W oparciu o rozwiązania technologiczne w praktyce projektowej w biurze FA Consultants w Rijadzie w Arabii Saudyjskiej.

⁶³ Żórawski Juliusz pisze - Forma jest czymś trójwymiarowym, polegającym na fakturze i barwie, składającym się z linii, płaszczyzn i powierzchni krzywych. Forma jest w architekturze wartością realnie istniejącą. Forma jest zawsze w jakiś sposób uformowana z części, tak że możemy w niej rozróżnić <formę matkę> i <formy-części>, które odpowiedzialne są za jej jakość., *Obudowie formy architektonicznej*, Arkady, Warszawa 1973, s.23.

⁶⁴ Grycel Janusz, *Współczesna Architektura Mieszkaniowa polsko-białoruskiego pogranicza –rozprawa doktorska*, Kraków 2007, str.111.

Analizie poddano składniki formy architektonicznej, a mianowicie:

1. forma dachu,
2. układ rzutu,
3. detal,
4. materiał i kolorystyka.

Dobór niniejszych cech jest decyzją subiektywną pozwolił jednak zobrazować w sposób możliwie optymalny tendencje w zakresie formy architektonicznej jak i układu planu badanych obiektów. Skupiono się przy tym na poszukiwaniu cech dominujących. W rozdziałach wcześniejszych wykazano skalę obiektów w ujęciu zagospodarowania działki⁶⁵ oraz rozwiązania technologiczne, które pośrednio mają również istotny wpływ na formę architektoniczną. Na formę budynku wpływ ma również kompozycja bryły. To ona określa klasyfikację stylistyczną obiektu i jego identyfikację w przestrzeni. Architektura współczesna domu nie wykazuje w większości wypadów troski o znaczenie w przestrzeni urbanistycznej⁶⁶. W efekcie trudno tutaj mówić o wypracowanym stylu projektowania oraz wyróżnić określoną szkołę projektową. Układy przestrzenne dzielnic mieszkaniowych tworzą zróżnicowane podejście do przestrzeni wynikającej z lokalizacji dzielnicy, określonych tendencji stylistycznych oraz czasu powstawania domu jak też skali obiektu i programu funkcjonalnego⁶⁷. Niniejsza analiza stała się podstawą określenia nurtów stylistycznych architektury jednorodzinnej na badanym obszarze. Zagadnieniu temu poświęcono kolejny rozdział.

⁶⁵ Przepisy lokalnego prawa budowlanego oraz planowanie przestrzenne określają szczegółowe relację wielkości działki do wielkości budynku. I tak Rijad podzielony został na trzy obszary planistyczne, gdzie dopuszczalne są maksymalne warunki gęstości zabudowy terenu. Stary Rijad, Al.-Murabba – późne lata 30-te, Nasriyah – wczesne lata 50-te, Al.-Malaz późne lata 50-te – ta ostatnia dzielnica otworzyła rozdział historii domu wolnostojącego w Rijadzie. Al.-Hathloul, Al.-Hussayen, Shuaibi, *Urban Land Utilization, case study – Riyadh, Saudi Arabia*, Rijad 1975.

⁶⁶ Problem braku identyfikacji stylistycznej domu współczesnego w Rijadzie jest wielokrotnie poruszany w publikacjach fachowych środowisk akademickich w Rijadzie. Min. Pisze o tym Fadan, Youssef, *The Development of Contemporary Housing in Saudi Arabia (1950-1983)*. MIT 1983.

⁶⁷ Oblicze współczesnego trendu lokowania domu oraz jego cech zostało ukształtowane przy okazji realizacji domów dla pracowników ARAMCO oraz rządowej dzielnicy mieszkaniowej Al.-Malaz w II połowie XX wieku. Realizacje tu ukształtowały trend domu typu Villa lokowanej na dużym obszarze działki. Realizacja ta złamała historyczny układ domu lokowany w systemie atrialnym na powierzchni działki 100m², kształtując dom wolnostojący na powierzchni 400m², zmieniając układ domu. W tym miejscu dom stał się wolnostojącą zabudową z otaczającym przyległym obszarem działki. Granicą działki stało się ogrodzenie, a nie jak wcześniej ściana przylegającego budynku. Ta swego rodzaju rewolucja architektoniczna wymogła dostosowanie prawa budowlanego do nowych warunków funkcjonowania domu. Fadan, Youssef, *The Development of Contemporary Housing in Saudi Arabia (1950-1983)*. MIT 1983.



foto. 46. Różnorodność stylistyczna dzielnic mieszkaniowych.

- forma dachu.

*(...) Dach i jego kształt są niezwykle istotnym aspektem w analizie formy architektonicznej budynku. Szczególnie budynku mieszkalnego, gdzie dach jest elementem istotnym w kategoriach znaku, a w świadomości ludzkiej utożsamiany jest z pewnym zakodowanym archetypem (...).*⁶⁸

Dach płaski jest formą dominującą w architekturze jednorodzinnej Rijadu. Wynika to z układów wertykalnych kompozycji bryły, uwarunkowań środowiskowych jak i tradycji. Nieliczne przykłady dachów skośnych są związane z historyczno-europejskim nurtem architektury jednorodzinnej. Dach pełni funkcję pomocniczą. Podobnie jak w przeszłości⁶⁹ pomieszczenia tam zlokalizowane stanowią pokoje dla służby oraz funkcje techniczne takie jak: pralnia, magazyny, itp.

⁶⁸ Grycel Janusz, *Współczesna Architektura Mieszkaniowa polsko-białoruskiego pogranicza na przykładzie Białegostoku i Grodna*, Kraków 2007, str. 115.

⁶⁹ Facey William, *Back to Earth Adobe Building in Saudi Arabia*, Rijad 1996, str. 35-63.



rys. 33. Układ funkcji zagospodarowania dachu. Funkcje tu lokalizowane związane są z obsługą techniczną i magazynową domu. Miejsce pełni też funkcję pokoi dla służby.

Formą wieńczącą, a zarazem określającą charakter architektury jest attyka. Attyki osiągają wysokość od 160cm do 200cm. Ich głównym zadaniem jest przysłonięcie znajdujących się urządzeń technologicznych budynku..⁷⁰

- układ planu.

(...) Układ rzutu jest cechą niemal nieczytelną przy bezpośredniej obserwacji budynku w naturze. Dopiero analiza projektu architektonicznego pozwala na jego właściwe odczytanie. Jest to jednak element niesłychanie istotny, gdyż może bezpośrednio wpływać na inne cechy np. kształt bryły budynku (w przypadku, gdy bryła jest jedynie „podniesieniem” rzutu w trzecim wymiarze).(...)⁷¹

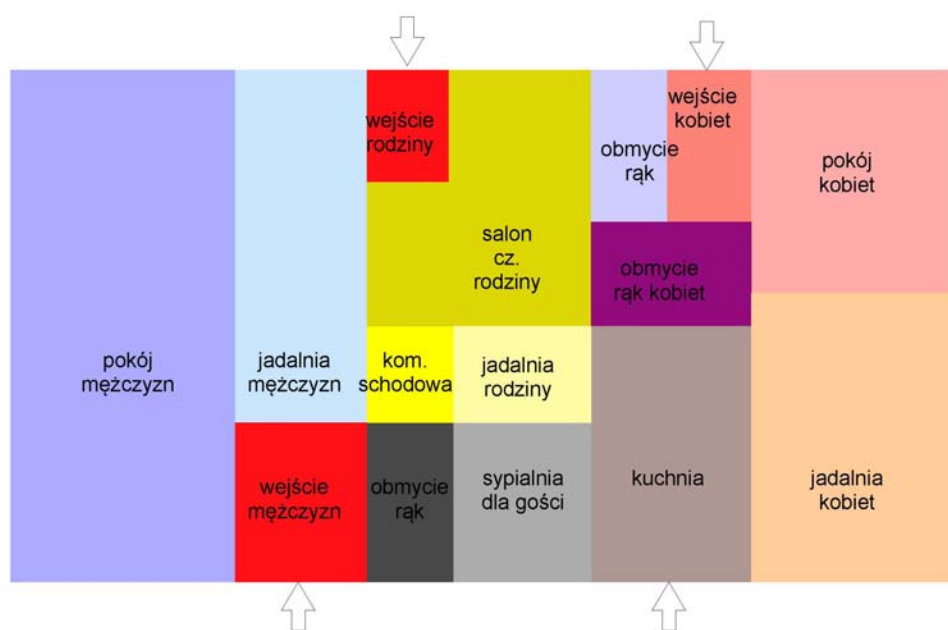
⁷⁰ Regulacje prawa budowlanego Arabii Saudyjskiej pozwalają zabudować 10% powierzchni dachu, przy czym powierzchnia ta nie może być większa niż 50 m². W 1997 roku próbowano zwiększyć tą powierzchnię do 20% argumentując potrzebami mieszkaniowymi. Petycja w niniejszej sprawie została jednak odrzucona przez zarząd miasta. Podobne regulacje dotyczą wykorzystania powierzchni basementu. dr.Faisal A.Mubarak, *Cultural Adaptation to Housing Needs: A Case Study, Riyadh, Saudi Arabia*, KSU 1996, str. 18.

⁷¹ Grycel Janusz: *Współczesna Architektura Mieszkaniowa polsko-białoruskiego pogranicza na przykładzie Białegostoku i Grodna*, Kraków 2007, str. 115.

Układ planu wykazuje szczególną rolę w kreacji obrazu oraz symboliki współczesnego domu w Rijadzie. Fakt ten wynika z podziału płci, islamskiego charakteru obyczajowości domu i jego dziedzictwa. Standardem jest dom duży, którego powierzchnia waha się w granicach 800 – 1000 m² powierzchni użytkowej⁷². Pewną trudność w opisie planu stanowi odniesienie przestrzeni przeznaczonej mężczyznom, kobietom, rodzinie, a lokalizacji z tym związanych wejść do budynku. Forma wejścia prezentuje dość istotne zagadnienie w kształtowaniu formalnym domu, gdyż nijako w naturze wyróżnia wspomniane części planu, podkreśla też status jego mieszkańców.

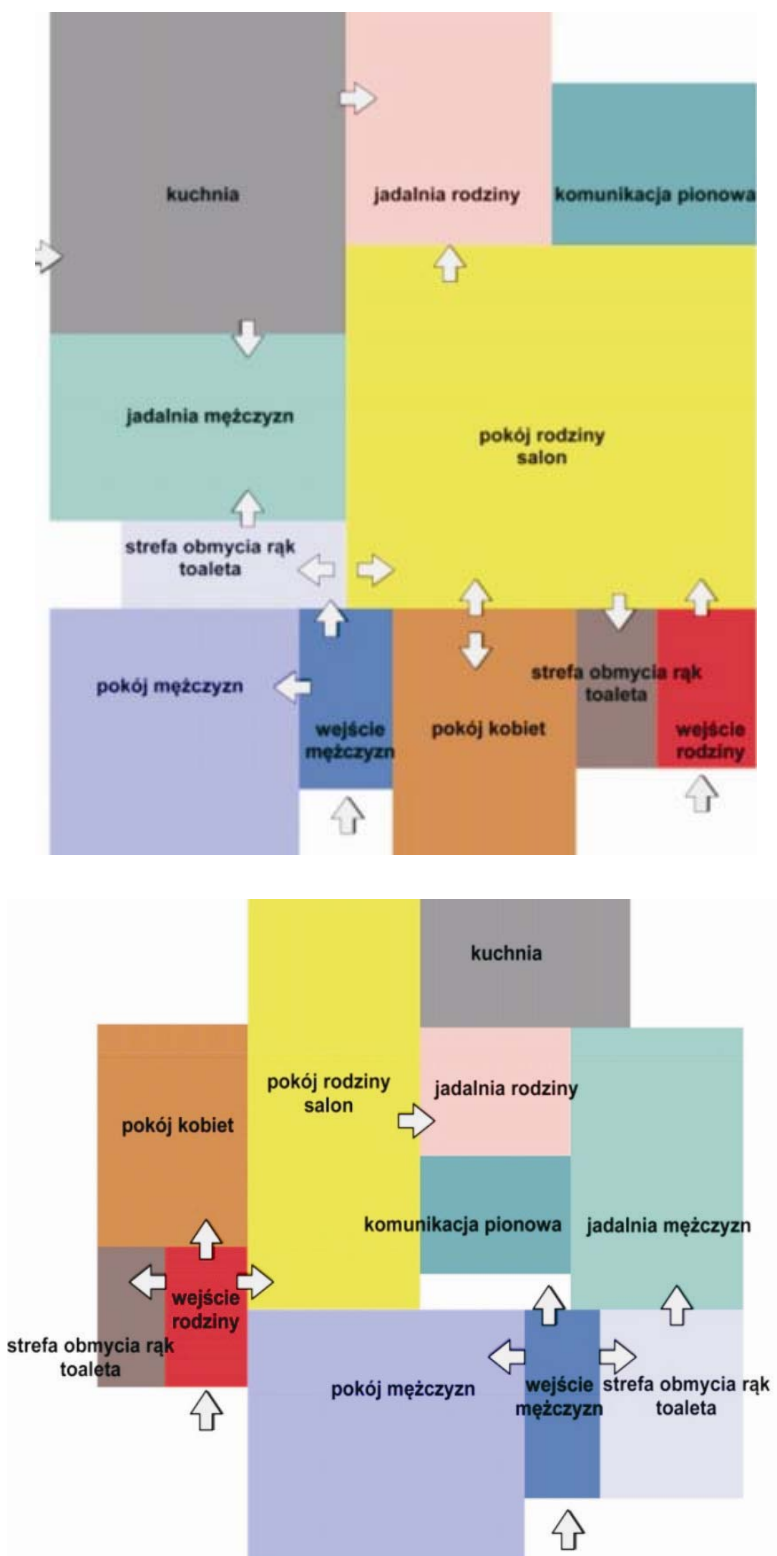
Typologicznie wyróżnić należy:

- układ trzech wejść. Oddzielne wejście dla mężczyzn i rodziny z dodatkowym wejściem do części przyjmowania gości płci żeńskiej. Typ charakterystyczny dla założeń pałacowych oraz domów klasy wyższej. Wejście do strefy męskiej jest najbardziej eksponowaną częścią domu.

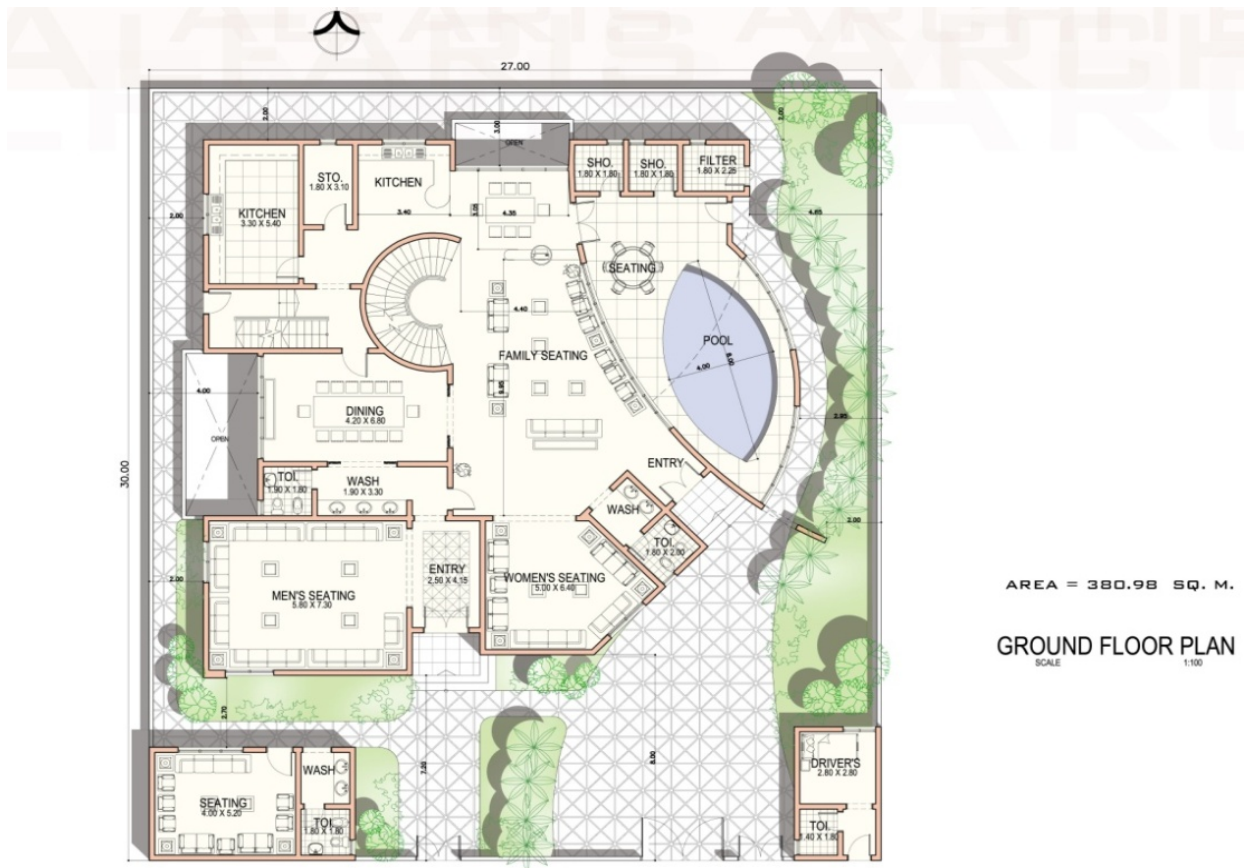


rys. 34. Typologia mieszkań z oddzielnym wejściem mężczyzn, kobiet i rodziny. Założenia pałacowe.

⁷² Wielkość domu jest zależna od zamożności oraz lokacji inwestycji. Zauważyć należy związek wielkości domu do arealu działki. Jak pisze Lo Ching Ning w artykule *Speerplan's Housing, Riyadh* w Rijadzie wyodrębnia się kilka typów wielkości zabudowy danej działki. A) Działki o niskiej gęstości zabudowy (Low density) – gdzie przyjęto moduł proporcji 600m² zabudowy parteru do 1000m² działki, 500m² zabudowy parteru do 800m² działki, 400m² zabudowy parteru do 600m² działki. B) Średnia gęstość zabudowy: 360m² zabudowy parteru do 500m² działki, 260m² zabudowy parteru do 360m² działki, 180m² zabudowy do 250m² działki, C) duża gęstość zabudowy – 270m² zabudowy parteru do 340m² działki, 200m² zabudowy parteru do 250m² działki, 140m² zabudowy parteru do 140m² powierzchni działki.



rys. 36. Typologia mieszkań z oddzielnym wejściem mężczyzn i rodziny.

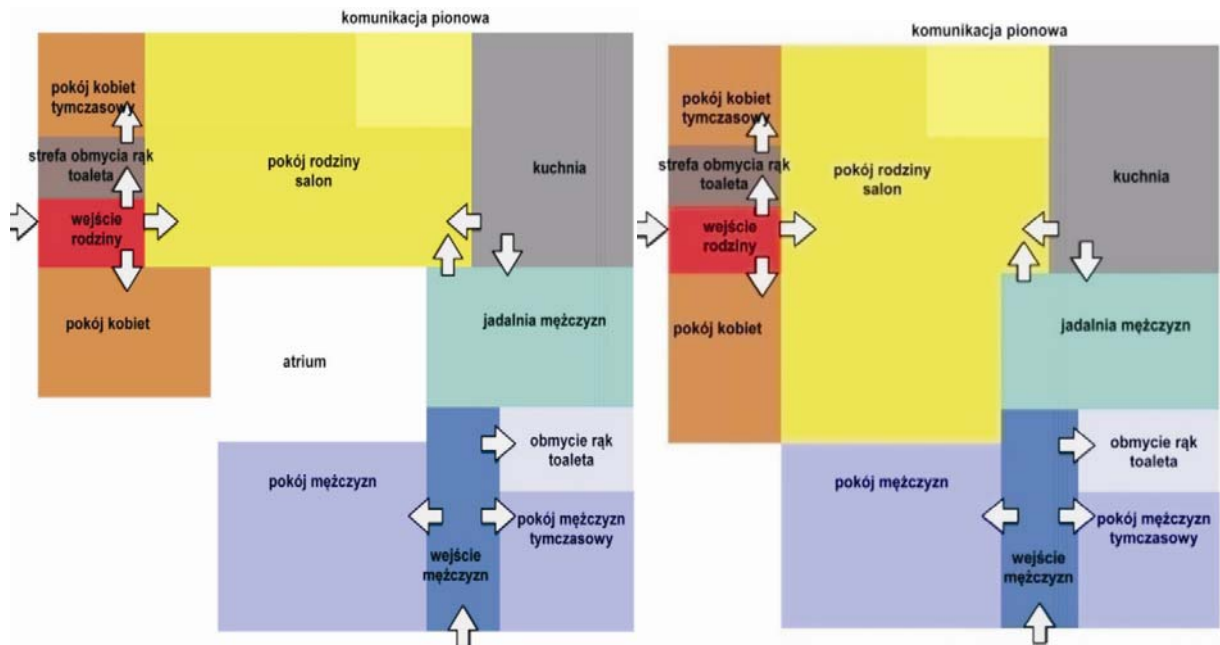


PROPOSED RESIDENCE OF MR. KHALED ALSHEEHA

rys. 37. Rozwiązania przestrzenne opisanej typologii.



rys. 38. Rozwiązania przestrzenne opisanej typologii.



rys. 39. Wejście mężczyzn i rodziny. Typologia wejść i układu pomieszczeń.



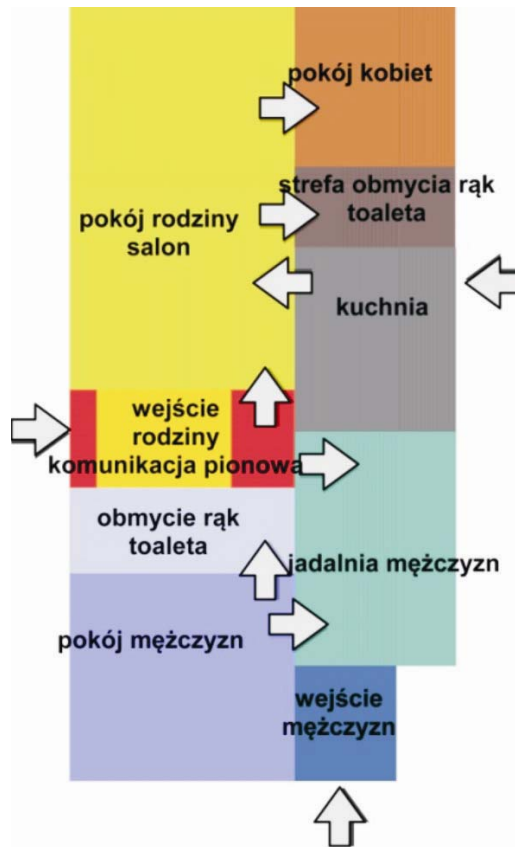
rys. 40. Rozwiązania przykładowych planów.



rys. 41. Rozwiązania przykładowych planów.



rys. 42. Rozwiązania przykładowych planów.



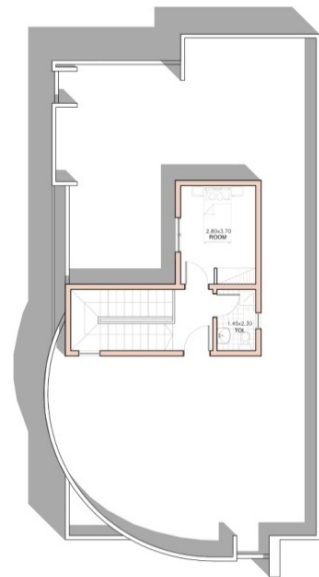
rys. 43. Typologia rozwiązania.



AREA = 161 SQ. M.
GROUND FLOOR PLAN
SCALE 1:100

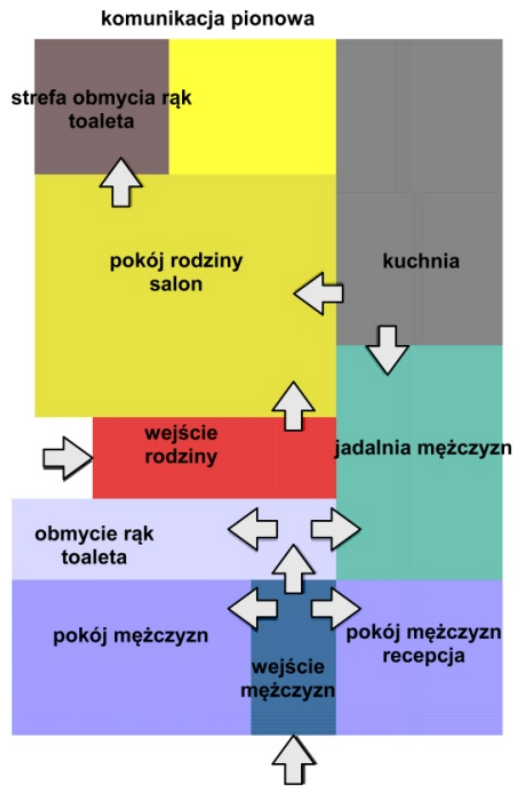


AREA = 186 SQ. M.
FIRST FLOOR PLAN
SCALE 1:100



AREA = 32 SQ. M.
ROOF PLAN
SCALE 1:100

rys. 44. Przykładowe rozwiązania planów.



PROPOSED RESIDENCE OF MR. SALEH ALDOAJE

rys. 45. Typologia i przykładowe rozwiązanie planów.



MOTHER'S HOUSE
GROUND FLOOR PLAN
 SCALE 1:1100

.AREA = 424.48 SQ. M

PROPOSED RESIDENCE OF MR. SAUD ALBATAL

rys. 46. Przykładowe rozwiązania planu.

Założenie „strefowania przestrzeni” (strefa męska, kobiet, jak i strefa rodziny) jest podstawowym składnikiem w rozpoznaniu domu w Rijadzie, stanowi bazę w kształtowaniu typologii układu planu będąc jednocześnie punktem wyjścia w procesie budowania funkcji. Przedstawiony schemat jest rozwiązaniem wzorowym, który ulega modyfikacjom związanym z zakresem możliwości spełnienia przy ograniczonym budżecie realizacji domu i areale działki. Niemniej w każdym wypadku autonomia relacji strefy publicznej z półprywatną i prywatną jest obowiązkowym zagadnieniem w kształtowaniu układu planu.

Strefa rodziny, półprywatna pełni rolę buforową pomiędzy publiczną, a całkowicie prywatną strefą kobiet. Części domu męska i damska są maksymalnie oddalone od siebie. Możliwość otwarcia strefy rodziny na strefę męską, jak i strefy rodziny na strefę kobiet jest gwarantem utrzymania jednorodności i pewnej elastyczności układu planu. W momencie, kiedy

w domu nie ma gości, poszczególne strefy (publiczna, prywatna, półprywatna) stają się integralną częścią domu dostępną każdemu domownikowi. Niniejsze spostrzeżenie oznacza, iż układ rzutu przedstawia schemat pomieszczeń powiązanych ze sobą strukturalnie z możliwością domykania danych stref, tudzież całkowitego wydzielenia ich ze struktury domu. Strefa rodziny jest głównym wspornikiem danych przestrzeni funkcjonalnych i decyduje o elastyczności “strefowego układu domu”. Co zatem arbitrażuje o istnieniu strefy publicznej, półprywatnej oraz prywatnej i jaka jest ich skala oddziaływania w przestrzeni?

Strefa publiczna. Strefa męska.

Strefa publiczna (męska) jest najważniejszą częścią domu. W procesie projektowania to tutaj zauważa się największe poświęcenie w kreacji gramatyki architektury. Miejsce to pełni rolę spotkań towarzyskich, organizowanych biesiad oraz dysput w gronie mężczyzn⁷⁴. Jej istnienie w układzie domu współtworzy system zasad, tradycji jak i przede wszystkim rytuału spędzania wolnego czasu. Strefa ta jest wydzielona na czas organizowanych spotkań ze struktury całego domu, a w niektórych wypadkach funkcjonuje niemalże autonomicznie. Strefę tworzą następujące pomieszczenia oraz ich relacje:

- główne wejście – najważniejsza część domu - obszerny korytarz otwierający się ku kolejnym pomieszczeniom.



fot. 47, fot. 48. Główne wejście do domu, założenie pałacowe.

⁷⁴ Zob. Friedrich Ragette, *Traditional Domestic Architecture of the Arab Region*, American University of Sharjah, Beirut 1996, str.54-65.



fot. 49, fot. 50. Założenie pałacowe. Dom P. Alathela. Główne wejście.

- miejsce odpoczynku – zwykle kameralny pokój przeznaczony do tymczasowego spędzania czasu, miejsce pełniące rolę recepcji, z której to goście wprowadzani są do głównej sali spotkań.⁷⁵



fot. 51. Brief seating, w tle główna przestrzeń do siedzenia.



fot. 52. Główna przestrzeń do siedzenia. Strefa męska.

⁷⁵ Arabowie przywiązują dużą wagę do rytuału przyjmowania gości. Picie herbaty i arabskiej kawy jest obowiązkowym zwyczajem poprzedzającym wejście do głównego pomieszczenia dla gości. Do dziś w domach współczesnych, pomieszczenie te w wielu przykładach ma arabski charakter. Goście sadzani są na pufach bezpośrednio na dywanie, popijając herbatę oraz częstując się daktylami. Pomieszczenie to ma charakter przejściowy, a jego funkcja wykorzystywana jest w momencie, kiedy ktoś pojawia się w domu, bez formalnego zaproszenia.



fot. 53. Detal wnętrza – strefa męskiej rekreacji.



fot. 54. Układy wnętrz przeznaczonych do przyjmowania gości.



fol. 55. Poszczególne układy wnętrz przeznaczonych do przyjmowania gości.

- sala spotkań – obszerne pomieszczenie, nieraz podkreślone skalą wysokości stropu. Miejsce rozmów i spędzania czasu. Integralnie jest połączone z jadalnią oraz pomieszczeniem ablucji i toaletą.



fol. 56, fol. 57. Oficjalne pomieszczenia dla gości – formal seating.



fot. 58. Oficjalne pomieszczenia dla gości – formal seating.



fot. 59. Oficjalne pomieszczenia dla gości – formal seating.

- jadalnia. Każde spotkanie w gronie arabów znajduje spełnienie w biesiadzie. Sprawa posiłku i dostojności jego spożywania jest silnie obecna w kulturze arabskiej będąc jednocześnie nieodzownym elementem tradycji. Spożywanie posiłku poprzedza obmycie rąk. Rytuał ten jest także powtarzany zaraz po skończonej uczcie. Jadalnię kreuje obszerne pomieszczenie z centralnie ulokowanym stołem oraz dyskretnym rozwiązaniem kuchni, która funkcjonalnie znajduje się już nieraz w strefie domu półprywatnej.⁷⁶

⁷⁶ Jadalnia z salą spotkań stanowi integralny układ pomieszczeń. W tym miejscu rozgrywa się rytuał spędzania wolnego czasu w gronie zaproszonych gości. Arabowie siedząc w rozległych pomieszczeniach na wygodnych kanapach twarzą do siebie popijają kawę podawaną na znak przez służbę. Funkcję tę zwykle pełni czarnoskóry pracownik, co podnosi prestiż domu. Stojąca w środku postać z Afryki w tradycyjnym topiku arabskim bez obuwia trzyma w dłoni charakterystyczne stalowy dzban z kawą. Obserwując bacznie gości czuwa, żeby każdy z nich otrzymał małą filiżankę kawy. Wielkim nietaktem jest kawa podana po same brzegi naczynia. Oznacza to brak gościnności i sugestie, aby gość czym prędzej opuścił dom. Delikatny ruch prawej dłoni w prawo i lewo sugeruje, iż nasza filiżanka jest pusta. Służący dolewa nam kawę. Tuż obok znajduje się naczynie z wodą. W każdej chwili można symbolicznie obmyć ręce. Kawa arabska ma specyficzny smak. Jej przyrządzenie jest dość skomplikowanym zabiegiem zaparzania i uzyskania oryginalnego, arabskiego zapachu. W smaku jest delikatna o mocnym aromacie i bogatym bukietem smaku. Do kawy podawane są daktyle – ulubiony dodatek na tym etapie ucztowania. Rytuałowi picia kawy towarzyszą rozmowy, w których to porusza się sprawy zawodowe, społeczne, wydarzenia polityczne. Nierzadko takie spotkanie jest pretekstem w aranżowaniu małżeństw przez poszczególnych rodziców.

Zamknięta dłoń na wieczku filiżanki z kawą informuje, iż jesteśmy nasyceni jej smakiem. W tym momencie podawana jest w szklanych, niedużych naczyniach herbata z ziół. Rytuał podania herbaty z dodatkiem dużej ilości cukru przypomina podanie kawy. Zwyczajem jest, iż serwuje ją jeden z synów gospodarza domu jako suwerena danego rodu. W gronie gości przedstawiane są często najmłodsze dzieci gospodarza. Do 11 roku życia dziewczynki nie są zobowiązane do zasłaniania twarzy i jest to moment, kiedy również mogą poznać zwyczaje panujące w tej części domu. Po uzyskaniu dojrzałości płciowej podobne sytuacje będą nie do zaakceptowania.

Ucztę w domu arabskich charakteryzuje rozmach i ilość serwowanych potraw. Dominują potrawy z ryb, wołowiny, drobiu, jak i owoce morze. Na zakończenie podawany jest deser w postaci arabskich ciast i słodkości, jak i owoce. Zakończeniem arabskiego przyjęcia jest przekazywana z rąk do rąk czary z tłącym się drewnem (najczęściej sandałowym) nasączonym miłym aromatem.



fot. 60, fot. 61. Jadalnia. Rozwiązanie w założeniach pałacowych.



fot. 62, fot. 63. Jadalnia. Rozwiązanie w założeniach pałacowych.



fol. 64. Jadalnia - dom średniej wielkości.



fol. 65. Jadalnia w założeniach domów średnich.

- pomieszczenie ablucji, toalety. Obmycie rąk jest obowiązkiem i normą poprzedzającą spożywanie posiłku. Miejsce to cechuje układ otwarty.



fot. 66. Przykładowe rozwiązania łazienek w domu w Rijadzie. Vanity area.



fot. 67. Przykładowe rozwiązania łazienek w domu w Rijadzie. Vanity area.



fot. 68. Przykładowe rozwiązania łazienek w domu w Rijadzie. Vanity area.

- pokój gościnny z łazienką – dodatkowe pomieszczenie zarezerwowane gościom pozostającym w domu na noc. Charakter sypialny z wbudowaną łazienką oraz garderobą.



fot. 69. Pokój gościnny.

Strefa stanowi granicę do kolejnych części mieszkania. Osoba odwiedzająca dane mieszkanie niespokrewniona z gospodarzami domu nie ma prawa wstępu dalej. Na czas ewentualnego przyjęcia, miejsce to nie ma relacji z resztą domu, pozostając jednak zintegrowane systemem komunikacji z pozostałymi częściami układu planu. Strefa domu publiczna przedstawia system wewnątrz powiązanych ze sobą funkcjonalnie na zasadzie rzutu wolnego, mogących pomieścić jednorazowo znaczną liczbę osób. Wielkości poszczególnych pomieszczeń odpowiadają zamożności właściciela domu.

Stosowane wymiary pomieszczeń zamieszczono w poniższej tabelce:

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Pałace, domy duże	Dom typowy, mały
1	Główne wejście	4x5	2x2
2	Recepcja	5x6	nie występuje
3	Sala spotkań	8x14	4x5
4	Jadalnia	7,5x14	6x4
5	Pokój obmycia rąk	3x4	2x2
6	Toaleta	2x2	2x2
7	Pokój gościnny	5x7	nie występuje

Tabela 2. Stosowane wymiary pomieszczeń – strefa publiczna.

Strefa pół-publiczna – strefa rodziny.

Prezentuje system pomieszczeń i wzajemnych relacji związanych z rekreacją mieszkańców domu. Pełni też funkcję sprzężenia przestrzeni publicznej i prywatnej w integralny układ planu. Sprzężenie to odnosi się zarówno do układu funkcji stref poziomych jak i pionowych. Oznacza to, iż obok cech rekreacji miejsce to staje się recepcją na drodze w kierunku pomieszczeń w podpiwniczeniu oraz na kondygnacji. Zauważalnym elementem wnętrza jest reprezentatywna klatka schodowa orientująca i definiująca rangę miejsca.

Wyodrębnić należy następujące układy pomieszczeń w strefie rodziny:

- wejście - mniej okazałe niż te związane ze strefą publiczną. Prowadzące w sposób dyskretny do przylegającej autonomicznej części kobiet (o ile taka w danym typie domu funkcjonuje), tudzież bezpośrednio do strefy dziennej, (pół-prywatnej) .



fot. 70. Wejścia rodziny. Family entrance. Założenie pałacowe.



fot. 71. Wejścia rodziny. Family entrance. Założenie pałacowe.

- pokój dzienny z klatką schodową – obszerna strefa dzienna z wszelkimi atrybutami salonu i miejsca spędzania czasu rodziny. Pomieszczenie to wraz z klatką schodową oraz często też i windą stanowi centrum domu, wokół którego zbiera się codzienne życie jego mieszkańców.⁷⁷



fot. 72. Rozwiązanie klatki schodowej. Założenie pałacowe.

⁷⁷ Wg Farisa Alfarisa – autora kilkudziesięciu projektów współczesnych domów w Rijadzie, pokój dzienny z klatką schodową jest konwersją dawnej funkcji atrium. Faris Alfaris twierdzi, iż współczesny dom w Rijadzie typu Villa w istocie jest przetworzoną formą historycznego domu atrialnego.



fot. 73. Rozwiązanie klatki schodowej zintegrowanej ze strefą dzienną domu. Dom średni.

- pomieszczenia dodatkowe – toaleta, bufet – miejsce przygotowania szybkich posiłków, kawy, herbaty, itp.



fot. 74. Wnętrza pałacowe - bufet.



fot. 75. Wnętrza pałacowe - bufet.



fot. 76. Bufet, domy średnie.

Stosowane wymiary poszczególnych pomieszczeń prezentuje poniższa tabela:

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Pałace, domy duże	Dom typowy, mały
1	Wejście	3x3	3x3
2	Pokój dzienny (salon)	7x9	5x7
3	Pokój odpoczynku	5x4	nie występuje
4	Bufet	2x3	2x3

Tabela 3. Stosowane wymiary pomieszczeń – strefa pół-publiczna.

Strefa publiczna - żeńska.

Część domu zarezerwowana głównie kobietom – odpowiednik części męskiej. W tym miejscu domu spędzają czas zaproszone panie, tutaj koncentruje się życie towarzyskie kobiet. Prestiż i znaczenie jest mniejsze niż męskiej strefy domu, aczkolwiek i tutaj obecny jest wysoki komfort i zauważalne dostojęństwo wewnątrz. Strefa ta jest obecna szczególnie w domach zamożnych, w miejscach gdzie wielkość działki pozwala na stworzenie tej dodatkowej funkcji. W domach typowych strefa zawarta jest w wydzielonej części rodzinnej i w zasadzie jako samodzielna forma nie występuje. Przy rozwiązaniach pałacowych obok pomieszczeń typowo przystosowanych do rekreacji wydzielona jest dodatkowa jadalnia.



fot. 77. Pomieszczenia odpoczynku, rekreacji i recepcji kobiet.



fot. 78. Pomieszczenia odpoczynku, rekreacji i recepcji kobiet.

Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń:

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Palace,	Domy duże
1	Wejście	5x4	3x4
2	Salon	8x14	5x7
3	Jadalnia	7x14	nie występuje
4	Vanity area	2x3	2x3
5	Toaleta	2x2	2x2

Tabela 4. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – strefa publiczna żeńska.

Strefa pomocnicza.

Trzonem strefy pomocniczej jest kuchnia oraz klatka schodowa dla służby. Kuchnię należy podzielić na strefę czystą i strefę brudną. Kuchnia czysta stanowi pomieszczenie kuchni oficjalnej, nieraz otwartej do salonu, gdzie każdy ma wstęp i możliwość szybkiego

skonsumowania jedzenia. Kuchnia brudna natomiast przedstawia typowe miejsce poświęcone jedynie przygotowywaniu posiłków. W wielu przypadkach kuchnia brudna znajduje się poza obrębem domu w przylegających aneksach zewnętrznych. Przyjęte wymiary rozwiązań kuchni wraz z pomieszczeniami przylegającymi obrazuje tabela.



fot. 79. Przykładowe rozwiązanie kuchni czystej – otwartej do pomieszczeń.

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Pałace, domy duże	Dom typowy, mały
1	Kuchnia	5x4	4x5
2	Kuchnia zewnętrzna (brudna)	5x6	nie występuje
3	Spizarnia – kuchnia wewnętrzna	3x3	2x3
4	Spizarnia - kuchnia zewnętrzna	5x6	nie występuje

Tabela 5. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – strefa pomocnicza.

- schody – przeznaczone dla służby, prowadzące na dach domu, stanowią pomocniczą komunikację pionową przeznaczoną do obsługi jedynie pomocy domowej.

- układ planu dachu.

Miejsce lokacji pokoi służby oraz funkcji pomocniczych domu takich ja: pralnia, magazyny, pomieszczenia techniczne.

Przyjęte wymiary danych pomieszczeń obrazuje tabela:

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Pałace, domy duże	Dom typowy, mały
1	Pokój służby	5x6	3x4
2	Łazienka	2x3	2x3
3	Pralnia	5x4	3x4
4	Magazyn	6x8	4x5

Tabela 6. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – dach, pomieszczenia służby.

Strefa snu – kondygnacja.

Podobnie jak w przykładach zachodnich piętro stanowi w domu saudyjskim strefę snu. Przy modelu wielodzietnym cechą znaną jest konieczność zapewnienia pokoju każdemu z członków rodziny. Efektem jest - sypialnia rodziców powiązana z obszerną garderobą oraz łazienką dodatkowo wyposażoną w oddzielny pokój pełniący rolę gabinetu lub miejsca rekreacji. Część wspólna – otwarta stanowi pokój dzienny wraz z przyległym bufetem jako miejsce spędzania wolnego czasu w gronie rodziny bez potrzeby schodzenia do strefy parteru. Pokój zabaw dzieci – przylegający do pokoju dziennego i powiązany funkcjonalnie z sypialnią rodziców związany jest z potrzebą zapewnienia naturalności i odmienności świata dzieci. Każda sypialnia posiada niezależną łazienkę i garderobę. Poprawnym i stosowanym rozwiązaniem funkcjonalnym jest wejście do sypialni bezpośrednio przez garderobę.



fot. 80. Aranżacje sypialni w domu w Rijadzie.

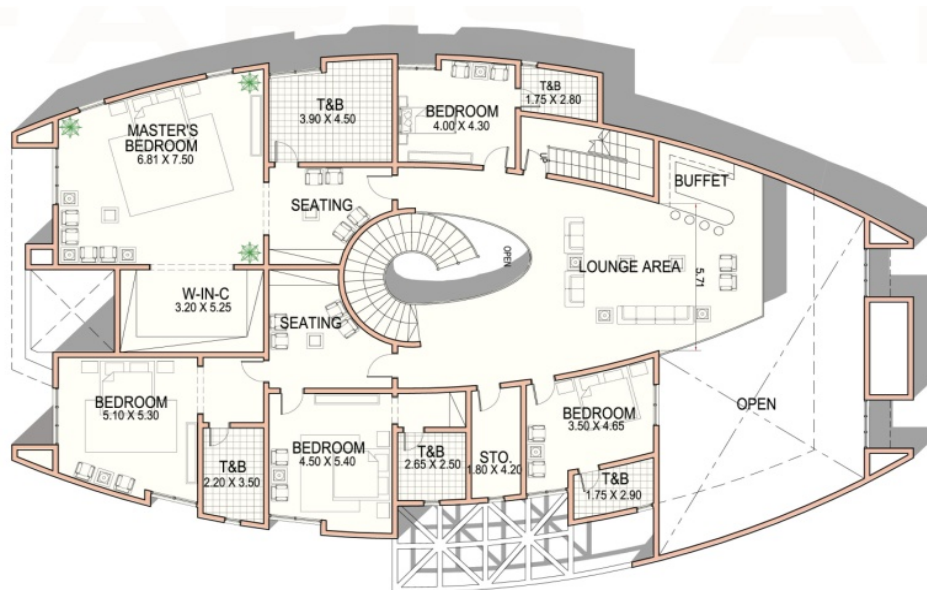


fot. 81. Aranżacje sypialni w domu w Rijadzie.

Stosowane wymiary danych pomieszczeń obrazuje tabela:

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Pałace, domy duże	Dom typowy, mały
1.	Sypialnia rodziców	5x4	5x4
	Wejście do sypialni rodziców	2x2	brak
	Pokój rekreacji	3x4	brak
	Garderoba rodziców	3x4	3x4
	Łazienka rodziców	4x4	3x4
2.	Sypialnia typowa	5x4	5x4
	Łazienka sypialni	3x3	2x3
	Garderoba sypialni	2x3	2x3
3.	Bufet	2x3	2x3
4.	Pokój zabaw dzieci	4x5	brak
5.	Pokój dzienny	7x9	4x5
6.	Biblioteka	5x6	brak

Tabela 7. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – strefa snu.



FIRST FLOOR PLAN
SCALE 1:100

rys. 47. Funkcjonalne rozwiązania strefy snu.



rys. 48. Funkcjonalne rozwiązania strefy snu.

Strefa rekreacji aktywnej. Przyziemie.

Dodatkowym miejscem rekreacji jest przyziemie domu - charakterystyczne szczególnie wśród klasy wyższej i średniej ⁷⁸. Strefa integralnie jest połączona z częścią zewnętrzną ogrodową. Zlokalizowane tutaj pomieszczenia służą wypoczynkowi czynnemu, stąd możemy wyłonić następujące typy pomieszczeń:

- basen, siłownia, kino domowe, jadalnia, pokój zabaw dzieci, pokój dzienny.



fot. 82. Rozwiązania funkcjonalne basementu - podpiwniczenie.

⁷⁸ Regulacje prawne podobnie jak w przypadku powierzchni dachu określają maksymalną powierzchnię zabudowy basementu nieprzekraczającą 60 m². W praktyce przepis ten nie funkcjonuje, gdyż po uzyskaniu pozwolenia na użytkowanie strefa ta jest powiększana. Dr Faisal A. Mubarak, *Cultural Adaptation to Housing Needs: A Case Study, Riyadh, Saudi Arabia*, KSU, Rijad 1996, str. 18.



fot. 83. Podpiwniczenie – miejsca rekreacji.



fot. 84. Rozwiązania funkcjonalne podpiwniczenia z widokiem na kondygnacje wyżej.



fol. 85. Otwarcie strefy przyziemia na ogród. W tle przyległe do domu aneksy.

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Pałace, domy duże	Dom typowy, mały
1.	Salon	7x9	brak
2.	Jadalnia	4x6	brak
3.	Gabinet	5x4	brak
4.	Basen	Otwarta przestrzeń zewnętrzna	brak
5.	Siłownia		brak
6.	Miejsce obmycia rak	2x3	brak
7.	Toaleta	2x2	brak
9.	Bufet	2x3	brak
10.	Pokój zabaw dzieci	5x6	brak

Tabela 8. Strefa rekreacji przyziemia – porównanie pałaców i domów typowych.

Aneksy i obiekty towarzyszące - zewnętrzne.

Obok stref zamkniętych zawartych w bryle budynków cechą architektury jednorodzinnej w Rijadzie są obiekty towarzyszące. Te niezależne parterowe pawilony lokowane w narożach działki przylegają bezpośrednio do jej granicy. Funkcjonalnie są niemal nierozłączną częścią struktury domu związaną z rekreacją i pomieszczeniami pomocniczymi. I tak funkcja rekreacji i spędzania wolnego czasu mężczyzn jest kompozycyjnie związana ze strefą domu przeznaczoną mężczyznom. Funkcja rekreacji kobiet przylega bezpośrednio do strefy kobiet. Miejsce jako uzupełnienie części rekreacji domu i form spędzania wolnego czasu ma charakter bardziej prywatny i kameralny. Dodatkowymi pawilonami są aneksy związane z obsługą techniczną domu. Wyróżnić tu należy zewnętrzną kuchnię (tzw. brudna) wraz z magazynami oraz mieszkanie kierowcy. Mieszkanie, właściwie pokój kierowcy jest nieodzownym elementem każdego domu niezależnie od statusu majątkowego właścicieli. Rodziny nawet bardzo biedne⁷⁹ w układzie domu posiadają pomieszczenie przeznaczone dla kierowcy⁸⁰. Pomieszczenie to wraz z łazienką o wymiarach wewnętrznych około 3 m x 4 m plus łazienka posiada niezależne drzwi przyległe do muru ogrodzenia posesji od strony ulicy, a

⁷⁹Bieda wśród społeczności rdzennych mieszkańców jest pojęciem względnym. Polityka Królestwa wykazuje wiele troski o rodzimych mieszkańców państwa. Odbywa się to kosztem emigrantów z Azji, którzy zasadniczo zajmują się najmniej płatnymi zajęciami, żyjąc bez żadnych osłon socjalnych oraz systemów emerytalnych itp. Natomiast Saudyjczyk uchodzący za osobę biedną dysponuje domem około 600m², a status biedy mierzony jest mniej prestiżową marką samochodu, tudzież tylko jednym samochodem w rodzinie. Analiza struktury socjalnej Rijadu wykazała, iż w Królestwie Saudów niewykształcona została klasa średnia. Państwo oparte jest na ludziach niezmiernie zamożnych – głównie oryginalni mieszkańcy Królestwa oraz wykształceni pracownicy z zachodu oraz ludzie żyjący na granicy niewyobrażalnego ubóstwa – o dochodach nieraz poniżej 500 SR miesięcznie. Są to emigranci głównie z państw Azji takich jak – Pakistan, Filipiny, Bangladesz, Egipt.

⁸⁰ Należy przy tym wyjaśnić, iż sprawa prywatnego kierowcy w każdym gospodarstwie domowym jest podstawową potrzebą niezbędną w sprawnym funkcjonowaniu domu. Zgodnie z przepisami prawa Królestwa Saudyjskiego mamy jedyny model państwa na świecie, gdzie kobiety mają całkowity zakaz prowadzenia samochodu. Oznacza to, iż przemieszczanie się kobiety z jednego punktu miasta do drugiego może mieć miejsce tylko przy asyście męża, tudzież prywatnego kierowcy. Kobiecie jest tu także dużo trudniej dostać pracę ze względu na bezwzględne przestrzeganie prawa segregacji płci. Rola kobiety skupia się zatem na życiu w domu, prowadzeniu domu oraz opiece i edukacji dzieci. Prywatny kierowca rozwiązuje tą trudną do pokonania uciążliwość, która w pewien sposób czyni z kobiety więźnia domu i osobę całkowicie zależną od męża. Tak oto prywatny kierowca jest tutaj koniecznością w większym stopniu aniżeli kwestią luksusu.

funkcjonalnie jest całkowicie pozbawione relacji z domem. Zwykle też pozbawione jest dostępu światła naturalnego. Takie standardy pomieszczeń są zbliżone niezależnie od statusu majątkowego właściciela domu oraz powierzchni działki.

L.p.	Nazwa pomieszczenia	Stosowany wymiar (m)	
		Pałace, domy duże	Dom typowy, mały
ANEKS MĘŻCZYZN			
1	Salon	5x10	4x5
2	Vanity area	2x3	2x3
3	Toaleta	2x2	2x2
4	Kuchnia pomocnicza	3x4	nie występuje
ANEKS KOBIET			
1	Salon	5x8	nie występuje
2	Vanity area	2x3	nie występuje
3	Toaleta	2x2	nie występuje
ANEKS NASTOLATKÓW			
1	Salon	5x6	nie występuje
2	Vanity area	2x3	-
3	Toaleta	2x2	-
ANEKS POMOCNICZY			
1	Kuchnia zewnętrzna	5x6	nie występuje
2	Spiżarnia	4x6	-
3	Magazyn	6x10	-
4	Pokój dla służby wraz z toaletą	5x7	-
5	Pokój kierowcy	4x3	4x3

Tabela 9. Wymiary poszczególnych pomieszczeń. Porównanie założeń pałacowych z domem małym.

Podsumowując.

W zależności od zamożności danej rodziny układ funkcji domu jest wzbogacony w następujące pomieszczenia zewnętrzne:

- Domy zamożne, pałace:
 1. aneks rekreacji dla mężczyzn wraz ze strefą ablucji oraz toaletą czasem również i kuchnią – w relacji z częścią domu przeznaczoną mężczyznom;
 2. aneks rekreacji kobiet wraz ze strefą ablucji oraz toaletą – w relacji z częścią domu przypisaną kobietom;
 3. aneks dzieciom;
 4. aneks kuchni brudnej i pomieszczeń gospodarczych w relacji funkcjonalnej z częścią domu przeznaczoną dla służby;
 5. aneks kierowcy z wejściem od strony ulicy wraz z toaletą.
- Domy typowe:
 1. aneks rekreacji mężczyzn wraz ze strefą obmycia rąk i toaletą;
 2. aneks kierowcy z wejściem od strony ulicy wraz z toaletą.

- komunikacja samochodowa, garaże, miejsca postojowe aut.

Standardem przeciętnej rodziny Saudyjskiej w Rijadzie jest utrzymanie i posiadanie trzech samochodów. Pierwszy – należący do Pana domu, drugi obsługiwany przez kierowcę służący kobietom i dzieciom, trzeci – *pick up* – samochód techniczny.⁸¹ Model garażu znany z rozwiązań europejskich nie jest tu rozwiązaniem jedynym, a wręcz rzadkim. Miejsca postojowe aut w przypadku domów średnich i biedniejszych lokowane są bezpośrednio na zewnątrz pod zacienionym miejscem powiązane z częścią techniczną i pokojem kierowcy. Domy zamożne wyposażone są w garaże zamknięte, przyległe do granicy działki z wjazdem od strony ulicy. Typ garażu w parterze budynku z wejściem do domu jest niestosowany. Zamiennym rozwiązaniem są garaże zlokalizowane w podpiwniczeniu.

⁸¹ Prowadzenie gospodarstwa domowego w Rijadzie opiera się w dużej mierze na jednorazowych wielkich zakupach i zaopatrzeniu domu w żywność na okres, co najmniej kilku tygodni, pociąga to za sobą posiadanie wspomnianego samochodu technicznego, ale też warunkuje istnienie rozbudowanej kuchni brudnej i przyległych do nich magazynów. Ten drobny aspekt wręcz detalu życia domowego Saudyjczyków przekonuje nas raz jeszcze jak bardzo zamknięte jest to społeczeństwo i jak silną pozycję w życiu tych ludzi pełni dom.

- detal i mała architektura.

Specyfika kultury arabskiej poświęca szczególne miejsce detalom w architekturze, także jednorodzinnej. Detale architektoniczne stanowią formy obramienia okien, podkreślenie wejść, akcentowanie gzymsów. Wyróżnić należy kilka kierunków posługiwania się detałem architektonicznym w przestrzeni:

- detal architektoniczny mocny - formy geometryczne, abstrakcyjne, związane w sposób kompozycyjny luźny z całą formą architektury – podkreślają wejścia, okna, gzymsy, Wykazują brak kontekstu i zunifikowany abstrakcyjny przekaz estetyczny;



fot. 86, fot. 87. Detal architektoniczny mocny.

- detal kontynuacyjny – delikatne podkreślenia form przestrzeni bryły. Detal sam w sobie jest niemal niezauważalny. W ścisłej relacji i symbiozie z formą architektury świadomie pełni rolę podkreślenia głównych myśli i idei przestrzeni. Jego zadaniem jest ekspozycja zaprojektowanej architektury. W większości przypadków są to poziome i pionowe bonie, formy podcieni, balustrad, oświetlenia. Ta postać detalu nie jest już tylko wyrazem estetyki, ale językiem i gramatyką formy architektury zrównoważonej i wynikowej.



fot. 88, fot. 89. Detal kontynuacyjny – formy wejść.



fot. 90, fot. 91. Detal kontynuacyjny – detale okien.

- detal kontrastu – świadome operowanie różnorodnością faktury. Forma detalu wynikająca z uwarunkowań środowiskowych Rijadu. Podświadomie czytelny staje się przekaz i mocna identyfikacja z charakterem kontekstu geograficznego.



fot. 92, fot. 93. Detal, formy eklektyczne i modernistyczne.

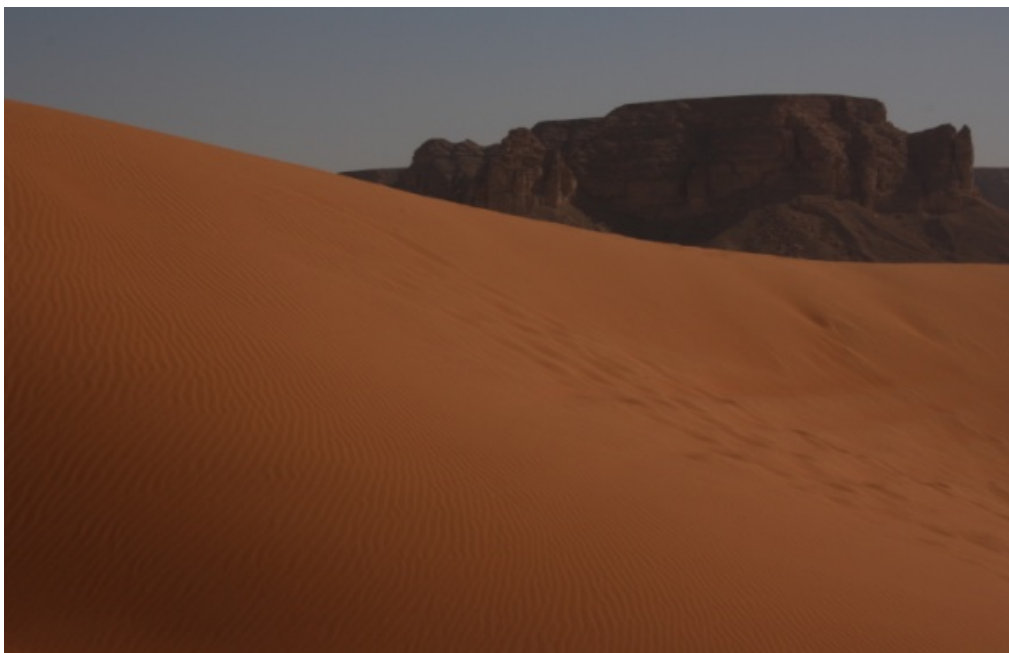
Wyróżnione detale cechuje pewna geometryczność kształtów stanowiąc wartość samą w sobie, czasem wręcz odcinającą się od architektury. Zabawa w abstrakcyjne układy najróżniejszych form, najczęściej wykonana w technologii żelbetowej jest znaną cechą dominującą współczesną architekturę jednorodziną w Rijadzie. Detal w dużej mierze uzależniony jest od stylistyki i języka projektowanej architektury. Zauważa się przy tym bogaty język od form historyzujących po abstrakcyjną plastykę podkreślającą wejścia, naprowadzenia, okna, itp.



fot. 94. Wejście na teren posesji. Detal, ogrodzenia, bramy.

- materiał i kolorystyka.

Dominuje tu powściągliwa kultura użycia koloru. Brak zainteresowania barwą ma uzasadnienie w uwarunkowaniach klimatycznych Rijadu. Dominujący płaski, piaszczysty teren oraz suchy, często wietrzny klimat o niskiej częstotliwości opadów sprawia, iż nawet bardzo mocne kolory w szybkim czasie zostają przyćmione szarością i osadem piachu oraz pyłu. Używane kolory stanowią gamę wpisaną w paletę barw pustyni.



fot. 95. Pejzaż pustynny obszaru Najd. Czerwone piaski.



fot. 96. Pustynia skalista.



fot. 97. Dominująca kolorystyka w pejzażu architektury jednorodzinnej.

Materiał wykończeniowy jest konsekwencją użytej kolorystyki. Stosowane okładziny kamienne ujmują swoją szlachetnością, prostotą jak i fakturą wpisując się doskonale w uwarunkowania klimatyczne i środowisko geograficzne. Użyty kamień cechuje jasna kolorystyka. Nurt zestawień kamieni kontrastujących stosowany w latach 70-tych XX wieku takich jak: – jasny kamień, ciemny kamień, nie odnalazł większego przeniesienia w realizacjach współczesnych. Elementy wykończone tynkiem mineralnym charakteryzuje wspomniana wyżej gama kolorystyczna oraz faktura. Fakturalne podejście materiałowe jest udziałem kamienia łamanego i stanowi kontekstualną metodykę w kształtowaniu elewacji zewnętrznych budynku.⁸²

⁸² Wykorzystywany w elewacjach piaskowy kamień łamany pozyskiwany jest z pobliskich kamieniołomów, tuż za granicami Rijadu.

2.2.5. Zagadnienia prawa budowlanego w odniesieniu do projektu domu jednorodzinnego⁸³.

Uwarunkowania prawne, jak w każdej innej części świata, mają obok postawy architekta i inwestora, decydujący głos w przestrzennym istnieniu architektury. Kwestia ta wydała się zatem na tyle ważna, iż przedstawienie jej w znacznym stopniu przybliży normy i przepisy kształtujące ład przestrzeni jednorodzinnej Rijadu. Przedstawiony podrozdział mieści się poza metodologiczną konstrukcją pracy i w obranym kierunku badań, natomiast zawarta w nim wartość merytoryczna powinna ukazać prawne możliwości kształtowania formy budynku oraz układu zagospodarowania działki⁸⁴.

Saudyjskie prawo budowlane reguluje zasady kształtowania ładu przestrzeni oraz uwarunkowań technicznych budynku jednorodzinnego⁸⁵. Regulacje prawne odnoszą się w następujący sposób do metod zagospodarowania terenu inwestycji:

W odniesieniu do odległości budynku od granic działki, wysokości budynków oraz odległości od obiektów towarzyszących⁸⁶:

- minimalna odległość budynku od działek sąsiednich – 2m;
- minimalna odległość budynku od ulicy szerokości do 15m – 3m;
- minimalna odległość budynku od ulicy szerokości powyżej 15m – 4m;
- minimalna odległości budynku od ulic mogą być pomniejszone o 1 m nadwieszeniami, tarasami, wykuszami, balkonami i innymi elementami budynku;
- dopuszczalna wysokość budynku - dwie kondygnacja + *basement*⁸⁷(przyziemie) + dach użytkowy stanowiący 60% zabudowy projektowanego budynku. Wymóg

⁸³ Regulacje prawne odnośnie prawa budowlanego i warunków technicznych jakim powinny odpowiadać budynki www.addiryah.gov.sa

⁸⁴ Jak wspomniano wcześniej oblicze współczesnego trendu lokowania domu oraz jego cech transcendentnych zostało ukształtowane przy okazji realizacji domów dla pracowników ARAMCO oraz rządowej dzielnicy mieszkaniowej Al-Malaz w II. połowie XX wieku. Realizacje tu ukształtowały trend domu typu Villa lokowanej na dużym obszarze działki. Realizacja ta złamała historyczny układ domu lokowany w systemie atrialnym na powierzchni działki 100m², kształtując dom wolnostojący na powierzchni 400m², zmieniając układ domu. W tym miejscu dom stał się wolnostojącą zabudową z otaczającym przyległym obszarem działki. Granicą działki stało się ogrodzenie, a nie jak wcześniej ściana przylegającego budynku. Ta swego rodzaju rewolucja architektoniczna wymogła dostosowanie prawa budowlanego do nowych warunków funkcjonowania domu. W tych okolicznościach został wprowadzony w życie regulacje dotyczące zabudowy domu wolnostojącego. Saleh Al-Hathloul, *Tradition, Continuity and change In the Physical Environment: The Arab Muslim City*, M.A.U.D. Harvard University 1975.

⁸⁵ *Doxiadis, Riyadh Master Plan*, Technical Raport. Rijad 1978.

⁸⁶ Por. Salem A.Al. Hathloul, *Tradition, Continuity and Change In the Physical Environment: The Arab Muslim City*, M.A.U.D. Harvard University 1975, str.190-230.

stosowania attyki dachowej o wysokości nie mniejszej niż 160cm i nie przekraczający wysokości kondygnacji dachu.

- minimalna wysokość kondygnacji - 3,50m, kondygnacji dachu – 3,00m, kondygnacji przyziemia – 3,20m⁸⁸;
- minimalna odległość od obiektów towarzyszących – 1,50m;
- maksymalna zabudowa terenu – 60%.

W odniesieniu do obiektów towarzyszących, aneksów zewnętrznych:

- maksymalna wysokość budynków towarzyszących przylegających do granicy działki – jedna kondygnacja;
- dopuszczalny wjazd do garażu od strony ulicy, wejście do pokoju kierowcy od strony ulicy;
- wymogiem jest pełny szczelny mur okalający działkę⁸⁹.

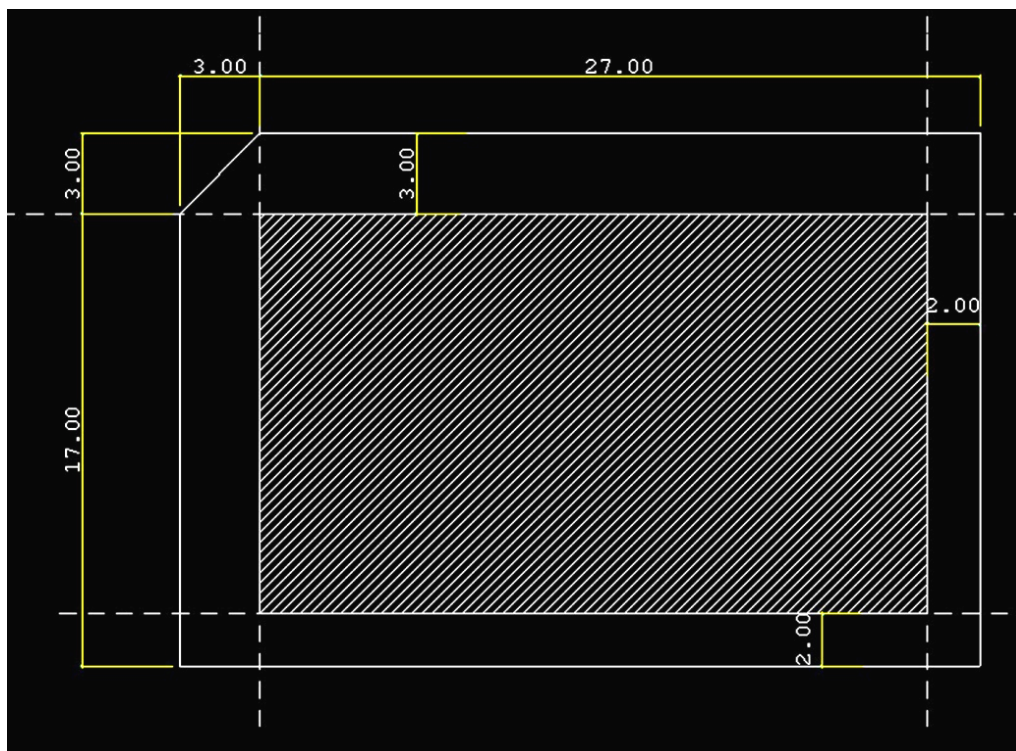
Uwarunkowania prawne dopuszczają zatem zwarty i intensywny charakter kształtowania zabudowy⁹⁰.

⁸⁷ Warunki techniczne określają basement, jako teren budynku otwarty o zabudowie maksymalnej 60% powierzchni parteru. Zasadą tą jest powszechnie łamana przy realizacji obiektów. Po odebraniu budynku następuje obudowanie nieograniczonego ścianami przyziemia, który staje się integralną częścią całego domu.

⁸⁸ Petycja w sprawie zwiększenia parametrów zabudowy basementu i dachu została odrzucona przez Radę Miasta.

⁸⁹ Słowem komentarza podkreślić należy, iż saudyjskie prawo budowlane nie definiuje pojęcia zacieniania oraz kwestii odległości okien i otworów drzwiowych od granicy działki. Stąd minimalna odległość ścian budynków z oknami wynosi 4m. Nie ma też definicji terenów biologicznie czynnych i terenów utwardzonych.

⁹⁰ Na podstawie www.addiryah.gov.sa. Organ administracji państwowej zajmujący się wydawaniem pozwoleń na budowę nosi nazwę Riyadh Municipality. Jej głównym zadaniem jest sprawdzanie zgodności projektu z przyjętym prawem budowlanym. Projekt trafia dwukrotnie do wspomnianego urzędu. Pierwszy raz w postaci dość uproszczonej prezentacji technicznej związanej więcej z koncepcją niż uwarunkowaniami technicznymi. Rysunki zawierają zagospodarowanie terenu wraz z odległościami od granic działki, poszczególne rzuty budynku wraz z opisem, jeden przekrój oraz te elewacje, które bezpośrednio przylegają do ulicy. W ten sposób zatwierdzony projekt otrzymuje zezwolenie na przygotowanie procesu budowy. To samo opracowanie trafia po raz kolejny do urzędu już, jako pełna dokumentacja techniczna z rysunkami konstrukcyjnymi i branżowymi. Ponownie jest sprawdzana zgodność z prawem budowlanym oraz przede wszystkim czy przedłożony projekt nie różni się w sposób istotny od wcześniej zatwierdzonej koncepcji.



rys. 49. Minimalne odległości budynku od ulicy i działki sąsiada.

2.2.6. Podsumowanie i wnioski.

Podsumowanie do podrozdziału zawarto w następujących uwagach:

W odniesieniu do układów urbanistycznych i form przestrzennych domu stwierdzono:

- Urbanistycznie dom jest ściśle związany z planistyczną polityką miasta. Dzielnice mieszkaniowe tworzą autonomiczne obszary niepowiązane kompozycyjnie, natomiast w ścisłym układzie planistycznym. Głównym kierunkiem planistycznym jest założenie horyzontalnej kompozycji miasta. Rola zabudowy jednorodzinnej jako zaplecza centrum, zaplecza głównych ulic i osi kompozycyjnych utrwala przyjęty program planistyczny.
- Forma przestrzenna domu w środowisku zurbanizowanym utrwala zindywidualizowany charakter architektury domu. Główny przekaz przestrzenny sprowadza się do ekspozycji ekspresji plastycznej obiektu i w znikomym stopniu jednorodności urbanistycznej danej przestrzeni.
- Współczesny dom arabski jest popisem możliwości technologicznych. Walory kompozycji przestrzennej sprowadzane są jedynie do liniowego układu ulic i rygorów odległości budynku od granic działki. Ład przestrzenny danej dzielnicy jest podporządkowany autonomii i ekspresji architektury jednorodzinnej. Układy

przestrzenne dzielnic mieszkaniowych tworzą nakładające się słoje dowolnego podejścia do przestrzeni, gdzie jedynym czynnikiem decydującym o kompozycji bryły jest relacja skierowana do terenu inwestycji, skala obiektu i program funkcjonalny.

- Układy urbanistyczne jednorodzinne obszarów zamkniętych, takich jak compoundy wykazują odmienną metodologię kształtowania przestrzeni. Architektura domu jest podporządkowana nadrzędnej zasadzie jaką jest przestrzeń uporządkowana, kompozycyjnie jednorodna.
- Dom – inwestycja długoterminowa, samodzielna jednostka autonomiczna urbanistycznie, socjalnie i kulturowo o silnej identyfikacji mieszkańców i powiązaniach między-rodzinnych. Aspekt ekonomiczny jak i kulturowy wpływa na sposób zagospodarowania działki i rozwiązania przestrzenno-funkcjonalne.
- Sprawa statusu majątkowego inwestora oraz samej lokacji jest decydującym składnikiem jaką formę zabudowy przedstawia dana strefa i jaki zakres kompozycji i jakości architektury prezentuje.

W odniesieniu do układów formy architektonicznej i technologii wykazano:

- Przeważająca technologia budowania: szkieletowo – żelbetowa.
- Brak uwarunkowań urbanistycznych na charakter i formę architektury.
- Skala obiektu wynika ze specyfiki domu w Arabii Saudyjskiej, który obok funkcji mieszkalnej pełni rolę rekreacji, odpoczynku, spędzania wolnego czasu, biesiad i spotkań w gronie przyjaciół. Stąd stopień zagospodarowania działki wykazuje intensywny charakter zabudowy.
- Układ wertykalny – dominującym typem przestrzennym domu.
- Podział domu na strefę publiczną, pół-publiczną, prywatną - obowiązkowym kierunkiem w kształtowaniu typologii układu planu.

Przeprowadzona analiza pozwoliła wyłonić składnię metodologii projektowej współczesnego domu w Rijadzie, co wyraża układ bryły, planu i relacji przestrzennych. Analiza ta stała się podstawą sformowania typu domu jednorodzinnego w Rijadzie. Jest to obiekt dwu kondygnacyjny z dachem o funkcji pomocniczej, ze strefą snu w części kondygnacji, strefą „recepji” i strefą aktywności życia w parterze oraz dodatkową strefą odpoczynku w przyziemiu. Tym samym dom wykazuje układ wertykalnej kompozycji przestrzennej. Układ horyzontalny ustala strefę publiczną, pół-publiczną i prywatną. Podział na strefy oraz segregacja płci wiąże się z układem trzech lub dwóch niezależnych wejść do domu. Dom wykonany jest w technologii szkieletowej – żelbetowej. Zagospodarowanie działki ma

charakter intensywny. Dominuje złożony układ planu i duża swoboda kompozycji bryły o umiarkowanej gamie kolorystycznej z dość liczną paletą zastosowanych materiałów wykończeniowych i bogatym detalem architektonicznym.

Skala obiektów	- budynki dwukondygnacyjne z dachem o funkcji pomocniczej i dodatkowo z przyziemiem, Zewnętrzne aneksy i dodatkowe pomieszczenia
Kompozycja bryły	- łącząca cechy kompozycji zwartej i swobodnej
Forma dachów	- płaskie, pseudomansardowe, skośne, stosowanie attyk na ostatniej kondygnacji
Układ rzutu	- złożone, prostokątne, eliptyczne, symetryczne, asymetryczne
Materiał i kolorystyka	- urozmaicone materiały wykończeniowe - kolorystyka stonowana monochromatyczna,
Detal i mała architektura	- duże nagromadzenie detalu architektonicznego - zróżnicowanie form małej architektury
Przekaz symbol i odwołanie do form archetypicznych	- odwołanie do tradycji historycznej europejskiej poddanej kodyfikacji arabskiej - modernistyczne formy kompozycji luźnej, „zabawy” elipsą, krzywą, prostą, koła, kwadratu, przenikania, translacji, przesunięcia, kontrastu - odwołanie do lokalnej architektury domów

Tabela 10. Cechy architektury domu w Rijadzie – zestawienie.

Rozdział 3. NURTY STYLISTYCZNE WE WSPÓŁCZESNEJ ARCHITEKTURZE MIESZKANIOWEJ, JEDNORODZINNEJ RIJADU – NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH.

3.1. Rola i pozycja architekta w formowaniu poszczególnych nurtów stylistycznych w Rijadzie.

Jednym z kryterium działalności architektów jest potrzeba wyróżnienia i zaznaczenia własnego języka w przestrzeni powstającej budowy. Czynnikiem indywidualizacji architektury jest w tym miejscu dużo bardziej widoczny, niż model operowania wypracowanym zestawem sprawdzonych rozwiązań. W dużej mierze zjawisko to poparte jest pragnieniem poszczególnych inwestorów do wybudowania domu indywidualnego. Z drugiej strony brak wypracowanego w przeszłości źródła i pojęcia piękna w architekturze w dużym stopniu odcina poszczególnych inwestorów, ale i projektantów od potencjalnych możliwości inspiracji. Historyczny model domu, który w swej długiej tradycji nie wykazał dość rozległego pola ewolucji został odrzucony.⁹¹ Nieliczni architekci, którzy obrali tą właśnie drogę postawy twórczej osiągają spójne i spasowane ze środowiskiem oraz miejscem przestrzenie jednorodzinne. Ta postawa szczególnie obecna w połowie lat 80-tych i 90-tych okazała się niszowym trendem współczesnej architektury jednorodzinnej w Rijadzie⁹². Potrzeba pisania własnego „ja” w historii architektury jest nurtem silniejszym, aniżeli potrzeba integracji projektowanej przestrzeni i poddania jej prawom środowiska, w którym powstaje⁹³.

⁹¹ W prywatnej rozmowie dotyczącej historycznego domu, a domu współczesnego arch. Faris Alfaris mówi: „Przez 15 lat mieszkalem w tym tradycyjnym domu z suszonej cegły i atrium. Pomieszczenia były bardzo ciemne, w obszarze atrium nie było zieleni, ani miejsc, które moglibyśmy nazwać obszarami rekreacji, w powietrzu unosił ciągle kurz, który wnikał w każdą szczelinę i każde pomieszczenie domu. Tradycyjny dom w Rijadzie był optymalnie dobry w sytuacji, kiedy nieznanne były metody klimatyzacji i elektryfikacji. Postęp i awans naszego społeczeństwa oraz możliwości finansowe, sprawiły, iż wszelkie argumenty racjonalne rozwijania w dalszym ciągu domu atrialnego straciły na znaczeniu. Dom w układzie sprzed 1950 roku stał się zupełnie niepraktycznym i niedostosowanym do potrzeb współczesnego człowieka. Mało, kto w czasach dzisiejszych zgodziłby się na mieszkanie w tego typu zabudowie.

⁹² Projekt powstania dzielnicy Diplomat Quarter i dzielnicy mieszkaniowej pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w początkach lat 80-tych XX wieku był unikatową w skali regionu inwestycją kształtowania współczesnego domów czerpiącego z dorobku i dziedzictwa domu historycznego. Po dzień dzisiejszy te założenia urbanistyczno-architektoniczne wpisały się w ikonostas ewolucji współczesnego domu w Rijadzie. Zagadnienie to będzie kontynuowane bardziej szczegółowo w kolejnej części.

Zob. Abullatif AlShajk, Zahir Othman, *The Diplomatic Quarter and Ministry of Foreign Affairs Staff Housing Project*, Riyadh, , George Ward, 1984.

⁹³ Podobne zjawisko autor dostrzega w tendencjach i ewolucji domu jednorodzinnego w Polsce, gdzie od późnych lat 60-tych XX wieku zaobserwować można było odrzucenie zasad idei domu wypracowanego w przeszłości. Ewolucja domu zniekształconej formy pseudo-modernistycznej doprowadziło do widocznego upośledzenia stref przestrzennych wielu polskich miast.



fot. 98. Realizacja osiedla Ministry Interior Houses.



fot. 99. Realizacja osiedla Ministry Interior Houses.



fot. 100. Realizacja osiedla Ministry Interior Houses. Prekursorska idea aplikacji elementów domu atrialnego do neomodernistycznej architektury o silnym kontekście środowiskowym. Typ architektury zrównoważonej.

Drugą istotną kwestią zagadnienia jest model edukacji architektów w Arabii Saudyjskiej, w Rijadzie. To przede wszystkim on wpływa na wypracowane postawy twórcze projektantów i jest podstawą wyłonienia jak i wyróżnienia charakterystycznej szkoły projektowania. Edukacja w Arabii Saudyjskiej prezentuje zachodnio-europejski i amerykański system kształcenia. Adept architektury otrzymuje najpierw stopień *bachelora* – odpowiednik inżyniera uzyskany po trzech latach nauki. Kolejny etap edukacji przenoszony jest poza granice państwa. Miejscem dalszego kształcenia są takie państwa jak: USA, Australia, kraje europejskie. Panuje powszechne przekonanie, że zachodnia szkoła projektowania jest gwarantem osiągnięcia należytego poziomu wiedzy, który pozwoli przenieść wysoką jakość architektury na grunt rodzimy. Znaczny procent architektów pochodzenia saudyjskiego czynnie uczestniczących w praktyce projektowej swoje postawy etyczne i ideowe przenieśli z krajów zachodnich. Efektem jest zaawansowany proces globalizacji architektury w Rijadzie powstającej w poczuciu kosmopolitycznego rodowodu bez ściśle określonej idei formalno-przestrzennej, ale w silnym duchu kultury arabskiej. Kończący edukację w krajach zachodnich architekt saudyjski powraca do Arabii uzbrojony w możliwości technologii komputerowego

wspierania procesu projektowania, za to w większości przypadków odcięty od potrzeb i struktury środowiska, w którym będzie projektował. W tym miejscu rysuje się następująca teza:

- Postawy twórcze architektów arabskich są przeniesieniem zachodnio-europejskiego i amerykańskiego systemu kształcenia projektantów. Odbiór przestrzenny powstającej współczesnej architektury jest pochodną bardzo odmiennych szkół projektowania reprezentowanych przez poszczególne nurty europejskie, amerykańskie, czy australijskie.

Edukację architektów na progu XX wieku cechował silny konserwatyzm i poczucie identyfikacji z prądami historycznymi. Na tym tle rodzące się kierunki modernistyczne wydać się mogły awangardą. Rzeczywiście taka rewolucja nastąpiła doprowadzając do przewrotu głównych myśli ideowych będących podstawą kształcenia. Współczesny model edukacji architekta w Europie zachodniej i Ameryki przedstawia całkowitą odwrotność tego co było znane na początku XX wieku. Podstawy akademickie reprezentują nieskrępowane i odważne implikacje myśli w architekturze, podczas, gdy rynek działalności architektonicznej w dużym procencie opiera się o zamknięte w określonym kręgu stylistycznym bezpieczne rozwiązania. Silnie oddziaływujące przestrzenie tło zachodniej architektury historycznej jest katalizatorem powstawania nowych myśli w projektowaniu. W ten sposób środowiskiem architektury nowoczesnej w Europie jest dobrze uporządkowana, wynikająca z nawarstwień historycznych, tudzież dziedzictwa kulturowego przestrzeń urbanistyczna, na którym tle odważne idee awangardy architektury nabierają szczególnego oddźwięku i ekspozycji. Przestrzeń miasta Rijadu nie posiada tak złożonej, a przy tym istotnej symbolicznie przestrzeni historycznej jaka jest udziałem krajów zachodnich. Wątek projektowania kontekstualnego został co prawda podjęty w strategii projektowej architektów arabskich. Jego osiągnięcia przeniosły niepowtarzalną atmosferę współczesnych form czerpiących utrzymując jednocześnie bardzo nowoczesny i architektonicznie niepowtarzalny kulturowo arabski styl architektury. Takimi przykładami jest założenie Diplomatic Quarter⁹⁴ w Rijadzie, historyczne centrum miasta Diriyah,⁹⁵ główny port lotniczy⁹⁶ jak i wiele innych przykładów zwłaszcza o charakterze użyteczności publicznej.

⁹⁴ The Diplomatic Quarter, zob. Abullatif AlShajk, Zahir Othman, *The Diplomatic Quarter and Ministry of Foreign Affairs Staff Housing Project, Riyadh*, George Ward, 1984.

⁹⁵ Zakrojony na wielką skalę projekt rehabilitacji najstarszej dzielnicy Rijadu. Koordynatorem projektu ze strony miasta jest polski architekt Tomasz Ciołek. Zrealizowany i wciąż rozwijany projekt zmierza do stworzenia silnie zintegrowanej przestrzeni publicznej miasta powiązanej z wartościami historycznymi. Zob. *Historical Precinct of Addiriyah. Development Manual, 2004, ADA*.



fol. 101. Malmaka Palace zwany teŹ Tuwaiq Palace.

Centrum Konferencyjne w sercu Diplomatic Quarter. Zaprojektowane w konwencji domu atrialnego o fakturze ścian zewnętrznych charakterystycznych regionowi Najd stanowi wybitne dzieło w poszukiwaniu współczesnej architektury kontekstualnej. Arch. Frei Otto, Omrania Architects.⁹⁷



fol. 102. Budynek Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

⁹⁶ Projekt amerykańsko-saudyjskiej firmy projektowej Hellmut Obata i Kassabaum prezentuje spojrzenie współczesnej architektury saudyjskiej w kierunku wyciągania cech architektury islamskiej w duchu współczesnego świata. Zob. www.hok.com, http://archnet.org/library/sites/one-site.jsp?site_id=572

⁹⁷ Tuwaiq Palace, ADA.



fot. 103. Współczesne realizacje z wpływem architektury lokalnej.

Wydawać by się mogło, iż realizacje te, powstające w latach 80-tych i początkach lat 90-tych będą zacznym określoną szkołą projektowej w Rijadzie i jego oddziaływania⁹⁸. Tak się nie stało. Nurt kontekstualny jakkolwiek wciąż obecny jest wypychany językiem globalizacji. Młode pokolenie architektów odcina się od kierunku kontekstu w architekturze wyrażając chęć kreacji siebie i przeniesienia szkół różnych części świata na rodzimy grunt. Tym samym ukształtowane zostały postawy, w których zasadniczym kryterium powstawania przestrzeni jest awangarda, możliwości komplikowania form architektonicznych, różnorodny język architektury kreowanej.

Reasumując.

Ukształtowane postawy twórcze architektów saudyjskich cechuje pluralizm idei, co w wielu przypadkach jest przyczyną braku jednorodnej myśli w kształtowaniu architektury rodzimej. Prądy powstałych kierunków architektonicznych są w znacznym stopniu udziałem architektury jednorodzinnej, która z racji mniejszego zasięgu znaczenia w porównaniu z prestiżową architekturą rządową lub komercyjną staje się polem eksperymentów dążących do implikacji rozwiązań przestrzennych ukształtowanych różnymi szkołami projektowania. Fenomenem współczesnej architektury Rijadu jest także udział w przestrzennym wizerunku miasta myśli architektów zachodnich pracujących w Rijadzie.⁹⁹ Zjawisko to nie jest niczym nowym i w historii znamy wiele przypadków, gdzie oblicze architektury danego kraju było formowane przez zaproszonych projektantów z innych krajów. Przykładem niech będzie nawet i Polska, gdzie 1000 lat historii naszej architektury i najbardziej prestiżowe obiekty historyczne zostały wybudowane przez architektów zagranicznych. Podobne zjawisko ma miejsce w Rijadzie. Trzeba zrozumieć, iż jest to wciąż kraj młody, w którym przewagę osiąga import w dziedzinie wiedzy, technologii, medycyny, sztuki, aniżeli eksport własnych osiągnięć. Trudno ocenić jaki procent architektów zachodnich wypełnia rynek pracy w Arabii Saudyjskiej. Zdecydowana większość z nich zajmuje prestiżowe stanowiska osobiście uczestnicząc w

⁹⁸ W połowie lat 70-tych koniunktura na rynku petrochemicznym, przyczyniła się do największego wzrostu dobrobytu w dziejach państwowości Arabii Saudyjskiej. W tym okresie powstało najwięcej interesujących formalnie realizacji architektonicznych. Początek lat 80tych wyznaczył nowe trendy w poszukiwaniu języka rodzimej architektury. Szereg realizacji takich jak King Fahad Airport, The Diplomatic Quarter, rozwój Addiriyah, zespół mieszkalny pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, gmach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wyznaczył ściśle określony styl architektury kontekstualnej. W moim przekonaniu najbardziej odpowiadającej kontekstowi środowiskowemu i kulturowemu. Powstał szereg obiektów o znaczeniu unikatowym.

Zob. Saleh al-Hathloul at Darat al-Funun *Riyadh Architecture in One Hundred Years*, Amman, 2002.

⁹⁹ Wszystkie najważniejsze realizacje lat 80-tych XX wieku i dekady XXI wieku są udziałem konsorcjów zachodnich i arabskich firm projektowych. Saleh al-Hathloul at Darat al-Funun, *Riyadh Architecture in One Hundred Years*, Amman, 2002.

kreacji architektury Rijadu¹⁰⁰. Udział projektantów zachodnich w większości przypadków dotyczy dużych prestiżowych budowli głównie na zamówienie państwa. Niełatwo przy tym ocenić jakie jest zaangażowanie architektów zagranicznych w kreacji domu. Ten typ architektury przy tak dużej dynamice rozwoju państwa pełni drugoplanową rolę przy skali powstających obiektów. Odwołując się bezpośrednio do architektury mieszkaniowej jednorodzinnej widoczny wpływ architektów zachodnich w projektowaniu jednostek mieszkaniowych skupia się w realizacjach *compoundów*¹⁰¹. Zjawisko *compoundu* jako przestrzeni architektonicznej znajduje się poza zainteresowaniem pracy. Należy jednak nadmienić, iż udział tej formy zabudowy w mieście jest efektem przemyślanej i z góry określonej stylistycznie gramatyki wymagającej oddzielnego traktowania.

Analizując realizacje z udziałem myśli zachodniej należy podkreślić, iż paradoksalnie przekłada ona zupełnie odwrotne wartości niż te promowane przez architektów lokalnych. O ile w architekturze proponowanej przez twórców lokalnych dominuje prymat siły i abstrakcjonizmu oraz drugoplanowej roli uwarunkowań urbanistycznych, o tyle realizacje z udziałem architektów zachodnich cechuje współczesny design o kontekstualnym podkładzie ideowym.

¹⁰⁰ Jednym z czołowych architektów odpowiedzialnych za wizerunek Rijadu jest arch. Tomasz Ciołek – wykształcony na warszawskim Wydziale Architektury zajmuje w Rijadzie jedno z dyrektorskich stanowisk w Urzędzie planowania przestrzennego. Mamy tu także silny akcent polskiej szkoły projektowania. Pan Ciołek pochodzi z rodziny o dużych tradycjach architektonicznych. Jego dziadek był jednym z liczących się profesorów na Wydziale Architektury. Sam architekt przebył długą drogę od Australii do Rijadu.

¹⁰¹ Raz jeszcze należy podkreślić realizacje The Diplomatic Quarter i architekturę domu jednorodzinnego w założeniu osiedla domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych jako wkładu zachodniej myśli w rozwój architektury jednorodzinnej w Rijadzie. Niemiecka firma The Albert Speer & Partner (AS & P) opracowała całe założenie urbanistyczne, podczas gdy the Beech Group Consultants podjęła się rozwiązań szczegółowych centralnych części *compound*. Architekt Farahat Tashkandi stworzył system zasad lokacji rezydencji mieszkalnych. Obszar The Diplomatic Quarter organizuje przestrzeń mieszkalną dla około 30 000 ludzi i stanowi miejsce lokacji 54 ambasad w tym ponad 40 budynków publicznych. Saleh al-Hathloul at Darat al-Funun, *Riyadh Architecture in One Hundred Years*, 2002, Selma al-Radi, "Hayy Assafarat Landscaping," in James Steele (ed.), *Architecture for Islamic Societies Today*.



fot. 104. Compound Al Malaz.



fot. 105. Jeden z wielu compoundów w Rijadzie. Al Malaz.



fol. 106. Współczesne obiekty użyteczności publicznej o silnym nurcie kontekstualnym.



fol. 107. Współczesne obiekty użyteczności publicznej o silnym nurcie kontekstualnym.

Dwie ikony nowoczesnego Rijadu – Falsalia i KingomTower¹⁰² są obiektami o bardzo zaawansowanej technologii oraz filozofii projektowania. Falsalia zaprojektowana przez Normana Foster'a oraz KingomTower¹⁰³ to budynki tak mocno zintegrowane z środowiskiem i otoczeniem, w którym zostały wybudowane, iż niemożliwe jest ich istnienie w żadnym innym zakątku świata.

Podobnie rzecz się odnosi do centrum historycznego Diriyah. Trzon założenia urbanistycznego tworzy historyczny pałac, wokół którego zintegrowana została przestrzeń otaczająca. Projekt wykonany przez firmę BLEENCH cechuje kontekstualny kierunek projektowania. Widzimy spójną, dobrze zrobioną przestrzeń współczesną, której nadrzędnym zadaniem jest przesłanie obecnej podświadomości i dyskretnie architektury miejsca.



fot. 108. Budynek Ministerstwa Sprawiedliwości, Diriyah.

¹⁰² Saleh al-Hathloul at Darat al-Funun, *Riyadh Architecture in One Hundred Years*, Amman, 2002.

¹⁰³ Irving Mark, *1001 budowli świata*, Elipsa, Warszawa, 2008, str. 771, str. 624, str. 820.



fot. 109. Wielki Meczet w Diriyah.

I kolejny wspomniany już przykład - Diplomatic Quarter¹⁰⁴ – wydzielony obszar zamknięty, w którym zlokalizowane są wszystkie ambasady świata w Arabii oraz rezydencje ambasadorów. W tym miejscu mamy przykład architektury mieszkaniowej - wyrazistej. Architektura nie odgrywa tu roli pierwszoplanowej. Będąc wypadkową procesu projektowego z silnym odwołaniem do tradycji oraz technologii kreuje architekturę inteligentną w szczególnie trudnym środowisku klimatycznym.

Podsumowując.

- Charakter edukacji architekta w Arabii Saudyjskiej ma istotne przeniesienie na współczesną kondycję architektury w Rijadzie, również architektury mieszkaniowej. Lokalni architekci swoje główne postawy projektowe uzyskują poza granicami kraju w państwach zachodnich od Europy po przez Australię, Amerykę, Kanadę, itp.
- Różnorodność występujących tutaj kierunków stylistycznych lansowanych przez odmienne szkoły projektowe wpływa na osłabienie rodzimej, charakterystycznej szkoły projektowania.
- Udział myśli projektowej przenoszonej przez postawy architektów zachodnich określa jedną z dróg kierunku projektowego w Rijadzie.

¹⁰⁴ Saleh al-Hathloul at Darat al-Funun, *Riyadh Architecture in One Hundred Years*, Amman, 2002.

- Pryncypia, będące udziałem architektów zachodnich charakteryzuje zrównoważone podejście do zagadnień projektowych, popartych szukaniem identyfikacji z miejscem i środowiskiem projektowania, jak i uwarunkowaniami klimatycznymi.

Niniejsze podsumowanie stanowi wprowadzenie do oceny, a przede wszystkim rozpoznania kierunków współczesnej architektury jednorodzinnej w Rijadzie oraz oceny ich znaczenia w przestrzeni miasta. Zauważyć należy, iż z jednej strony proces globalizacji jest źródłem negatywnych zjawisk w kształtowaniu postaw etyki, wrażliwości społecznej i gustów, z drugiej to właśnie globalizacja przekłada zakres inspiracji, których implikacja w procesie projektowania architektury daje znakomite rezultaty i określa niepowtarzalną składnię inteligentnej architektury.

3.2. Nurty stylistyczne we współczesnej architekturze jednorodzinnej Rijadu.

Próba sklasyfikowania poszczególnych realizacji pod względem stylistycznym, symbolicznym i znaczeniowym stanowi ostatnią trudność badawczą niniejszej dysertacji. Podstawowy problem badawczy dotyczy braku bezpośrednich odwołań do kultury zachodniej, której to wypracowane kierunki stylistyczne stanowią punkt odniesienia. Przyjęta metodologia badawcza w pewnym stopniu wykorzystuje funkcjonującą już w teorii architektury klasyfikację opartą o opracowania naukowe europejskie. W przypadku zjawisk, które nie poddają się jednoznacznej klasyfikacji (zwłaszcza na gruncie Saudyjskim), bądź też nie mają wyraźnego odpowiednika w historii lub teorii architektury zastosowano nazwy własne stworzone przez autora na potrzeby tej pracy. Analiza zgromadzonej ikonografii dotyczącej kilkuset obiektów pozwoliła wyłonić następujące nurty stylistyczne :

- **Architektura historyzująca:**
 1. neoeklektyzm – cytowanie form historycznych w innym kontekście znaczeniowym i kulturowym,
 2. regionalizm,
 3. rewiwalizm.
- **Architektura modernistyczna:**
 4. modernizm przyozdobiony,
 5. modernizm geometryczno-linearny.
- **Architektura neomodernistyczna :**
 6. neomodernizm zrównoważony,
 7. kubizm.
- **Architektura ekspresjonistyczna – dekoracjonizm.**

Analiza wybranych realizacji w ramach każdego z wyłonionych nurtów opatrzona została wstępem odnoszącym się do omawianego zjawiska oraz zilustrowana przykładami. Powstała systematyka kierunków stała się podstawą do wyartykułowania wniosków dotyczących tej części badanego zagadnienia. W celu wyostrenia tła i pola powstałej systematyki stylistycznej autor poszerzył zagadnienie o kwestie roli architektów oraz samej edukacji przyszłych projektantów w kształtowaniu poszczególnych nurtów architektonicznych. Efektem tej części, poprzedzającej opis i systematykę współczesnej architektury jednorodzinnej w Rijadzie są wnioski ukazujące tendencje stylistyczne zachodnie w kształtowaniu formy architektonicznej domu w Rijadzie.

3.2.1 Neoeklektyzm – cytowanie form historycznych podanych w nowym kontekście i zestawieniu.¹⁰⁵

Neoeklektyzm jako nurt we współczesnym kierunku kształtowania domów jednorodzinnych w Rijadzie reprezentuje silną i trwałą tendencję projektowania. Wyrażając dostojeństwo, bogactwo, stylowość stanowi przestrzenną odpowiedź na pragnienie podkreślenia społecznej nobilitacji i awansu jego mieszkańców. Historyczne odwołania do arystokratycznego pochodzenia, identyfikują obraz domu z majestatem i bogactwem właściciela. To połączenie socjalno-psychologiczno-przestrzenne przekłada określoną wielostylową formę domu do konkretnego odbiorcy. Domy wyrażające ducha historycznych nawarstwień prezentują w większości wypadków duże założenia pałacowe oraz domy średniej wielkości. Ich wyrazem ma być wielowątkowa, historycznie przemieszana forma. Kierunek charakteryzuje się wielością detalu historycznego, formami wieżyczek, podcieni oraz rozwiązaniami dachu.

Obiekty zaliczone do tych kategorii łączą w sobie cechy stylów historycznych, jak i nurtów współczesnych: modernizmu, ekspresjonizmu, dekonstrukcji. Można je sklasyfikować jako współczesny eklektyzm, czy też neoeklektyzm, który Charles Jencks charakteryzuje w następujący sposób:

¹⁰⁵ Porównując zjawisko do tendencji europejskich, styl ten opisuje Jencks jako *nowa abstrakcja*, która: „[...] w architekturze zajmuje się racjonalną geometrią, formami, które są jasne i regularne tak w planie, jak i w elewacji.” Jencks Ch. *Architektura postmodernistyczna*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1987, s.147.

„Pluralizm stylowy, dowolność w twórczej interpretacji znanych form, najbardziej przemawiających do odbiorcy; stosowanie eklektyzmu jako metody twórczej polegającej na wyborze ze słownika form”¹⁰⁶.

Ów stylistyczny kolaż mógł zaistnieć dzięki postmodernistycznej tolerancji dla wielości idei i postaw twórczych, a rozwinął się jako nurt o cechach wychodzących poza ramy tradycji kulturowej danego miejsca. Eklektyczny rodowód określa inspiracja historyczną architekturą hiszpańską oraz południowowłoską z elementami śródziemnomorskiego basenu kultury arabskiej. Połączenie tych wątków z dodatkiem własnych interpretacji historycznych określa występujące tutaj typy architektury neeklektycznej w postaci:

- *Formy dachowe.*

W układzie kompozycyjnym operowanie formą dachu jako elementu dominującego w ekspresji i przekazie myśli stylistycznej domu. W większości wypadków pochyły dach nie pełni funkcji konstrukcyjnej. Jego znaczenie koncentruje się na kompozycyjnej ekspozycji stając się w istocie formą detalu. Stąd powszechne jest stosowanie atrap dachów skośnych oraz form wieżyczek dążących do rozbicia monotoności bryły. W efekcie język form znajduje spełnienie w iluzji dachu, quasi-postmodernistycznego przedstawienia budynku. Stopień swobody kształtowania atrapy dachowej składa się na uniformizację opisanego kierunku architektury, gdzie określony układ funkcjonalny jest przyozdabiany i dekorowany.

¹⁰⁶ [w:] Węclawowicz-Gyurkovich E., *Postmodernizm w Polskiej architekturze*. Politechnika Krakowska, Kraków 1998, s.12.



fot. 110. Domy eklektyczne.



fot. 111. Domy eklektyczne.



fol. 112. Domy eklektyczne - formy dachowe.



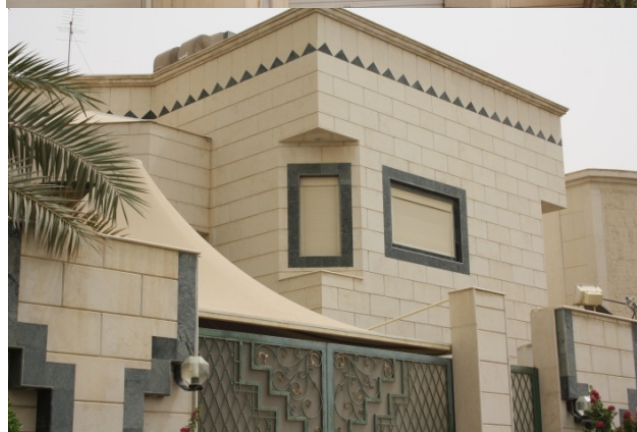
fol. 113. Domy eklektyczne.

- Formy dachu pełne.

Dach jest wypadkową myślenia formalnego, konstrukcyjnego, jednak jego przekaz i w tym miejscu jest pokazem dużej dowolności interpretacji historyzmu. Element przewodni logiki kompozycyjnej wyraża kąt nachylenia połaci oraz urokliwy materiał dachówki. Można zaryzykować stwierdzenie, iż zarówno formy atrap dachowych jak i pełnych dachów za główny cel obierają podkreślenie materiału dachówki aniżeli formowania klarownej i stylistycznie odczytywalnej formy przestrzennej domu. Wydaje się, iż znaczenie użytego materiału samo w sobie może zagwarantować wysoką jakość przyjętych rozwiązań i usprawiedliwić każdą, nawet najbardziej ekstrawagancką formę domu quasi-historycznego. Celem budynku nie jest tu szukanie, odczytanie i przeniesienie wartości historii, a jedynie układanki na zasadzie zapożyczeń domu bogatego, przyozdobionego, królewskiego. W tym samym tonie kształtowane są kolejne części budynku – pałacu.



fol. 114. Domy eklektyczne - formy dachowe z elementami attykowymi.



fot. 115. Różnorodność detali okien.

- Formy attykowe.

Poszczególne układy przestrzenne domu znajdują zwieńczenie w historycznie rozwiązanym systemem gzymsów i attyki. Dominującym układem jest monumentalność i osiowość budynku. Poszczególne masy ścian są akcentowane i rozpraszane historycznym detałem, którego kulminacja następuje w formie szczytu i jego rozbudowaniach. Szczyt stanowi domknięcie osi wejścia budynku. Zakres obranych możliwości realizacji domu neoeklektycznego jest wręcz nieograniczony.



fot. 116. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych.



fot. 117. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych.



fot. 118. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych.

Elewacja frontowa oddaje dostojność i powagę architektury. Elewacje boczne, graniczące z działką sąsiada z pominięciem szczególnej oprawy architektonicznej.



fot. 119. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych.

Rodowód opisanej architektury ma silne konotacje historyzmu europejskiego. Elementy bliższe stylistyce kręgu arabskiego są obecne w rozwiązaniach głowic kolumn, form łukowych wejść, rozwiązań zdobień stropu i podcieni. Okładziny ścian podkreślą rustykalność faktur oraz boni, często też szlachetność materiału jakim jest marmur. Niniejszy kierunek jest dominującym trendem we współczesnej architekturze jednorodzinnej typu historyzującego. Jego sukces wynika głównie z pragnienia podkreślenia pozycji społecznej właścicieli. Wyróżnić należy dwa układy stylistyczne:

- budynki, w których deformacja cytowanych form jest relatywnie mało obecna, co pozwala na dość precyzyjną interpretację historyczną,
- budynki, w których deformacja cytowanych form jest na tyle posunięta, że nie pozwala na rozpoznanie historycznego pierwowzoru.

Z uwagi na stosunkowo dużą różnorodność możliwych rozwiązań formalnych neoeklektyzm stał się doskonałym antidotum na szukanie miejsca architektury w świadomości społecznej. Stopień deformacji języka historii zależy w głównej mierze od postawy twórczej projektanta, jego stosunku do tradycyjnych form, jak również od posiadanej wiedzy z zakresu historii architektury. Zgodnie z przyjętym wcześniej podziałem możemy rozróżnić realizacje, w których cytowane formy historyczne uległy mniej lub bardziej znaczącemu przeobrażeniu. Ten typ architektury stanowi pokaz wszystkich znanych w historii elementów kompozycyjnych i formalnych począwszy od renesansu.

3.2.2. Neoeklektyzm geometryczny.

Utrzymując strukturę formy historyzmu europejskiego świadomie rezygnował ze stricte-historycznego detalu. Wszelkie detale architektoniczno-historyczne mają tutaj swoje miejsce w postaci zgeometryzowanych pozbawionych odwołań historycznych układów linii wertykalnych i horyzontalnych. Odczuwalny jest historyczny pierwowzór architektury, niemniej wspomniany uproszczony detal odcina bezpośredni związek architektury z rodowodem historycznym.¹⁰⁷

Kierunek dość popularny w połowie lat 60-tych stanowi dziś zamknięty etap ewolucji domu w Rijadzie.

¹⁰⁷ Saleh al-Hathloul at Darat al-Funun, *Riyadh Architecture in One Hundred Years*, Amman 2002.



fot. 120. Neoeklektyzm geometryczny, okolice Olaya Street.



fot. 121. Neoeklektyzm geometryczny.



fot. 122. Neoklektyzm geometryczny.

3.2.3. Regionalizm modernistyczny – krytyczny.

W architekturze współczesnej pojęcie regionalizm doczekało się pokaźnej liczby definicji i bliskoznacznych określeń używanych wymiennie. Wystarczy wspomnieć tu o architekturze lokalnej, ludowej, rodzimej, narodowej. Tej ilości stosowanych określeń towarzyszy równie duża ilość formułowanych osądów¹⁰⁸. Kenzo Tange twierdził, że:

*„Tak zwany regionalizm [...] nie jest niczym innym niż dekoracyjnym wykorzystaniem elementów tradycyjnych. Taki rodzaj regionalizmu zawsze patrzy wstecz i to samo należy powiedzieć o tradycji”*¹⁰⁹

W wydanej w roku 1983 publikacji *Towards a Critical Regionalism: Six points of an architecture of resistance*.¹¹⁰ Kenneth Frampton popularyzuje tzw. regionalizm krytyczny sugerując konieczność krytycznego, lecz progresywnego czerpania z dorobku architektury

¹⁰⁸ Grycel Janusz, *Współczesna Architektura Mieszkaniowa polsko-białoruskiego pogranicza na przykładzie Białegostoku i Grodna*, rozprawa doktorska, PK, Kraków 2007, str. 162.

¹⁰⁹ wypowiedź Kenzo Tange – patrz *CIAM'59 in Otterlo*, wyd. Jurgen Joedicke, London 1961, str. 182 [w:] Jencks Ch. - *Architektura postmodernistyczna*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1987, s.86.

¹¹⁰ Frampton K. *“Towards a Critical Regionalism: Six points of an architecture of resistance”*. [W:] *The Anti-Aesthetic* (red.) Hal Foster. Port Townsend, Bay Press, 1983.

współczesnej, z uwzględnieniem wartości kontekstu: topografii, klimatu, światła, tektoniki. Jednocześnie wprowadza wyraźne rozróżnienie architektury wernakularnej (wynika ona z uwarunkowań miejsca, miejscowych materiałów, lokalnej tradycji i rzemiosła) od regionalizmu krytycznego (jest on efektem świadomej refleksji nad pojęciami takimi jak tradycja lokalna, czy duch miejsca, które są jedynie inspiracją w procesie twórczym).¹¹¹ Pierwowzór regionalizmu krytycznego na terenie Rijadu pojawił się wraz z dużymi realizacjami publicznymi i rządowymi. Doktrynalnie wszelkie budynki o charakterze administracji państwowej oraz znaczeniu kulturowym – jak muzea, przestrzenie publiczne otrzymały status obiektów szczególnie ważnych w budowaniu tożsamości narodowej w zunifikowanej i kosmopolitycznej przestrzeni. Ukształtowane zasady architektury modernistycznego regionalizmu krytycznego okazały się znakomicie wpisywać w islamski charakter państwa Saudyjskiego i uwarunkowań środowiskowych. Oszczędność środków przekazu, operowanie wypracowanym w przeszłości detalem, kształtem okien, charakterem ścian zaczęły promować nową jakość przestrzeni. Środkiem wyrazu przestała być architektura, ale atmosfera otoczenia, która ją tworzyła, *genius locie*. Kierunek ten stał się niemal obowiązkowy w wszelkich realizacjach państwowych kreując jednocześnie styl architektury narodowej, jednorodnej, kontekstualnej, związanej z ściśle określonym środowiskiem¹¹². Rewitalizacja centrum miasta Diriyah [fot.123,124] i jej uwieńczenie w roku 1994, jak również realizacja Muzeum Narodowego wybudowanego w podobnej konwencji dało początek modzie na architekturę regionalizmu krytycznego. Wzorce przestrzeni publicznej bardzo szybko znalazły uznanie wśród mieszkańców Rijadu i przeniesienie na architekturę jednorodzinna¹¹³. Regionalizm krytyczny wydawał się odpowiedzią na poszukiwanie języka architektury tożsamej. Jego rozkwit nastąpił w połowie lat 70-tych, podczas gdy w drugiej połowie lat 90-tych XX wieku można zauważyć zmęczenie stylem i zaprzestanie kontynuacji tej myśli w architekturze. Po dzień dzisiejszy wiele obiektów architektury mieszkaniowej wykazuje cechy neo-regionalizmu krytycznego.

¹¹¹ *Ibidem.*

¹¹² Zob. Chris Abel, *Model and Methaphor In the Design of New Building Types in Saudi Arabia*, Rijad 2001 str. 109-184.

¹¹³ Jak pisze Krier „[...] prawdziwa architektura tradycyjna wciąż do nas przemawia. Nie tylko nie jest nam obca, ale dobrze nam służy. Wciąż pokazuje nam ona zasadnicze przesłania, nawet jeśli nie potrafimy ich zrozumieć.” – *teza tłumaczy popularność regionalizmu w ujęciu globalnym*. Krier L. - *Architektura. Wybór czy przeznaczenie*. Tłumaczenie: Piotr Chojnowski, ARKADY, Warszawa 2001, s. 179.



fot. 123. Przykład regionalizmu krytycznego w budynkach użyteczności publicznej. Wielki meczet w Diriyah.



fot. 124. Muzeum Narodowe w Rijadzie, regionalizm krytyczny.

Analizując układy regionalizmu krytycznego wyróżnić możemy następujące cechy:

- uproszczony detal historyczny,
- kontrasty w płaszczyźnie ściany: pustka – pełnia,
- reliefowo kształtowana ornamentyka ściany i detalu oraz operowanie światłocieniem w budowaniu atmosfery budynku,
- kubizm architektury – geometryczne wydzielenie poszczególnych składowych kompozycji architektonicznej, ekspozycja w przestrzeni po przez wyodrębnienie w bryle budynku prostych figur geometrycznych takich jak: walce, sześciiany, prostopadłościany,
- opracowany język schodkowego kształtowania wykończeń okien, gzymsów, wejść.

Regionalizm krytyczny jest kierunkiem postmodernistycznym w swojej architektonicznej postawie. Operując detalem architektonicznie określonym i sprowadzonym do symbolicznego znaczenia przekłada wartości historyczne w interpretacji współczesnego rozumienia projektowania architektonicznego. W wielu przypadkach styl ten był odpowiedzią na zapotrzebowanie społeczno-kulturowej identyfikacji Saudyjczyków. Narzucony pewien rygor projektowy wypracował spójny język projektowania przekazu ekspresji w przestrzeni. Ewolucja tego kierunku w latach 90-tych doprowadziła do przerysowań składników modernistycznych z posthistorycznymi. W rezultacie geometryzacja bryły domu zaczęła ulegać modyfikacjom przy jednocześnie zachowanym opracowanym detalu. Realizacje tego okresu odegrały dużą rolę w formowaniu architektury o wysokich wartościach estetycznych. Regionalizm krytyczny wydaje się być dziś niszowym stylem projektowania jednorodzinne, niemniej jego osiągnięcia formalne stanowią istotny wkład w architektoniczną i kulturową identyfikację współczesnej architektury Rijadu o dużych wartościach artystycznych.



fot. 125. Regionalizm krytyczny, lata 70-te XX wieku.



fot. 126. Regionalizm krytyczny, początek lat 90-tych XX wieku.



fol. 127. Regionalizm krytyczny, II. połowa lat 80-tych XX wieku.



fol. 128. Regionalizm krytyczny, I. dekada XXI wieku



fot. 129. Regionalizm krytyczny, dzielnica rezydencji w The Diplomatic Quarter. Lata 90-te XX wieku.



fot. 130. Regionalizm krytyczny, lata 70-te XX wieku.



fot. 131. Przykłady regionalizmu krytycznego, lata 60-te i 70-te XX wieku.

3.2.4. Regionalizm– czerpiący ze wzorców obcych kulturowo.

Regionalizm czerpiący ze wzorców obcych kulturowo nie ogranicza się jedynie do wzorców lokalnych. Chętnie korzysta z zapożyczeń z innych regionów, nawet tych obcych kulturowo. Tym samym bliżej mu do stylistycznego pluralizmu, neoeklektyzmu, który rozwijał się równoległe z regionalizmem krytycznym w ramach większej całości, jaką jest postmodernizm.¹¹⁴

¹¹⁴ Grycel Janusz, *Współczesna Architektura Mieszkaniowa polsko-białoruskiego pogranicza na przykładzie Białegostoku i Grodna*, rozprawa doktorska, PK, Kraków 2007, str. 164.



fot. 132. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo.



fot. 133. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo.



fot. 134. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo.



fot. 135. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo.



fot. 136. Przykład regionalizmu czerpiącego z wzorców obcych kulturowo, lata 60-te i 70-te XX wieku.

3.2.5. Rewiwalizm.

Określenia rewiwalizm¹¹⁵ autor używa w odniesieniu do postawy twórczej polegającej na odtwarzaniu form historycznych według metod i reguł, jakimi posługują się historycy i konserwatorzy. Nasilenie powstawania architektury w tym stylu przypada na okres odchodzenia od wzorców modernistycznych i jest jedną z możliwych odpowiedzi na pytanie o miejsce i rolę historii oraz tradycji we współczesnym kształtowaniu formy architektonicznej. W odniesieniu do realizacji architektonicznych zabudowy jednorodzinnej kierunek ten jest szczególnie zauważalny w budynkach pełniących rolę domu letniego, położonego poza miastem, będącym w ścisłych relacjach z pejzażem pustynnym. Rozwiązania formalne są przywołaniem dawnych osad beduińskich, form pałacowych z dominującym elementem wież. Użyta technologia budowania wykorzystuje najnowsze stosowane rozwiązania, natomiast wykończenie zewnętrzne jest odwołaniem do rozwiązań wypracowanych w przeszłości. W pejzażu pustyni spotkać możemy zatem duże założenia willowe do złudzenia przypominające rozwiązania historyczno-warowne. Budynki tym samym odtwarzają dosłowność atmosfery dawnego domu arabskiego. Architektura ta zwykle stanowi wierną kopię stosowanych modeli wykształtowanych historycznie zarówno w warstwie funkcjonalnej, jak i przede wszystkim architektonicznej.

¹¹⁵ Por. Jencks Charles, *Architektura postmodernistyczna*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1987, s.90.



fot. 137. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni. Brama wjazdowa, dziedziniec.



fot. 138. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni. Dziedziniec.



fot. 139. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni. Flankowanie ścian.



fot. 140. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni, widok kondygnacji i fragment wnętrza.

3.2.6. Modernizm¹¹⁶ arabski - przyozdobiony.

Zgodnie z definicją cechą modernizmu jest zerwanie z historyzmem. Poszczególne elementy budynku takie jak: ściana, okno, wejście, okap poddane są geometryzacji, a następnie pewnym deformacjom dążącym do ukazania ekspresji formy architektonicznej. Analizując obiekty zbudowane w danej konwencji wyróżnić można składniki określające opisany styl:

- przenikanie płaszczyzn brył – kompozycje oparte na systemie linii eliptycznych przenikających się z liniami prostymi. Bryły operują kontrastem także w postaci koloru, gdzie dominują dwa odcienie piasku: jasny i ciemny. Układ przestrzenny tworzy system podcieni i powyginanych ścian budynku. Detal w większości przypadków sprowadzony jest do horyzontalnych linii boni.



fol. 141. Współczesna zabudowa jednorodzinna modernistyczna w Rijadzie.

¹¹⁶ Modernizm - ogólne określenie prądów w architekturze światowej rozwijających się w latach ok. 1918-1975, zakładających całkowite odejście nie tylko od stylów historycznych, ale również od wszelkiej stylizacji. Architektura modernistyczna opierała się w założeniu na nowej metodzie twórczej, wywodzącej formę, funkcję i konstrukcję budynku niemal wyłącznie z istniejących uwarunkowań materialnych. Reyner Banham, *Rewolucja w architekturze*, Warszawa 1979.



foto. 142. Architektura jednorodzinna modernistyczna, The Diplomatic Quarter.



rys. 50. Modernizm arabski - rysunki koncepcyjne.



rys. 51. Modernizm arabski – wizualizacja projektu domu.



fot. 143. Modernizm arabski – założenie villi wyższej klasy.

- płaszczyzny z elementami dodanymi – w tym wypadku kompozycja skupia się na kontynuacji geometrycznej formy architektury łamanej drobnym detalem geometrycznym. Dominuje kąt prosty i wyważony detal.



fot. 144. Przykład zabudowy modernistycznej.



fot. 145. Zabudowa modernistyczna.



fot. 146. Zabudowa modernistyczna.



fot. 147. Zabudowa modernistyczna, założenie pałacowe.



fot. 148. Modernizm arabski.



fot. 149. Modernizm arabski.

Zakres realizacji obiektów w opisanym stylu pokazuje dość duże pole działań architekta. Pewna grupa form operuje oszczędnością i dużym wycuciem przyjętych rozwiązań, podczas gdy inne przykłady cechuje znaczna dowolność twórcza.

Kierunek ten wyznaczył własne reguły określające poprawność kompozycji i zaczął ewoluować ukazując różne oblicza modernizmu przyozdobionego. W pewnym stopniu jest też punktem wyjścia i określenia własnej tradycji, którą to zapoczątkowała drogę ewolucji form tej odmiany modernizmu.

3.2.7. Modernizm geometryczno-linearny.

Podstawową cechą domów ukształtowanych w tej konwencji jest doktryna odrzucenia linii prostej i kąta prostego w przestrzeni planu oraz formie architektonicznej budynku. Językiem architektury ma być tu system linii krzywych nachodzących i przenikających się wzajemnie. Jednorodność zestawu zasad komponowania potrafi przedłożyć w przestrzeni bardzo spójne, jednorodne układy kompozycyjne. W tych wypadkach odbiór budynku wydaje się być bardzo pozytywny będąc jednocześnie czynnikiem humanizacji dość różnorodnego tła architektonicznego osiedli jednorodzinnych. Pewnym negatywnym wydzwiekiem jest tu podporządkowanie funkcji formie zewnętrznej. Zabieg ten skutkuje dalekim od tradycyjnego układem przestrzennym samego planu. Problem użytkowych wartości bardzo zindywidualizowanych pomieszczeń jest istotnym wydzwiekiem tego typu architektury.



fot. 150. Modernizm geometryczno - linearny, północno-zachodni Rijad.



fot. 151. Modernizm geometryczno - linearny, północny Rijad, Taccasusi Street.



fot. 152. Modernizm geometryczno - linearny, północny Rijad.

3.2.8. Architektura neomodernistyczna.

Neomodernizm jest zjawiskiem nowym w architekturze. Kierunek można uznać za bezpośrednią kontynuację, czy wręcz kolejną fazę modernizmu otwarcie czerpiącą z repertuaru modernistycznych form przestrzennych i detalu. Jak pisze Maria Misiągiewicz:

„Modernizm jest kontynuowany z całym uznaniem i powagą tego kierunku. Ten wielki nurt XX wieku jest także uprawiany w zmodyfikowanej postaci. Nowy modernizm kontynuuje tradycje jego wczesnych edycji, łącząc je z doświadczeniami sztuki najnowszej.”¹¹⁷

Kierunek stara się rozwiązywać kwestie spełnienia architektury w określonym klimacie i środowisku geograficznym. Neomodernizm na gruncie Arabii Saudyjskiej i Rijadu jest kierunkiem skierowanym na kreowanie wartości estetycznych wynikających wprost z analiz i uwarunkowań klimatu, technologii i cech środowiska. W postawach neomodernistycznych w Rijadzie możemy wyróżnić kilka kierunków :

1. neomodernizm zrównoważony
2. kubizm.

Estetyka stylu niechętna jest jakimkolwiek detalowi, jej kształt wynika wprost z miejsca i zaawansowanej technologii. W społeczeństwie zachłyśniętym różnorodnością postmodernizmu ta estetyka wydaje się wciąż trudna do zrozumienia.

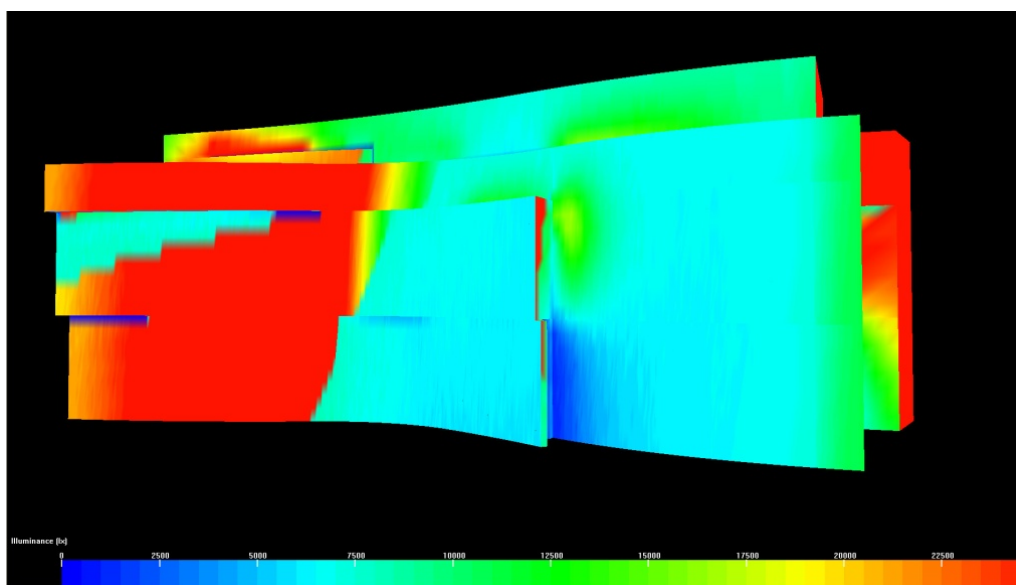
- Neomodernizm zrównoważony.

Wyrazem stylu jest formowanie postulatów architektury pasywnej. Jakość i wartość estetyki jest wynikiem analiz i uwarunkowań środowiska. Analizy obejmują symulacje właściwości projektowanego obiektu w przestrzeni. Kluczowym zadaniem jest ocena termalna budynku i eliminacja jego słabych miejsc.¹¹⁸. Wartość estetyki jest efektem oceny zachowań budynku w danej przestrzeni i doboru składni projektowej całego systemu narzeczy języka formy. Architekt do wypracowanego naukowo modelu dodaje zindywidualizowany szlif własnej wrażliwości. W ten sposób powstaje architektura silnie identyfikująca się w przestrzeni, architektura inteligentna i wynikowa. Opisana metodologia projektowania jest zjawiskiem nowym w Rijadzie. Szczególne zainteresowanie tego typu architektury jest

¹¹⁷ Misiągiewicz M, *Architektoniczna gra*. [w.] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej. Granice w Architekturze*. Czasopismo Techniczne Architektura, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2003, s. 117.

¹¹⁸ Część firm projektowych t.j FA Consultants w tego typu procesie projektowania wykorzystuje metodologię Generative Design System. Zob. www.systogenesis.com

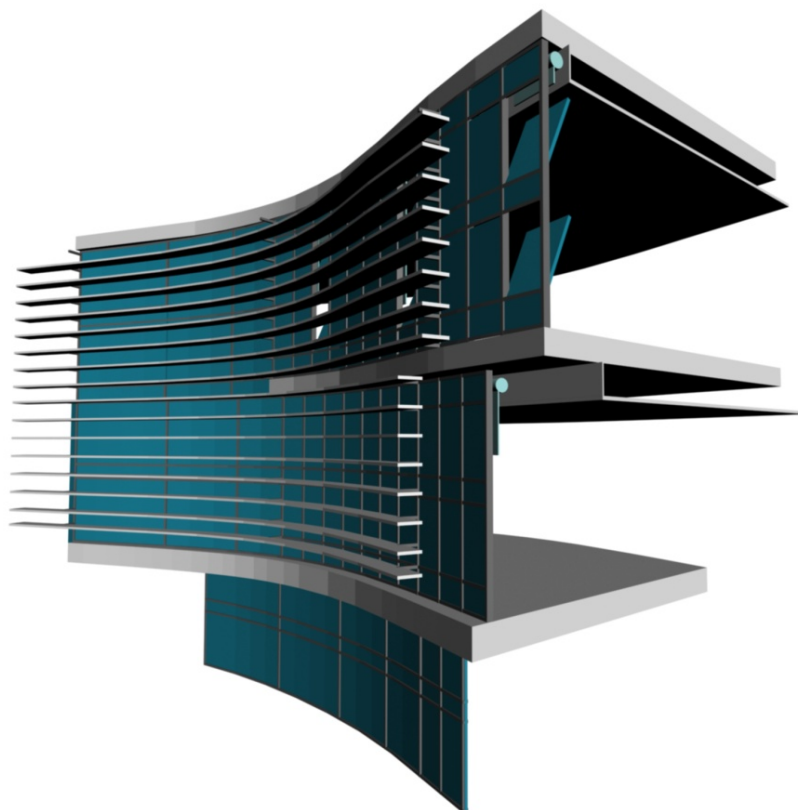
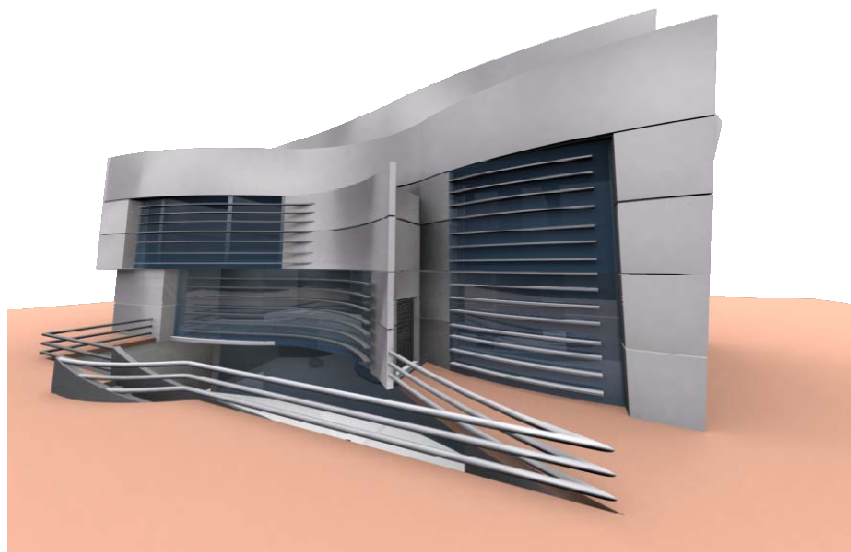
udziałem inwestycji rządowych oraz budowanych zamkniętych osiedli – *compoundów*. Znamiennym wydarzeniem w rozwoju kierunku był ogłoszony przez władze miasta międzynarodowy konkurs na dom jednorodzinny w Rijadzie.¹¹⁹ Zwycięski projekt autorstwa Luca Domera okazał się przełożeniem filozofii neomodernizmu zrównoważonego na postać domu. Obiekty w konwencji tego kierunku stanowią głos w poszukiwaniu formalnego i przestrzennego ujęcia architektury jednorodzinnej nietypowej, znaczeniowej, intelektualnej¹²⁰.



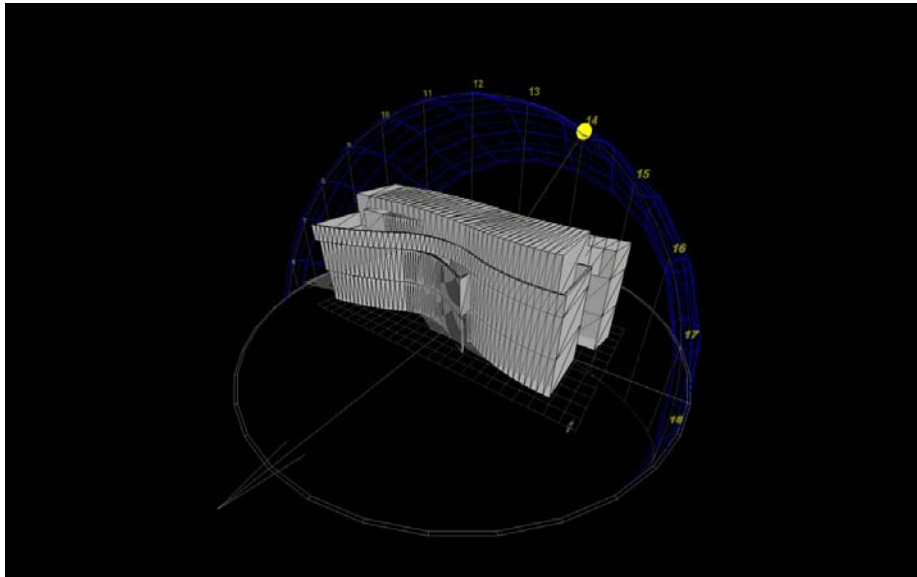
rys. 52. Studium środowiskowe domu jednorodzinnego w konwencji neomodernizmu zrównoważonego.

¹¹⁹ *An International Urban Design Competition – A Neighborhood...residence and Life, The High Commission for the Development of Arriyadh*, 3rd Housing Symposium, www.arriyadh.com

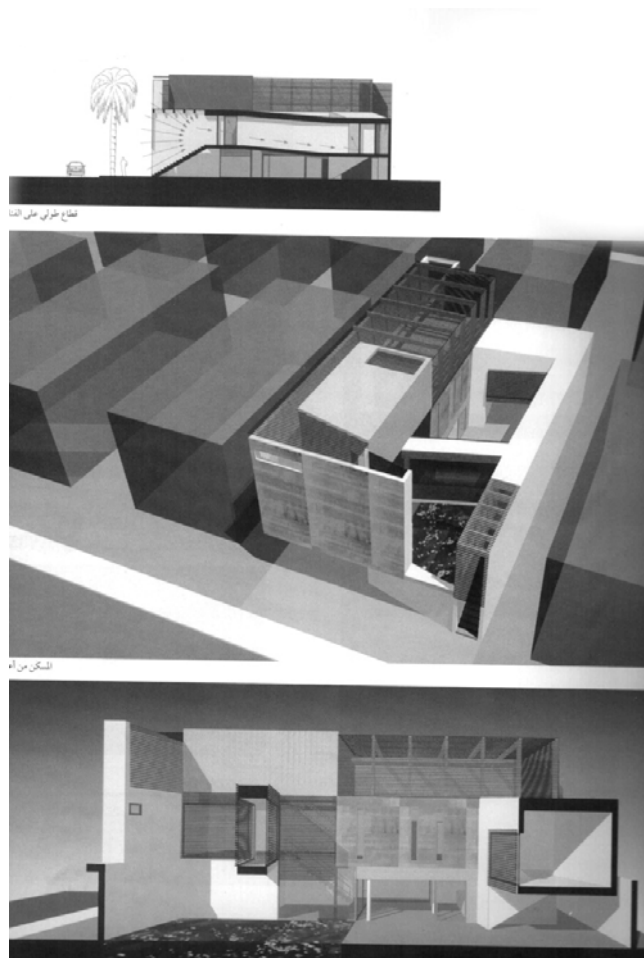
¹²⁰ Czy należy taką postawę oceniać negatywnie? Zjawisko globalizacji w architekturze jest zagadnieniem dość powszechnym we współczesnej krytyce architektury. Większość opinii podaje wątpliwości słuszności zapożyczeń i przenoszenia danych rozwiązań na własne podwórko. Analizując jednak doktrynalnie rozwój architektury od czasów starożytności do nowożytności i wreszcie współczesności znamienny jest fakt, iż w dużej mierze rozwój architektury w tak dużym przedziale czasu oparty jest na kopiowaniu osiągnięć danej architektury i jej przeniesień na inne środowisko. W pojęciu autora dziedzictwo architektury europejskiej w znacznej mierze jest tak właśnie opisanym mechanizmem. Wszelkie style architektoniczne w Polsce, ale i na świecie są w pierwszym ujęciu kopia danego nurtu stylistycznego z zupełnie innej części świata. Przeniesienie stawało się inspiracją i początkiem wariacji i opracowania własnych cech stylistycznych zahaczonych niemniej w pierwowzorze.



rys. 53. Studium budynku jednorodzinnego, neomodernizm zrównoważony



rys. 54. Analiza zachowania domu jednorodzinnego względem stron świata i termicznych aspektów projektowanej architektury.



rys. 55. Zwycięski projekt w konkursie na dom jednorodzinnny w zabudowie zwartej na obszarze Rijadu.

- Kubizm.

Pierwsze tendencje neomodernizmu kubistycznego zauważyć można było już w końcu lat 70-tych przy okazji realizacji osiedli domów przeznaczonych dla dygnitarzom rządowym i compoundom. Osiągnięty język powściągliwej architektury opartej o moduł sześciokątny okazał się znaczącym głosem w kształtowaniu współczesnego domu w Rijadzie.

Architekturę kubizmu neomodernistycznego cechuje:

- geometryczne traktowanie formy,
- systemem podcieni i nisz celem ochrony przed słońcem,
- minimalistyczny detal zawarty w dyskretnych liniach boni, rytmie żaluzji, łamaczy światła.

Architektura kubistyczna miała swoje silne przełożenie w pierwszej dekadzie lat 80-tych XX wieku. Operowała bardzo awangardowym po dziś dzień stylem, który urzeka świeżością oraz elegancją przyjętych rozwiązań będąc jednocześnie ściśle związanym ze środowiskiem jego powstawania. W większości wypadków styl ten jest udziałem założeń urbanistycznych. W ten sposób jego oddziaływanie przestrzenne działa podwójnie. Z jednej strony porządkuje w sposób ściśle określony dany obszar urbanistyczny, z drugiej określa bardzo precyzyjną i świadomą postawę stylistyczną i projektową.



fot. 153. Detale w założeniu urbanistyczno-architektonicznym domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.



fot. 154. Widok ulicy w dzielnicy domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.



fot. 155. Widok założenia od strony ogrodów.



fol. 156. Widok założenia od strony ogrodów.



fol. 157. Założenie Ministry Interior Houses w pierzei ogrodu.



fot. 158. The Diplomatic Quarter – rezydencje ambasadorów.



fot. 159. Zabudowa jednorodzinna zwarta, The Diplomatic Quarter.



fot. 160. Architektura jednorodzinna kubistyczna, środkowy kwartał King Fahad Street.



rys. 56. Współczesne trendy architektury kubistycznej, dom P.Waalida.



fol. 161. Dom jednorodzinny – kubizm. Środkowy kwartał King Fahad Road.

3.2.9. Architektura ekspresjonistyczna.

Pojęcie architektury ekspresjonistycznej odnosi się do postaw twórczych poszukujących rozwiązań nacechowanych szczególnym indywidualizmem projektantów.

„Wykraczając poza czysty funkcjonalizm, budowle ekspresjonistyczne miały wywierać wrażenie swobodnie ukształtowanych abstrakcyjnych rzeźb.”¹²¹

W tym wypadku jedność funkcji, konstrukcji i formy schodzi na dalszy plan, natomiast odbiór werbalny podporządkowany jest rzeźbiarskiej ekspresji architektury. Nurt ekspresjonistyczny w architekturze domów jednorodzinnych w Rijadzie swoją świetność osiągnął w latach 60-tych i 70-tych XX wieku stając się stylem wręcz obowiązującym. Występujące układy rzeźbiarskie cechował kontrast kolorystyczny, spiętrzenie form oraz ornament detalu. Przytoczone przykłady ukazują postać architektury, gdzie dość geometrycznie określony kształt jest dekorowany w najróżniejszy sposób kontrastującym detalem. W kompozycjach przewagę zyskują formy symetryczne, obecność detalu wydaje się być

¹²¹ Pevsner Nikolaus, Fleming John, Honour Hugh, *Encyklopedia architektury*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1992, s.103.

doklejonym fragmentem bez wyraźnego uzasadnienia. Ten typ ekspresjonizmu można również nazwać dekoracjonizmem. Odbiór tego typu architektury wyraża kompozycyjna monumentalność, czasem trywialność. Nadmierne skomplikowanie i dość trudna do odczytania logika form wpisuje trend architektury w nurt stylistyczny negatywnie i agresywnie oddziaływający na przyległe otoczenie.



fot. 162. Realizacje architektury mieszkaniowej ekspresjonistycznej.



fot. 163. Realizacje architektury mieszkaniowej ekspresjonistycznej.



fot. 164. Pałac księżęcy.

architektura ekspresjonistyczna z silnym odwołaniem do regionalizmu postmodernistycznego. Taccassusi Street. Mimo olbrzymich kosztów budowy obiekt stoi pusty po dzień dzisiejszy. Budynek miał być prezentem żonie jednemu z książąt dynastii Saudów. Efekt okazał się niezadawalający, a sam dom stał się ikoną nieudanej interpretacji ekspresjonizmu i poszukiwaniu stylu arabskiego w zabudowie jednorodzinnej.



fot. 165. Architektura ekspresjonistyczna z silnym odwołaniem do regionalizmu.

3.3. Podsumowanie.

Przedstawione charakterystyki kierunków wyodrębnionych w architekturze jednorodzinnych budynków mieszkalnych w Rijadzie w latach 1950-2010 pozwoliły na określenie cech tożsamyh i rozbieżnych dla badanych zjawisk. W wielu przypadkach narodziny konkretnego stylu lub tendencji było związane z danym wydarzeniem przełomowym. Rewolucyjnym krokiem w kształtowaniu domu jednorodzinnego w Rijadzie było odrzucenie archetypu domu atryalnego historycznego. Ów rewolucja nabrała znamion zarówno stylistycznych jak i przede wszystkim technologicznych. Od lat 50-tych XX wieku możemy więc mówić o współczesnym wyrazie architektury jednorodzinnej na opisywanym terenie. Wydarzeniem zwrotnym w historii architektury w regionie Najd, w odniesieniu do zabudowy jednorodzinnej była realizacja dzielnicy Al-Malaz oraz domów dla pracowników firmy Aramco. To wydarzenie z jednej strony wprowadziło nowy, nieznany dotąd typ domu – wolnostojącej willi. Z drugiej, dokonało całkowitej reorientacji układów urbanistycznych Rijadu, przepisów prawa budowlanego, jak i zapoczątkowało nowoczesną technologię przemysłowego budownictwa jednorodzinne. Powstały styl zabudowy określony przez autora neoeklektyzmem zgeometryzowanym wyznaczył trwały trend domu wolnego urbanistycznie. Trend o znamionach historycznych utrwalił wzorce eklektyczne, które w kolejnych latach ewoluowały po przez ekspresjonizm i niezależną drogą w kierunku neoeklektyzmu historycznego. Pojęcie neoeklektyzm dotyczy w tym wypadku hybrydy stylów historycznych arabskich od północnej Afryki po przez wzorce szeroko pojętego Bliskiego Wschodu jak i Europy. Nurt historyczny jest silnie rozwijającym się kierunkiem w XXI wieku na terenie Rijadu.

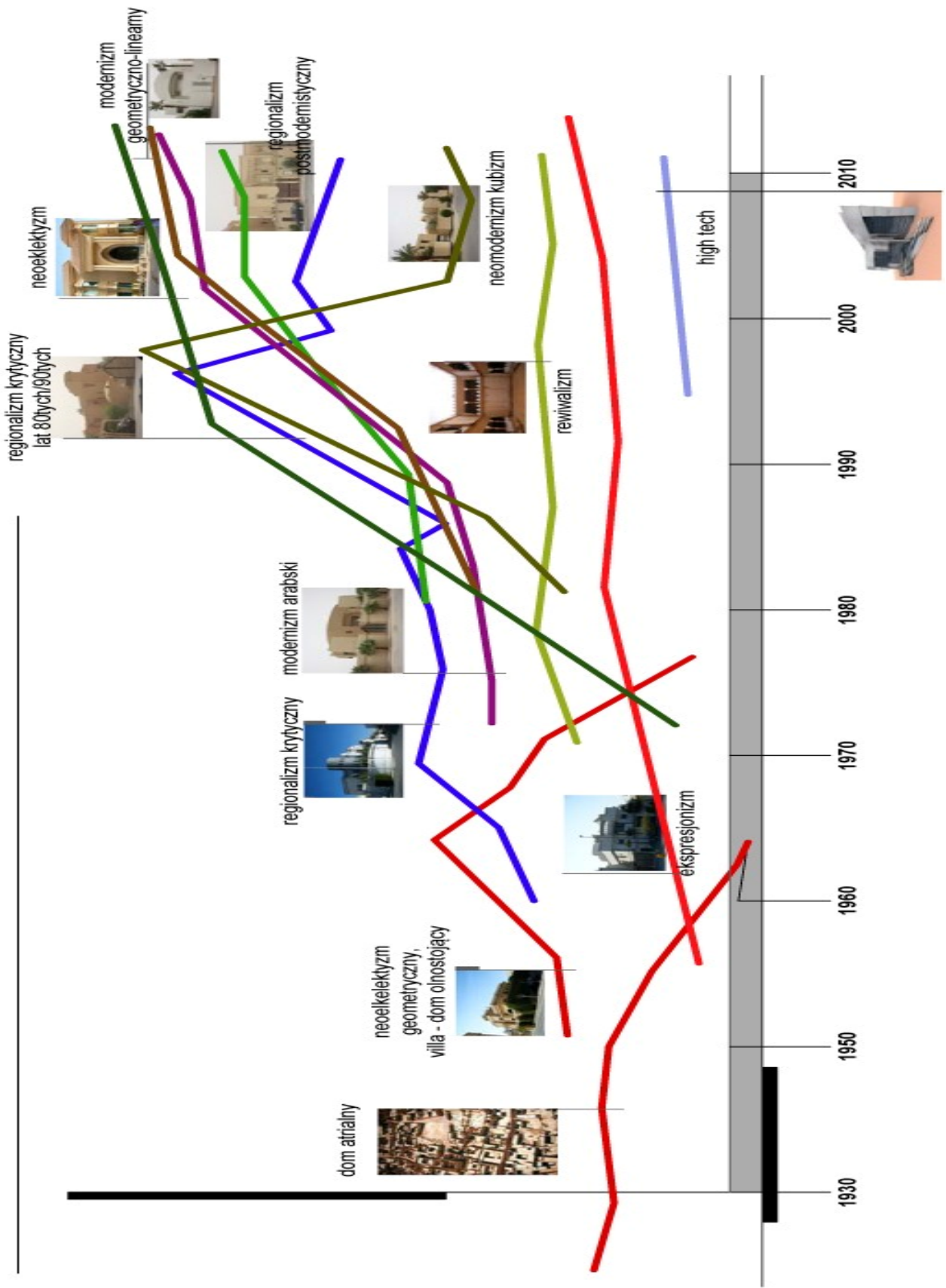
Dobra koniunktura lat 70-tych i 80-tych przyczyniła się do rozwoju budownictwa w Arabii Saudyjskiej. Liczne, udane realizacje rządowe w duchu poszukiwania własnego języka i tożsamości współczesnej architektury w tym okresie wyznaczyły kierunek współczesnego regionalizmu. Kierunek stał się drugim trwałym składnikiem gramatyki współczesnej stylistyki domów jednorodzinnych w Rijadzie. Kolejnym przełomowym wydarzeniem w historii architektury Rijadu, które bezpośrednio znalazło przełożenie na jej wyraz była realizacja założenia urbanistyczno-architektonicznego *The Diplomatic Quarter* oraz dzielnicy pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Pierwsza - wybitna realizacja wpisana w poczet światowego dziedzictwa kultury UNESCO utrwaliła kierunek regionalizmu krytycznego we współczesnych realizacjach domów jednorodzinnych stając się jednocześnie zaczątkiem wyłonienia modernizmu arabskiego. Druga, w duchu prostej geometrii modernistycznej i

kontekstowego traktowania zadania projektowego wyznaczyła kierunek neomodernizmu w architekturze jednorodzinnej Rijadu. Lata 80-te w efekcie zostały zdominowane duchem opisanych realizacji nie przynosząc jednak trwałych tendencji w architekturze. W efekcie dominująca stylistyka środowiska rijadzkich ulic jest zdominowana domem historyzującym zarówno w dosłownym słowa znaczeniu jak i postmodernistycznej interpretacji regionalizmu i modernizmu. Tendencje neomodernizmu tudzież czystej formy modernizmu, mimo sztandarowych realizacji lat 80-tych i początków 90-tych XX wieku wykazują tendencję spadkową. Kierunek opisany jako rewiwalizm przedstawia romantyzm dawnej architektury atrialnej w opowie nowocześniejszej technologii. Pełni rolę niejako symboliczną. Jej wyraz jest licznie odnajdywany w realizacjach domów podmiejskich, zapewniając ucieczkę z urbanizowanej i zagubionej ideowo przestrzeni miasta do prawdziwej historycznie nostalgii architekturą romantyczną i rodzimą.

Współczesny język stylistyki architektury jednorodzinnej w Rijadzie przedstawia dość skomplikowane tło dowolności form i identyfikacji projektowanej architektury z środowiskiem i kulturą. Kończącym stwierdzeniem jest teza:

W zakresie stylistyki proponowanych rozwiązań architektonicznych jednorodzinna architektura mieszkaniowa Rijadu odzwierciedla hybrydę kultury „uniwersalno-lokalnej”. korzystając z globalnej wymiany idei, zakorzeniona jest w konkretnym miejscu i lokalnych uwarunkowaniach kulturowych.

Zestawienie w tabeli podsumowującej w sposób graficzny przedstawia kształtowanie i tendencje współczesnej architektury jednorodzinnej w Rijadzie w Arabii Saudyjskiej w latach 1950-2010.



rys. 57. Style architektoniczne występujące w Rijadzie w architekturze jednorodzinnej.

Rozdział 4. PODSUMOWANIE I WNIOSKI KOŃCOWE.

4.1. Podsumowanie wyników opracowania.

W pracy podjęto problematykę współczesnej jednorodzinnej architektury Rijadu w latach 1950-2010. Wykazano, że nowe formy współczesnych domów i ich różnorodność uwarunkowana jest wieloma czynnikami:

1. rolą domu jako miejsca aktywizowania mieszkańców i zespolenia ich we wspólnotę rodziny;
2. ściśle określonym programem funkcjonalnym wynikającym z tradycji islamu;
3. autonomią domu w ujęciu kulturowym, społecznym i urbanistycznym.¹²²

Rola architekta skupia się w tym przypadku na integracji oraz konwersji wszystkich tych czynników. Dom ma być wynikiem syntezy, powinien dawać wrażenie zorganizowanej całości, w której wszystkie elementy są ujęte i podporządkowane zasadzie zachowania maksymalnej prywatności zabudowy. Przejrzystość i czytelność projektowanych domów wynikająca ze scalenia wszystkich czynników od humanistycznych po techniczne, stanowi jedno z kryteriów poziomu kształtowania współczesnej zabudowy jednorodzinnej na terenie Rijadu. Wprowadzenie nowych technologii i zmiany w stylu życia człowieka skutkowało wytworzeniem specyficznego charakteru przestrzeni miejskiej. Wytyczna ta dała podstawę do sprecyzowania tezy pracy zawartej we wstępie. W zakresie wyłonienia i sklasyfikowania tradycyjnych typów zabudowy mieszkaniowej posłużono się analizą dostępnych materiałów źródłowych, ikonografii oraz serwisu fotograficznego istniejących obiektów mieszczących się w kategorii architektury mieszkaniowej, jednorodzinnej. Nazwy kierunków i nurtów stylistycznych wprowadzono w oparciu o systematykę funkcjonującą powszechnie w publikacjach dotyczących historii architektury. Wprowadzone nazewnictwo, oprócz kryterium stylistycznego, uzupełniono o kryterium materiałowe.

Przeprowadzone badania pozwoliły na:

- wskazanie czasu występowania wyłonionych kierunków,

¹²² W tym miejscu należy wskazać pewne uwarunkowania kulturowe, stanowiące o silnej autonomii domu w kulturze saudyjskiej. Rijad, (w dużej części z uwarunkowań religijnych i formy politycznej) pozbawiony jest przestrzeni publicznej w pojęciu europejskim. Przestrzeni, której celem jest integracja społeczeństwa, jako wspólnej wartości dającej mieszkańcom szereg rozrywek. W Rijadzie nie ma kin, nie ma teatrów, nie ma innych form rozrywki. Życie zgodnie z szariatem jest podzielone na świat kobiet i mężczyzn. Ów brak możliwości spędzania wolnego czasu w mieście, powoduje, że dom jest nie tylko centrum życia rodziny, ale również w swoim programie funkcjonalnym zawiera wszystkie te potrzeby, których mieszkaniec nie jest w stanie otrzymać w mieście.

- zdefiniowanie cech charakterystycznych,
- wskazanie cech dominujących w obrębie poszczególnych kierunków.

Elementami charakterystycznymi zabudowy jednorodzinnej miasta Rijad w ujęciu poprzedzającym „rewolucję w budownictwie i architekturze” były:

- heterogeniczność architektury,
- intensywna skala zabudowy i stosunkowo swobodna kompozycja, skutkująca malowniczością lub wręcz przypadkowością zestawień przestrzennych,
- tradycyjny materiał „uświęcony” wielowiekową tradycją stosowania i jedyny dostępny w opisywanym terenie – suszona glina, błoto.

Wyniki badań pozwoliły odnieść się do przyjętego wcześniej stwierdzenia:

- historyczne typy zabudowy mieszkaniowej Rijadu wywodzą się ze wspólnej, synkretycznej tradycji kulturowej islamu o pokrewnej ideowo stylistyce domu atrialnego.

Stwierdzenie to dało podstawę do prowadzenia dalszych badań nad współczesną jednorodziną architekturą mieszkaniową w kontekście ukazania przemian, jakie zaszły na terenie badanego ośrodka w II dekadzie XX wieku. Wyniki tych badań zaprezentowano w kolejnych rozdziałach pracy. Zdefiniowanie procesów zachodzących w architekturze jednorodzinnej zostało wyostrzone ukazaniem uwarunkowań zewnętrznych wpływających na ich przebieg. Spójna polityka i rozwijająca się gospodarka decydują o gwałtownym rozkwicie Rijadu jako stolicy państwa, ale i miejsca pracy oraz życia ludzi. Przyrost populacji i potrzeby mieszkaniowe wyzwalają dynamizm i rozwój architektury mieszkaniowej jednorodzinnej. Udział pierwiastka islamu w układzie funkcjonalnym domu jest zasadniczym kryterium jego powstawania, chociaż nie jedynym. Efektem zjawiska jest duża skala występujących tu typów zabudowy jednorodzinnej i jednorodnie skonstruowany układ urbanistyczny dający tło powstającej architektury. Poznanie uwarunkowań towarzyszących procesowi transformacji domu współczesnego pozwoliło na lepsze zrozumienie aspektów przemian, które zaszły w jednorodzinym budownictwie mieszkaniowym na terenie Rijadu po roku 1950.

W zakresie układów urbanistycznych i form przestrzennych zespołów jednorodzinnych wyróżniono tendencje:

- zróżnicowana gęstość zabudowy w poszczególnych obszarach miasta;
- układy urbanistyczne zbieżne z typem zabudowy w danym obszarze tj. obszary pałaców, willi wyższej średniej klasy, domów małych, apartamentów do wynajęcia, slumsów;

- autonomiczne zespoły mieszkaniowe w formie zamkniętych kwartałów zabudowy o zróżnicowanej skali zabudowy – *compoundy*, kilka domów na jednej działce w ramach jednej rodziny.

W toku badań zauważono tendencję kształtowania dużych założeń pałacowych i domów jednorodzinnych typu willa. Typ domu dwupokoleniowy: rodzice - dorosłe dzieci, który jest także istotnym udziałem w układach zabudowy jednorodzinnej w Rijadzie dowodzi o silnych relacjach domu jako identyfikacji i konsolidacji rodziny.

Kwestią interesującą jest zjawisko polaryzacji i ewolucji formy domu jednorodzinnego w kierunku założenia pałacowego. Jest to trwała tendencja obecna w procesie kształtowania domu jednorodzinnego w mieście. Tendencja ta wydaje się być zjawiskiem wpływającym na dalsze losy rozwoju tego typu architektury w Rijadzie. Dom jednorodzinny ukazuje cechy i pragnienia potrzeb życia człowieka, jakie znamy w świecie zachodnim, jednakże sprawa prywatności mieszkańców w tej części świata staje się nadrzędną cechą, bez której niemożliwe jest myślenie o domu w ogóle. Analiza rozwiązań konstrukcyjno-materiałowych potwierdza udział nowoczesnych rozwiązań żelbetowych, które wyparły tradycyjną technologię cegły suszonej. Budownictwo monolitycznych konstrukcji żelbetowych świadczy o stałym rozwoju tej dziedziny gospodarki, a różnorodność materiałów wykończeniowych ukazuje bogactwo formalne języka kształtującego współczesne oblicze domów jednorodzinnych w Rijadzie. W rozwiązaniach konstrukcyjnych i budowlanych dużo miejsca poświęca się ochronie termalnej budynku.

Kolejnym elementem poddanym analizie porównawczej była forma nowopowstałych obiektów jednorodzinnych. Wyróżniono kilka podstawowych cech takich jak: skala obiektu, kompozycja bryły, forma dachu, układ rzutu, detal, materiał i kolorystyka. Na podstawie przyjętych powyżej kryteriów opracowano ogólną charakterystykę typowego domu jednorodzinnego na badanym obszarze.

- Jest to obiekt dwukondygnacyjny z dachem o funkcji pomocniczej, ze strefą snu w części kondygnacji, strefą „repcji” i strefą aktywności życia w parterze oraz dodatkową strefą rekreacji w przyziemiu. Układ rzutu przenosi tradycję islamu i wypracowane historycznie zasady konstruowania znaczenia domu w przestrzeni. W ten sposób mimo transformacji przestrzennej architektury jednorodzinnej (od struktury atrialnej do wolnostojącej) zachowana została warstwa archetypiczna. Funkcję atrium we współczesnym domu przejęła strefa półprywatna – salon.

W dalszej części pracy podjęto próbę wyłonienia i sklasyfikowania typów jednorodzinnej zabudowy w oparciu o kryterium stylu architektonicznego. Nazwy kierunków i nurtów wprowadzono wykorzystując nazewnictwo funkcjonujące powszechnie w teorii architektury współczesnej. Wyjątkiem były realizacje niejednoznaczne pod względem stylistycznym. W tych przypadkach wprowadzono autorskie określenia nazw. Dalsze analizy miały na celu wskazanie:

- genezy nurtu stylistycznego,
- okresu jego występowania,
- cech charakterystycznych danego nurtu,
- cech charakterystycznych nurtu stylistycznego w odniesieniu do preferowanych rozwiązań konstrukcyjnych i materiałowych,
- cech charakterystycznych nurtu stylistycznego w odniesieniu do cech formalnych,
- prognozy dotyczącej potencjalnych możliwości rozwoju danego nurtu.

Porównanie wymienione powyżej aspektów dało podstawę do sformułowania następującego stwierdzenia:

- Współczesny język stylistyki architektury jednorodzinnej przedstawia dość skomplikowane tło dowolności form i braku jednoznacznej identyfikacji projektowanej architektury z środowiskiem i kulturą. Narzeczem kształtującym obraz współczesnego domu w Rijadzie jest współistnienie programu funkcjonalnego domu determinującego jego kształt i formę. Tradycja – w aspekcie konstruowania architektonicznego środowiska układów wnętrz jest zasadniczym, uniwersalnym kryterium wartościującym współczesny dom w Rijadzie. Współczesna architektura jednorodzinna w tym miejscu, mimo mało wyraźnej precyzji kodyfikacji formy zewnętrznej, realizuje swój program poprzez plan i układ opisany tradycją islamu. Strukturalny kod symboli domu w całym bogactwie formalnym stylów architektonicznych kryje status znaczenia i kształtowania archetypu. W tym wymiarze należy dopatrywać się dość dowolnego kształtowania formy zewnętrznej budynku i ściśle określonego układu planu. Dom w wymiarze struktury jest kontynuacją języka tradycji i historii, natomiast w wyrazie formy realizuje pragnienia poszukiwania i interpretacji piękna.

Tak sformułowana teza wskazuje zarazem dodatkowy cel podjętych badań. Było nim wypracowanie w miarę kompletnego opisu rzeczywistości architektonicznej osiedla mieszkaniowego jednorodzinnego powstającego w zdeterminowanym tradycją islamu środowisku i trudnym klimatem geograficznym. Dysertacja jest więc próbą poznania i

ukazania tego kryterium oraz sposobu realizowania się w architekturze. Takie wytyczenie jednego z celów badań określić miało funkcją przydatności podjętych analiz w praktyce architektonicznej w synchronizowaniu metod projektowania przestrzeni jednorodzinnej z kryterium stawianym przez tradycję. Należy zauważyć, że przemiany w sektorze budownictwa mieszkaniowego jednorodzinnego badanego ośrodka miejskiego zachodziły pod wpływem zewnętrznych i wewnętrznych wydarzeń przełomowych, czy to w architekturze państwa Saudyjskiego, czy też polityce, gospodarce, kulturze. Obserwacje występujących tendencji pozwalają lepiej poznać wzajemne zależności jakie powstają na styku architektury i wymienionych wyżej przejawów życia człowieka. Szczególnie istotnym wydaje się zrozumienie wpływu jaki wywiera znaczenie rodziny w strukturze kształtowania domu jednorodzinnej.

Kolejnym ważnym zagadnieniem w toku analiz byłoby ukazanie i próba oceny wartości dóbr architektury powstałych na obszarze Rijadu. Zdefiniowanie owych wartości umożliwiłoby lepsze zrozumienie roli jaką powinna spełniać architektura w myśl tezy „żyć znaczy mieszkać”¹²³. Ostatnim celem badawczym powinna być ocena polaryzacji struktury domu jednorodzinnej w Rijadzie w postaci występujących i opisanych w literaturze typach zabudowy jednorodzinnej:

- pałacu,
- willi,
- domu małego (często w zabudowie bliźniaczej),
- domu zdegradowanego – slumsów.

Z celów drugorzędnych należy wspomnieć o potrzebie uznania szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego w procesie projektowym, który może opierać się na równoległym wykorzystaniu elementów tradycji i historii oraz elementów współczesnych. Wydaje się, że jest to jeden ze sposobów na zaznaczenie oryginalności architektury Arabii Saudyjskiej na tle ogólnoświatowego dziedzictwa architektury. Temat ten zyskał silną wagę w postawach projektowych lat 80-tych i 90-tych XX wieku pozostawiając wiele wybitnych realizacji. Studia nad tematem pozwalają nakreślić aktualny stan kształtowania kierunków i tendencji w formowaniu domu na terenie Rijadu w Arabii Saudyjskiej. Kierunki te powiązane są z socjologiczno-religijną oraz urbanistyczno-ekonomiczną strukturą danego terenu oraz determinacją klimatyczną.

¹²³ Włodarczyk Janusz, *Życie znaczy mieszkać*, PWN, Warszawa-Kraków 1997.

Należy wyróżnić trzy perspektywy badawcze:

- sposób parcelacji terenu inwestycji,
- przyjęte formy układu planu budynku,
- formy architektoniczne i odniesienie do przestrzeni środowiska.

I tak zauważono:

W odniesieniu do parcelacji terenu inwestycji:

- intensywność zabudowy i maksymalne wykorzystanie areálu działki;
- dośrodkowa forma komponowania układu zagospodarowania terenu. Program domu koncentruje się w zdecydowanej większości na samym układzie wnętrza budynku aniżeli możliwościami otwarć i interakcji ze strefą zewnętrzną;
- zabudowa towarzysząca: pawilony dla gości, pomieszczenie dla szofera;
- wykorzystanie *basementu* (przyziemia) jako dodatkowej formy, elementu kompozycji domu i przedłużenia funkcji rekreacji strefy zewnętrznej;
- dwa i więcej wejść do budynku: oficjalne dla rodziny i kobiet, niezależne dla mężczyzn;
- prywatność – dom otoczony jest szczelnym murem ograniczając wgląd na teren działki. Wejście do domu dla mężczyzn nie może w żaden sposób łączyć się z wejściem dla rodziny i kobiet.

W odniesieniu do przyjętych form układu planu należy zauważyć :

- rozbudowany program funkcjonalny;
- charakter zabudowy pokoleniowej;
- układ cyrkulacji pionowej – trzy i czteropoziomowy. Trzypoziomowy określa dwie strefy wejścia w parterze i strefę rekreacji, kondygnację stanowią sypialnie. Roof-deck (powierzchnia użytkowa dachu) – przeznaczona dla służby;
- układ cyrkulacji dodatkowo wyposażony w podpiwniczenie, gdzie koncentrują się funkcje rekreacji aktywnej. (basen, siłownia, kino);
- układ cyrkulacji poziomej. Strefowanie przestrzeni dla kobiet, mężczyzn i rodziny. Oddzielne wejście dla mężczyzn z przyległą jadalnią i strefą odpoczynku, bez możliwości wejścia do pozostałych stref domu . Wejście dla rodziny z otwarciem na cały dom – ten układ reprezentuje tradycyjny i w istocie najbardziej popularny układ funkcji budynku. Charakter układu rzutu poziomego – labiryntowy;

- układ otwarty, przeniesiony z rozwiązań zachodnich, szczególnie popularny wśród młodej generacji Saudyjczyków, jakkolwiek i w tym wypadku zachowane są zasady domknięć i utrzymania prywatności domu.

W odniesieniu do przyjętych rozwiązań architektonicznych należy wyróżnić :

- formy domów historyzujące – czerpiące wzorce bezpośrednio z historii, szukające kontekstu z zasadami dość dowolnie pojętych porządków w duchu klasycznym wymieszanym z elementami orientu;
- historyzm-regionalny. W tym wypadku kształt budynków powtarza wypracowaną gramatykę bezpośrednio w obszarze Rijadu. Historyczna zabudowa w Rijadzie, była formowana głównie z gliny, przy bardzo oszczędnej interpretacji stylistycznej - w epoce boomu gospodarczego odbierana negatywnie. Kierunek tej architektury jest z kolei chętnie wykorzystywany w charakterze zabudowy domów wakacyjnych lokowanych zwykle w panoramie pustyni;
- postmodernizm- arabski. Kierunek operujący elementami historycznymi w postmodernistycznej oprawie;
- modernizm;
- neomodernizm. Kierunek określa prymat technologii, przede wszystkim termicznych własności budynku, które w szczególnym stopniu przekładają wartości technologiczne nad pojęciem estetyki budynku. W efekcie odbiór architektoniczny jest wypadkową analiz technicznych i dopiero w ostatecznej formie rysem wartości plastyczno-architektonicznej.

Wymienione nurty kształtują obecną wiedzę o formowaniu się domów jednorodzinnych na terenie Rijadu. Przy czym stawia się hipotezę, iż nurt historyczno-postmodernistyczny stanowi najważniejsze źródło rozwoju dzisiejszych form zabudowy.

Współczesny dom jednorodzinny w Arabii Saudyjskiej pozostaje wciąż rozległym i intrygującym polem badań. Zakres zagadnienia i pragnienie precyzyjnego umiejscowienia idei domu w konkretnym, obcym kulturowo środowisku wymusiło pewne uproszczenia w pracy. Zakres stylów architektonicznych przedstawiony w publikacji nie wyczerpuje w sposób całkowity możliwości ich interpretacji. W tym wypadku autor operując opisanymi trendami dążył do narracji idei domu jako hybrydy planu, stylu życia i dopiero na końcu przełożeniu tych elementów na obraz formy. Zagadnienie stylów wdaje być się kierunkiem badań, którym poświęcić należałoby całkowicie oddzielną, precyzyjną publikację.

Praca w swojej treści ukazuje kształt, formę i po wtóre układ przestrzeni nieznany bliżej w Europie. Odkrycie mechanizmów kształtujących ów model domu wyraża ducha transformacji i cywilizacyjnego awansu współczesnej Arabii. Architektura współczesnego domu w Rijadzie zdecydowanie odbiega od kierunków rozwoju architektury jednorodzinnej Europy, jednak w warstwie formalnej, ideowej pozostawia to samo dziedzictwo i to samo rozumienie domu jako miejsca życia człowieka. Współczesny dom w Arabii Saudyjskiej w Rijadzie opisuje pewną rzeczywistość architektury. Pojmowanie tej rzeczywistości, analiza jej wielowarstwowości stać się powinna źródłem oceny wybiegającej poza wartości płynące z globalizacji dzisiejszego świata.

Bibliografia

- Publikacje książkowe:

3. Abdulfattah, Kamal, *Mountain Farmer and Fella in Asir, Southwest Saudi Arabia*, Frankische Geographische Gesellschaft, Erlangen 1981.
4. Albin, M. *Tradistional: Architecture in Saudi Arabia. The Central Region*, Riyadh, 1990.
5. Akbar, J.A. *Building with Earth in the Islamic World*. Imarat al-ard fi al-Islam. Jiddah and Beirut 1992.
6. Al-Hathloul, Saleh. *The Arab-Muslim City: Tradition Continuity and Change in the Phisical Environment*. Riyadh 1996.
7. Reyner, Banham, *Rewolucja w architekturze*, Warszawa 1979.
8. Ballenstedt, J. *Architektura Historia i Teoria*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Poznań 2000.
9. Biegański, Piotr. *U Źródeł Architektury Współczesnej*, PWN, Warszawa 1972.
10. Creswell, K.A.C. *Early Muslim Architecture*, Penguin Books, Harmondsworth, 1958.
11. Damluji, S.S. *The Valley of Mudbrick Architecture*, Guildford, UK 1993.
12. Facey, W.H.D. *Riyadh – The Old City*. London 1992.
13. Facey, William, *Back to Earth*, Al-Turath, Riyadh 1997.
14. Facey, W.H.D *The Story of the Eatern Province of Saudi Arabia*, London 1994.
15. Facey, W.H.D *Diriyah and the First Saudi State*, London 1997.
16. Facey, W.H.D., and G.Grant. *Saudi by the first Photographers*. London 1996.
17. Frampton, K. *Towards a Critical Regionalism: Six points of an architecture of resistance*. [W:] The Anti-Aesthetic (red.) Hal Foster. Port Townsend, Bay Press, 1983.
18. Friedrich, Ragette, *Traditional Domestic Architecture of the Arab Region*, American University of Sharjah, 2003.
19. Holod, R., and D.Rastorfer. *Architecture and Community : Building in the Islamic World Today*. New York 1983.
20. Houben, H., and H.Guillard. *Earth Construction. A Comprehensive Guide*. London 1994.
21. Ibn Ghannam, Husain . *Rawdat al-Afkar wa'l – Afham li-Murtad Hal al Imnam wa Ta dad Ghazawat dhawi al Islam*. Riyadh 1381 AH.
22. Ibn Isa Ibrahim. *Tarikh ba'd al Hawadith al-Waqa'a fi Najd*. Riyadh, n.d.
23. Ibn Khaldun. *The Muqaddimah. An Introduction to History. Translated with an Introduction by Franz Rosenthal*. 3 vols., Princeton 1967.
24. Ibn Khamis, Abdullah. *Al Dir'iyah*. Riyadh, n.d.

25. Ign Bishr, Uthman. *Unwan al-Majd fi Tarikh Najd. Maktabat al-Riyadh al-Hadithah*, Riyadh, n.d.
26. Irving, Mark, *1001 budowli świata*, Elipsa, Warszawa, 2008,
27. Jencks Ch. *Architektura postmodernistyczna*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1987.
28. Kay, Shirley and Zandi, Dariush., *Architectural Heritage of the Gulf*, Motivate, Dubai 1991.
29. King, Geoffrey, *The Traditional Architecture of Saudi Arabia*, Tauris Publication, London 1998.
30. Krier L. *Architektura. Wybór czy przeznaczenie*. Tłumaczenie: Piotr Chojnowski, ARKADY, Warszawa 2001.
31. Konya, A. *Design Primer for Hot Climates*. London 1980.
32. Latour S, Szymski A. *Rozwój Współczesnej Myśli Architektonicznej*, PWN, Warszawa 1985.
33. Lawrence, R. *Understanding the Home Environment: Spatial and Temporal Perspective*, Housing Science, Vol.7, No.1, pp.13-25. 1983
34. Lechner, Norbert, *Heating, Cooling, Lighting. Design Methods for Architects*, Wiley, New York, 1991.
35. Lightfoot, Dale, *Gayl and Miyan in Arabia Felix*, The Arab World Geographer, Vol.3, No.1, 2000.
36. McLoughlin, L. *Ibn Saud: Founder of a Kingdom*. London 1993.
37. Michell, G., and D.Jones *Architecture of the Islamic World*. London 1987.
38. Mol, H. (Ed) *Identity and Religion: International, Cross-Cultural Approaches*, London, SAGE Publication Ltd. 1978.
39. Mouslalii, M., F.Shakre and O.Mandily *An introduction to Urban Patterns in Saudi Arabia: the central region*. London 1977.
40. MsCann, J. *Clay and Cob Architecture*, Princes Risborough, UK 1985.
41. Rapoport, *Amos House Form and Culture*, Prentice Hall, London 1969.
42. Relphe, E. (1976) *Place and Plassness*, London, Pion Limited.
43. Rentz, G. *Al-Diriyya, Encyclopaedia of Islam* 2nd edition. Vol.2, 1965.
44. Romero and Larkin. *Adobe-Building and Living with Earth*, New York 1994.
45. Sadleir, G.F. *Diary of a Journey across Arabia*. Bombay 1866. Reprinted with an introduction by F.M.Edwards, Cambridge 1977.
46. Serageldin, I., and S.El-Sadek. *The Arab City. Its Character and Islamic Cultural Heritage*. Arab Urban Development Institute, Riyadh 1982.
47. Shamekh, A. *Spatial Patterns of Bedouin Settlement in al-Qasim Region*, Saudi Arabia, Lexington, Kentucky 1975.
48. Sheean, V. Faisal. *The King and his Kingdom*. London 1975.
49. Sigfried G. *Przestrzeń Czas i Architektura, Narodziny Nowej Tradycji*, PWN, Warszawa 1968.
50. Steele, J. *Architecture for a Changing World*. London 1992.

51. Steele, J., *Architecture for Islamic Societies Today*. London 1994.
52. Talib, K. *Shelter in Saudi Arabia*. London and New York 1984.
53. Tatarkiewicz, W. *Dzieje Sześciu Pojęć*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
54. Winterhalter, C.P., *Indigenous Housing in Eastern Province of Saudi Arabia*, ETH, Zurich, 1980.

- Monografie:

1. Arias, E. *The Meaning and Use of Housing*, Aldershot, Avebury 1993.
2. Department of Antiquities and Museums, Riyadh *The Walls and Towers of Al-Turaif, Diriyah*. Riyadh 1983.
3. Misiągiewicz, M. *O Prezentacji Idei Architektonicznej*, Kraków 2003.
4. Serjeant, R.B., *The Islamic City*, UNESCO, Paris 1980.
5. Steele, J. Hassan Fathy. *Architectural Monographs 13*, Academy Editions, London 1988.

- Rozprawy doktorskie i habilitacyjne:

1. Al-Ajlan, S.A. *Thermal Mass and Stabilised Soil Blocks for Achieving Energy-saving in the Hot, Arid Climate of ar-Riyadh Region, Saudi Arabia*. Ph.D. Thesis, School of Engineering, University of Reading, 1994.
2. Al-Fadil, A.A *Thermal Performance of Earth Dwellings in Hot Dry Climates with Special Reference to the Sudan*. Ph.D. Thesis, Welsh School of Architecture, University of Wales, Cardiff 1993.
3. Salem A. Al Hathloul , *Tradition, Continuity and Change In The Physical Environment: The Arab Muslim City*. M.A.U.D. Harvard University 1975.
4. Al-Hathloul, S. *Tradition, Continuity, and Change in the Physical Environment : The Arab- Muslim City*, Unpublished Ph.D. Thesis MIT Cambridge 1981.
5. Al-Jadeed, M. *Building with Earth. Traditional Architecture and New Technology with Special Reference to Saudi Arabia*. Ph.D. Thesis, Cardiff University, UK 1994.
6. Al-Juhany, U.M. *The History of Najd Prior to the Wahhabis: a Study of Social, Political and Religious Conditions in Najd During Three Centuries Preceding the Wahhabi Reform Movement*. Ph.D. Thesis, University of Washington, published by University Microfilms, Ann Arbor, Michigan 1983.
7. Ahmed, S., *City of Ghadames*, PHD thesis, University of Kraków 1985.
8. Anderson, G. *Differential Urban Growth in the Eastern Province of Saudi Arabia: "A study of the Historical Interaction of Economic Development and Socio-Political Change*, Unpublished Ph.D. Thesis, Baltimore, Maryland, University of John Hopkins, pp.159-163. (1984)
9. Baiche, B. *Contemporary Housing Built with Improved Earth – Based Materials in Algeria*. Pd.D. Thesis, School of Architecture, Oxford, Brookes University 1992.
10. Benswessi, A.H. *A Study of the Concept of Identity: Towards an Architecture as a Harmonious Identifiable Fabric*, Unpublished Ph.D. Thesis, University of Pennsylvania, USA, 1987

11. Cejka, Jan, *Tonnengewölbe und Bogen Islamischer Architektur, Wolbungstechnik und Form*, PHD thesis, Technical University, Munich 1978.
12. Fadan, Youssef, *The Development of Contemporary Housing in Saudi Arabia (1950-1983)*, MIT 1983.
13. Grycel, J. *Współczesna Architektura mieszkaniowa polsko-białoruskiego pogranicza na przykładzie Białegostoku i Grodna, rozprawa doktorska*, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska, 2007.
14. Hamdan, S.S. *Social Change in the Saudi Family*, Unpublished Ph.D. Thesis, Iowa State, University Ames, Iowa, p.149. 1990.
15. Kanoo, A. *A study of the Need for Housing and the Development of a Housing System for Saudi Arabia and the Arabian Gulf. Ph.D. Thesis*. University of Texas at Austin 1970.
16. Kłopotowski, M. *Dom w Polsce końca XX wieku*, rozprawa doktorska, Wydział Architektury Politechnika Krakowska, 2004.
17. Sinjab, Kamil, *Das Arabische Wohnhaus des 17. Bis 19. Jahrhunderts in Syrien*, PHD thesis, TH Aachen, 1965.
18. Webb, D. *Stabilised Soil Building Block*. Ph.D. Thesis. Faculty of Arts, University of Newcastle-upon-Tyne 1988.
19. Wilberding, S. *Guidebook to the Ruins in Dir'aiyah*. Riyadh 1987.

- Publikacje w wydawnictwach naukowych:

1. Aga Khan Award for Architecture, *Towards an Architecture in the Spirit of Islam*, Proceedings of Seminar One, Aiglemont, 1978.
2. Agarwal, A. *Mud, Mud: the Potential of Earth-based Materials for Third World Housing*. London 1981.
3. Al-Azzawi, Subhi, *The Courtyards of Indigenous and Oriental Houses in Baghdad*, MIT Graduate Papers, Cambridge, Mass.
4. Altman, I. & Gauvain, M. "A Cross-Cultural and Dialectic Analysis of Homes", In L. Liben et al. (Eds) *Spatial Representation and Behavior A Cross the Life Span: Theory and Application*, New York, Academic Press, pp.283-320. (1981)
5. Anson, T.G. *Architecture Without Architects*, Landscape 12:2 p.18. (1962-3)
6. Boon, J. "The Modern Saudi Villa: Its Cause and Effect", *American Journal for Science and Engineering*, vol.7, No.2, pp.132-143. (1982)
7. Costello, V.F. *Urbanization in the Middle East*, Cambridge, Cambridge University Press, p.1&81. 1977.
8. Despres, C. "The Meaning of Home: Literature Review and Directions for Future Research and Theoretical Development" *The Journal of Architectural and Planning Research*, Vol.8, No.2 (Summer), pp. 96-115. (1991).
9. Deither, J. *Down to Earth. Mud Architecture: An Old Idea, A new future*. London 1982. (Based on Dethier's exhibition Des Architectures de Terre, Pompidou Centre, Paris 1981-2).
10. Deither, J. *Model House for Al Dareeya, Saudi Arabia*, Ekistics 21 pp.214-219, (March 1966).
11. Deither, J. *Model of Rural Housing for Saudi Arabia*, Ekistics 22 pp.203-204, (September 1966).

12. Deither, J. *Natural Energy and Vernacular Architecture. Principles and Examples wit Reference to Hot Arid Climates* . University of Chicago Press, Chicago and London 1986.
13. Dovey, K. "Home and Homelessness", In I. Altman and C.M. Werner (Eds) *Home Environment*, New York, Plenum Press, pp. 33-64, (1985).
14. Duncan, J. (Ed) *Housing and Identity : Cross-Cultural Perspectives*, London, Croom Helm Ltd. 1981.
15. El-Ashiry, H. *The Rehabilitation of Ad-Dariyya*, Art and Archeology Research Papers, pp.81-83. London 1980.
16. Emmott, D. "A Mud Revival", *Development Forum 87*, United Nations, Geneva. Sept.1981.
17. Geertz, Clifford. *The Interpretation of Culture*, London 1975.
18. Helmes, Svend, *Early Islamic Architecture of the Desert*, Edinburgh University Press 1990.
19. Hillenbrand, Robert, *Islamic Architecture*, Columbia University Press, New York 1994.
20. Houben, H. *Earthen Architecture and Modernity, in Out of Earth*. Conference Proceedings, See Watson,L.
21. Kaizer, Talib, *Shelter in Saudi Arabia*, Academy Edition, London 1984.
22. King, G.R.D. *Traditional Architecture in Najd, Saudi Arabia*, Proceedings of the Seminar for Arabian Studies 7 pp.90-100. (1977).
23. Michell, George. *Architecture of the Islamic World*. Thames & Hudson, 1995.
24. Olgyay, Victor, *Design with Climate*, Princeton Iniversity Press, 1963.
25. Rapoport, A. "On Diversity" and "Designing for Diversity", in B.Judd, and D.Brown (Eds) *Housing for Diversification*, Canberra, Royal Australian Institute of Architects. 1985.
26. Rapoport, A. "Environmental Quality and Environmental Quality Profile", in Wilkinson (Ed) *Quality in the Built Environment*, Newcastle Upon Tyne, The Urban Press, pp.255-286, (1990).
27. Shirref, D. "Saudi Arabia", *Middle East Annual Review*, Essex, England, pp.31-38, (1979).
28. Sixsmith, J. "The Meaning of Home: An Exploratory Study of Environmental Experience" *Journal of Environmental Psychology*, Vol.6, pp.281-298, (1986).
29. Steele, James, *An architecture for People*, Thames & Hudson, London, 1997.
30. Studer, R. "The Meaning and Use: A Basis of Understanding" In E.Arias (1993).
31. *Technology & Sustainability in the Built Environment*, Conference Paper, King Saud University College of Arch. and Planning, 2010.
32. *Towards an Architecture in the Spirit of Islam*, Proceedings of the Aga Khan Award for Architecture Seminar I, Paris 1978.
33. *The Meaning and Use of Housing*, Aldershot, Avebury, pp.29-34.
34. Watson, L. and R.Harries, *Out of Earth I – National Conference on Earth Buildings. Center for Earthen Architecture*, University of Plymouth, UK 1994.

35. Węclawowicz-Gyurkovich, E. *Postmodernizm w Polskiej architekturze*. Politechnika Krakowska, Kraków 1998.
36. World Housing Congress: *Affordable Quality Housing*, ADA, Riyadh 2002.

- Akty prawne i wydawnictwa organów samorządowych:

1. *Brides of Desert , the Stroy of Urban Development in the Kingdom of Saudi Arabia*, Ministry of Municipalities and Rural Affairs, Asbar Riyadh, 1999.
2. *Historical Precinct of Addiriyyah*, High Commision for the development of Ariyadh, ADA, 2004.
3. *Investment Climate In Arriyadh City 2007*, ADA Press 2007.
4. *Riyadh Action Master Plans, Metropolitan Area Master Plan*, Ministry of Municipal & Rural Affairs Deputy of Ministry of Town Planning ADA Riyadh 1978.
5. *National Economy during seventh Development Plan, Chapter nine – Population and standard of living*”, Ministry of Economy and Planning publications LTD, Riyadh 2004.
6. *SCET International/SEDES, Riyadh Action Master Plan*, Technical Report No10, Land Development Policies.
7. Symposium “*Housing Future in the City of ArRiyadh*”, ADA, Ar-Riyadh, 2001.
8. Technical Report, *Symposium of Housing Future in The City of Ar-Riyadh*. High Commision For The Development of Ar-Riyadh 2007.
9. *Theem four – High Commission for the Development of Arriyadh & its Role in Developing of the City*, ADA Riyadh 2007.
10. www.addiryah.gov.sa
11. http://www.csbe.org/e_publications/riyadh_architecture/index.htm

- Publikacje w gazetach, czasopismach i serwisach internetowych:

1. Abercrombie, T. “*Saudi Arabia Beyond the Sands of Mecca*”, National Geographic, vol.129, No.1, pp.1-53. (1966).
2. Assah, A. *Miracle of the Desert Kingdom*, London, Johnson Publications Ltd., p.252. (1969).
3. Cooper, C. “*The House as Symbol of Self*” Design & Environment, No.3, pp.30-37. (1972).
4. Dalley, K. “ *The Current State of Play in Saudi Arabia*”, RIBAJ, May,p.166. (1976).
5. Eaton, R. „*Mud: an Examination of Earth Architecture*”, The Architectural Review (Oct.1981).
6. *Riyadh Architecture in One Hundred Years, An essay on a public lecture presented by Saleh al-Hathloul at Darat al-Funun.*, Amman on April 21, 2002.

Spisy

-Spis fotografii:

fot. 1. Obszar Rijadu historyczny i współczesny. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	16
fot. 2. Zabudowa Rijadu z lat 50-tych XX wieku, zdjęcie satelitarne. [<i>w:</i>] <i>Riyadh Architecture in One Houndred Years, pod redakcją Saleh al. Hathloul at Darat al.-Funun</i>	20
fot. 3. Widok zabudowy północnej dzielnicy mieszkaniowej w Rijadzie. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	23
fot. 4. Panorama ulicy King Fahad Road i Olaya Street. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	23
fot. 5. Panorama centrum finansowego i handlowego kwartału KingFahad Road i Olaya Street. W tle centrum handlowo-hotelowe Falsalia Tower. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	24
fot. 6. Sylweta Falsalii w zabudowie miasta. Północna oś kompozycyjna Rijadu. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	24
fot. 7. Przykład domu wyższej klasy – pałac. <i>Fot. F.Alfaris</i>	31
fot. 8. Przykład typowego domu arabskiego średniej klasy w obszarze Rijadu. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	31
fot. 9, fot. 10. Obszary slumsów w Rijadzie. Okolice Diriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	32
fot. 11. Obszary slumsów w Rijadzie. Okolice Addiriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	32
fot. 12. Obszary slumsów w Rijadzie. Okolice Addiriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	33
fot. 13. Historyczny układ domu atrialnego rejonu Najd w Rijadzie. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	38
fot. 14. Układ urbanistyczny miasta Addiriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	39
fot. 15. Ruiny Addiriyah. Pałac Królewski. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	42
fot. 16. Ruiny Addiriyah. Detal architektury historycznej. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	42
fot. 17. Ruiny Addiriyah – Dziedziniec pałacu Salawa. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	43
fot. 18. Dziedziniec meczetu w obszarze Addiriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	43
fot. 19. Tradycyjna uliczka w zespole miejskim Addiriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	44
fot. 20. Tradycyjna uliczka w zespole miejskim Addiriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	45
fot. 21. Ulice Rijadu z początku lat 50-tych XX wieku. [<i>w:</i>] <i>Riyadh Architecture in One Houndred Years, pod redakcją Saleh al. Hathloul at Darat al.-Funun</i>	48
fot. 22. Ulice Rijadu z początku lat 50-tych XX wieku. Dominujący typ zabudowy tradycyjnej. [<i>w:</i>] <i>Riyadh Architecture in One Houndred Years, pod redakcją Saleh al. Hathloul at Darat al.-Funun</i>	49
fot. 23. Falsalia – widok nocą. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	49
fot. 24. Falsalia – centrum restauracyjno- hotelowo- handlowe. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	50
fot. 25. Centra handlowe jedne z ważniejszych miejsc pełniących funkcję przestrzeni publicznej. Kingdom Tower – ikona współczesnego Rijadu – zamknięcie osi ulic Olaya Street i King Fahad Road. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	50
fot. 26. Przestrzeń publiczna w obszarze historycznym Rijadu. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	51

fot. 27. Przestrzeń publiczna w obszarze historycznym Rijadu. Fot. S.Wojtkiewicz.....	51
fot. 28. Przestrzeń publiczna w obszarze historycznym Rijad. Plac przed Muzeum Narodowym. Fot. S.Wojtkiewicz.....	52
fot. 29. Przestrzeń publiczna w Diriyah – stare centrum Rijadu. Fot. S.Wojtkiewicz	52
fot. 30. Przestrzeń miejska w Rijadzie Olaya Street – nowe centrum miasta. Fot. S.Wojtkiewicz	53
fot. 31. Kingdom Tower w sylwecie osi ulic King Fahad Road i Olaya Street. Fot. S.Wojtkiewicz.....	58
fot. 32. Dwie wieże współczesnej dzielnicy biznesowej Rijadu – Kingdom Tower i Falsalia. Fot. S.Wojtkiewicz	59
fot. 33. Ulica King Fahad Road. Fot. S.Wojtkiewicz.....	59
fot. 34. Główna arteria komunikacyjna Rijadu - King Fahad Road. Fot. S.Wojtkiewicz	60
fot. 35. Osiedle domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Fot. S.Wojtkiewicz	62
fot. 36. Przykład założenia pałacowego w Rijadzie. Dom P. Alathela. Fot. F.Alfaris.....	64
fot. 37. Przykład założenia pałacowego. Północno-zachodni Rijad. Fot. F.Alfaris	65
fot. 38. Układy urbanistyczne <i>compoundów</i> przypominają kurorty letnie. W tych miejscach nie obowiązują zasady szariatu. Fot. S.Wojtkiewicz	73
fot. 39. Strefa przyjmowania gości. Fot. F.Alfaris.....	76
fot. 40. Strefa rekreacji – basen – przyziemie. Fot. F.Alfaris	77
fot. 41. Budowa domu P. Nayefa. Technologia. Fot. S.Wojtkiewicz.....	81
fot. 42. Budowa domu P. Nayefa. Technologia. Fot. S.Wojtkiewicz.....	82
fot. 43. Budowa domu P. Nayefa. Technologia. Fot. S.Wojtkiewicz.....	82
fot. 44. Technologia budowy domu jednorodzinnego, budowa domu P.Nayefa. Fot. S.Wojtkiewicz	83
fot. 45. Technologia budowy domu jednorodzinnego, budowa domu P.Nayefa. Fot. S.Wojtkiewicz	83
fot. 46. Różnorodność stylistyczna dzielnic mieszkaniowych. Fot. S.Wojtkiewicz.....	86
fot. 47, fot. 48. Główne wejście do domu, założenie pałacowe. Fot. F.Alfaris.....	97
fot. 49, fot. 50. Założenie pałacowe. Dom P. Alathela. Główne wejście. Fot. F.Alfaris	98
fot. 51. Brief seating, w tle główna przestrzeń do siedzenia. Fot. F.Alfaris	99
fot. 52. Główna przestrzeń do siedzenia. Strefa męska. Fot. F.Alfaris	99
fot. 53. Detal wnętrza – strefa męskiej rekreacji. Fot. F.Alfaris	100
fot. 54. Układy wnętrz przeznaczonych do przyjmowania gości. Fot. F.Alfaris	100
fot. 55. Poszczególne układy wnętrz przeznaczonych do przyjmowania gości. Fot. F.Alfaris.....	101
fot. 56, fot. 57. Oficjalne pomieszczenia dla gości – formal seating. Fot. F.Alfaris	101

fot. 58. Oficjalne pomieszczenia dla gości – formal seating. Fot. F.Alfaris	102
fot. 59. Oficjalne pomieszczenia dla gości – formal seating. Fot. F.Alfaris	102
fot. 60, fot. 61. Jadalnia. Rozwiązanie w założeniach pałacowych. Fot. F.Alfaris	104
fot. 62, fot. 63. Jadalnia. Rozwiązanie w założeniach pałacowych. Fot. F.Alfaris	104
fot. 64. Jadalnia - dom średniej wielkości. Fot. F.Alfaris	105
fot. 65. Jadalnia w założeniach domów średnich. Fot. F.Alfaris	105
fot. 66. Przykładowe rozwiązania łazienek w domu w Rijadzie. Vanity area. Fot. F.Alfaris	106
fot. 67. Przykładowe rozwiązania łazienek w domu w Rijadzie. Vanity area. Fot. F.Alfaris	106
fot. 68. Przykładowe rozwiązania łazienek w domu w Rijadzie. Vanity area. Fot. F.Alfaris	107
fot. 69. Pokój gościnny. Fot. F.Alfaris	107
fot. 70. Wejścia rodziny. Family entrance. Założenie pałacowe. Fot. F.Alfaris	109
fot. 71. Wejścia rodziny. Family entrance. Założenie pałacowe. Fot. F.Alfaris	109
fot. 72. Rozwiązanie klatki schodowej. Założenie pałacowe. Fot. F.Alfaris	110
fot. 73. Rozwiązanie klatki schodowej zintegrowanej ze strefą dzienną domu. Dom średni. Fot. F.Alfaris	111
fot. 74. Wnętrza pałacowe - bufet. Fot. F.Alfaris	111
fot. 75. Wnętrza pałacowe - bufet. Fot. F.Alfaris	112
fot. 76. Bufet, domy średnie. Fot. F.Alfaris	112
fot. 77. Pomieszczenia odpoczynku, rekreacji i recepcji kobiet. Fot. F.Alfaris	113
fot. 78. Pomieszczenia odpoczynku, rekreacji i recepcji kobiet. Fot. F.Alfaris	114
fot. 79. Przykładowe rozwiązanie kuchni czystej – otwartej do pomieszczeń. Fot. F.Alfaris	115
fot. 80. Aranżacje sypialni w domu w Rijadzie. Fot. F.Alfaris	117
fot. 81. Aranżacje sypialni w domu w Rijadzie. Fot. F.Alfaris	117
fot. 82. Rozwiązania funkcjonalne basementu - podpiwniczenie. Fot. F.Alfaris	120
fot. 83. Podpiwniczenie – miejsca rekreacji. Fot. F.Alfaris	121
fot. 84. Rozwiązania funkcjonalne podpiwniczenia z widokiem na kondygnacje wyżej. Fot. F.Alfaris	121
fot. 85. Otwarcie strefy przyziemia na ogród. W tle przyległe do domu aneksy. Fot. F.Alfaris	122
fot. 86, fot. 87. Detal architektoniczny mocny. Fot. S.Wojtkiewicz	126
fot. 88, fot. 89. Detal kontynuacyjny – formy wejść. Fot. S.Wojtkiewicz	127
fot. 90, fot. 91. Detal kontynuacyjny – detale okien. Fot. S.Wojtkiewicz	127
fot. 92, fot. 93. Detal, formy eklektyczne i modernistyczne. Fot. S.Wojtkiewicz	127

fot. 94. Wejście na teren posesji. Detal, ogrodzenia, bramy. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	128
fot. 95. Pejzaż pustynny obszaru Najd. Czerwone piaski. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	129
fot. 96. Pustynia skalista. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	129
fot. 97. Dominująca kolorystyka w pejzażu architektury jednorodzinnej. <i>Fot. F.Alfaris</i>	130
fot. 98. Realizacja osiedla Ministry Interior Houses. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	137
fot. 99. Realizacja osiedla Ministry Interior Houses. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	137
fot. 100. Realizacja osiedla Ministry Interior Houses. [w:] <i>Riyadh Architecture in One Houndred Years, pod redakcją Saleh al. Hathloul at Darat al.-Funun</i>	138
fot. 101. Malmaka Palace zwany też Tuwaiq Palace. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	140
fot. 102. Budynek Ministerstwa Spraw Zagranicznych. [w:] <i>Riyadh Architecture in One Houndred Years, pod redakcją Saleh al. Hathloul at Darat al.-Funun</i>	140
fot. 103. Współczesne realizacje z wpływem architektury lokalnej. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	141
fot. 104. Compound Al Malaz. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	144
fot. 105. Jeden z wielu compoundów w Rijadzie. Al. Malaz. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	144
fot. 106. Współczesne obiekty użyteczności publicznej o silnym nurcie kontekstualnym. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	145
fot. 107. Współczesne obiekty użyteczności publicznej o silnym nurcie kontekstualnym. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	145
fot. 108. Budynek Ministerstwa Sprawiedliwości, Diriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	146
fot. 109. Wielki Meczet w Diriyah. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	147
fot. 110. Domy eklektyczne. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	151
fot. 111. Domy eklektyczne. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	151
fot. 112. Domy eklektyczne - formy dachowe. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	152
fot. 113. Domy eklektyczne. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	152
fot. 114. Domy eklektyczne - formy dachowe z elementami attykowymi. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	153
fot. 115. Różnorodność detali okien. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	154
fot. 116. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	155
fot. 117. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	155
fot. 118. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	156
fot. 119. Formy zwieńczeń attykowych domów eklektycznych. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	156
fot. 120. Neoeklektyzm geometryczny, okolice Olaya Street. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	158
fot. 121. Neoeklektyzm geometryczny. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	158

fot. 122. Neoeklektyzm geometryczny. Fot. S.Wojtkiewicz.....	159
fot. 123. Przykład regionalizmu krytycznego w budynkach użyteczności publicznej. Wielki meczet w Diriyah Fot. S.Wojtkiewicz.....	161
fot. 124. Muzeum Narodowe w Rijadzie, regionalizm krytyczny. Fot. S.Wojtkiewicz.....	161
fot. 125. Regionalizm krytyczny, lata 70-te XX wieku. Fot. S.Wojtkiewicz.....	163
fot. 126. Regionalizm krytyczny, początek lat 90-tych XX wieku. Fot. S.Wojtkiewicz.....	163
fot. 127. Regionalizm krytyczny, II. połowa lat 80-tych XX wieku. Fot. S.Wojtkiewicz.....	164
fot. 128. Regionalizm krytyczny, I. dekada XXI wieku Fot. S.Wojtkiewicz.....	164
fot. 129. Regionalizm krytyczny, dzielnica rezydencji w The Diplomatic Quarter. Lata 90-te XX wieku. Fot. S.Wojtkiewicz.....	165
fot. 130. Regionalizm krytyczny, lata 70-te XX wieku. Fot. S.Wojtkiewicz.....	165
fot. 131. Przykłady regionalizmu krytycznego, lata 60-te i 70-te XX wieku. Fot. S.Wojtkiewicz.....	166
fot. 132. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo. Fot. S.Wojtkiewicz.....	167
fot. 133. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo. Fot. S.Wojtkiewicz.....	167
fot. 134. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo. Fot. S.Wojtkiewicz.....	168
fot. 135. Regionalizm czerpiący z wzorców obcych kulturowo. Fot. S.Wojtkiewicz.....	168
fot. 136. Przykład regionalizmu czerpiącego z wzorców obcych kulturowo, lata 60-te i 70-te XX wieku. Fot. S.Wojtkiewicz.....	169
fot. 137. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni. Brama wjazdowa, dziedziniec. Fot. S.Wojtkiewicz.....	170
fot. 138. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni. Dziedziniec. Fot. S.Wojtkiewicz.....	170
fot. 139. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni. Flankowanie ścian. Fot. S.Wojtkiewicz.....	171
fot. 140. Rewiwalizm – podmiejska rezydencja na pustyni, widok kondygnacji i fragment wnętrza. Fot. S.Wojtkiewicz.....	171
fot. 141. Współczesna zabudowa jednorodzinna modernistyczna w Rijadzie. Fot. F.Alfaris.....	172
fot. 142. Architektura jednorodzinna modernistyczna, The Diplomatic Quarter. Fot. S.Wojtkiewicz.....	173
fot. 143. Modernizm arabski – założenie villi wyższej klasy. Fot. F.Alfaris.....	174
fot. 144. Przykład zabudowy modernistycznej. Fot. S.Wojtkiewicz.....	175
fot. 145. Zabudowa modernistyczna. Fot. A.Alfaris.....	175
fot. 146. Zabudowa modernistyczna. Fot. A.Alfaris.....	176
fot. 147. Zabudowa modernistyczna, założenie pałacowe. Fot. A.Alfaris.....	176
fot. 148. Modernizm arabski. Fot. A.Alfaris.....	177

fot. 149. Modernizm arabski. <i>Fot. A.Alfaris</i>	177
fot. 150. Modernizm geometryczno - linearny, północno-zachodni Rijad. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	178
fot. 151. Modernizm geometryczno - linearny ,północny Rijad, Taccasusi Street. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	179
fot. 152. Modernizm geometryczno - linearny, północny Rijad. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	179
fot. 153. Detale w założeniu urbanistyczno-architektonicznym domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	184
fot. 154. Widok ulicy w dzielnicy domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	185
fot. 155. Widok założenia od strony ogrodów. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	185
fot. 156. Widok założenia od strony ogrodów. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	186
fot. 157. Założenie Ministry Interior Houses w pierzei ogrodu. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	186
fot. 158. The Diplomatic Quarter – rezydencje ambasadorów. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	187
fot. 159. Zabudowa jednorodzinna zwarta, The Diplomatic Quarter. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	187
fot. 160. Architektura jednorodzinna kubistyczna, środkowy kwartał King Fahad Street. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	188
fot. 161. Dom jednorodzinny – kubizm. Środkowy kwartał King Fahad Road. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	189
fot. 162. Realizacje architektury mieszkaniowej ekspresjonistycznej. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	190
fot. 163. Realizacje architektury mieszkaniowej ekspresjonistycznej. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	190
fot. 164. Pałac książęcy. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	191
fot. 165. Architektura ekspresjonistyczna z silnym odwołaniem do regionalizmu. <i>Fot. S.Wojtkiewicz</i>	191

-Spis ilustracji:

rys. 1. Plan miejscowy rozwoju Rijadu, 1972-1975, <i>projekt Doxiadis Associates</i>	20
rys. 2. Miejscowy plan zagospodarowania miasta Rijad z lat 1972 – 1975. <i>Publikacja Doxiadis Associates</i>	21
rys. 3. Miejscowy plan zagospodarowania miasta Rijad z lat 2004 – 2010. <i>Publikacja ADA</i>	22
rys. 4. Zmiany w obszarach miasta Rijad w latach 1972-2005. <i>[w:] Urban Spatial Growth and Land Use Change in Riyadh: Comparing Spectral Angel Mapping and Band Ratioing Techniques, pod redakcją Yusuf A.Aina, Johhanes A. Van Der Merwe, Habbib M. Alshuwaikhat,</i>	26
rys. 5. Dom typu villa, dom duży. <i>Arch. F.Alfaris, z archiwum FA Consultants</i>	30
rys. 6., fot. 13. Historyczny układ domu atrialnego rejonu Najd w Rijadzie. Układ pomieszczeń, przekrój, widok fragmentu wnętrza. <i>William Facey, Back to the earth,</i>	38
rys. 7. Układy urbanistyczne tradycyjnej zabudowy jednorodzinnej rejonu Najd. <i>William Facey, Back to the earth,</i>	39
rys. 8. Historyczny układ zabudowy Diriyah –najstarszej części Rijadu. <i>William Facey, Back to the earth,</i>	39

rys. 9. Układ współczesnego domu z oddzielnymi wejściami kobiet i mężczyzn – dom duży, wczesne lata XXI wieku. Struktura domu typu villa, pałac – obiekt wolnostojący prezentuje trwały kierunek odejścia od typu domu atrialnego. <i>z archiwum FA Consultants</i>	46
rys. 10. Dom wolnostojący – mały, lata 90-te XX wieku. Struktura funkcjonalna: tradycyjna – arabska. Język formalny architektury nabiera znamion kosmopolitycznych, świadomym odrzuceniem relacji stylistycznych z tradycją. <i>z archiwum FA Consultants</i>	47
rys. 11. Dom o znamionach europejskich, bliski tradycji kultury zachodniej – rozwiązanie układu planu <i>Arch.:S.Wojtkiewicz, z archiwum FA Consultants</i>	47
rys. 12. Dom o znamionach europejskich, bliski tradycji kultury zachodniej. <i>Arch.:S.Wojtkiewicz, z archiwum FA Consultants</i>	48
rys. 13. Wykres rocznych oddziaływań temperatur na budynek. <i>z archiwum FA Consultants</i>	55
rys. 14. Diplomatic Quarter. [w:] <i>Riyadh Architecture in One Hundred Years</i> , pod redakcją Saleh al.-Hathloul at Darat al -Funun	61
rys. 15. Osiedle domów pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. [w:] <i>Riyadh Architecture in One Hundred Years</i> , pod redakcją Saleh al.-Hathloul at Darat al -Funun	62
rys. 16. Przykład założenia pałacowego w Rijadzie. Dom P. Alathela. <i>z archiwum FA Consultants</i>	63
rys. 17. Zagospodarowanie działek o przeznaczeniu pałacowym – dwa domy na jednej działce. <i>z archiwum FA Consultants</i>	65
rys. 18. Układ trzech domów na jednej działce. <i>z archiwum FA Consultants</i>	66
rys. 19. Założenie pałacowe – pojedynczy dom na działce. <i>z archiwum FA Consultants</i>	66
rys. 20. Dom wyższej i średniej klasy. <i>z archiwum FA Consultants</i>	67
rys. 21. Założenie typu villa. Dom średniej wielkości. <i>z archiwum FA Consultants</i>	68
rys. 22. Zagospodarowanie działki o średniej intensywności zabudowy. Założenie typu villa. Dom średniej wielkości. <i>z archiwum FA Consultants</i>	68
rys. 23. Strefowanie i zagospodarowanie działki domów dużych o bogatym programie funkcji. <i>Arch. Sławomir Wojtkiewicz</i>	69
rys. 24. Stylistyka architektury domów dużych. <i>z archiwum FA Consultants</i>	70
rys. 25. Stylistyka architektury domów dużych. <i>z archiwum FA Consultants</i>	70
rys. 26. Stylistyka architektury domów dużych. <i>z archiwum FA Consultants</i>	70
rys. 27. Dom P. Zakaryha – przykład domu w zabudowie bliźniaczej. Dom syna przylegający do domu rodziców. <i>Arch. Sławomir Wojtkiewicz</i>	71
rys. 28. Dom P. Zakaryha – perspektywa. <i>Arch. Sławomir Wojtkiewicz</i>	71
rys. 29. Dom P. Ibraheema Alomara – dom wolnostojący. Układ planu, studium bryły. <i>Z archiwum FA Consultants</i>	72
rys. 30. Rozkład stref w kierunku horyzontalnym i wertykalnym. <i>Z archiwum FA Consultants</i>	75

rys. 31. System strefowania domu. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz</i>	79
rys. 32. Przekrój stropu typu Hordy Slab. <i>Z archiwum FA Consultants</i>	81
rys. 33. Układ funkcji zagospodarowania dachu. Funkcje tu lokalizowane związane są z obsługą techniczną i magazynową domu. Miejsce pełni też funkcję pokoi dla służby. <i>Z archiwum FA Consultants</i>	87
rys. 34. Typologia mieszkań z oddzielnym wejściem mężczyzn, kobiet i rodziny. Założenia pałacowe. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz</i>	88
rys. 35. Rozwiązanie układu planu <i>z archiwum FA Consultants</i>	89
rys. 36. Typologia mieszkań z oddzielnym wejściem mężczyzn i rodziny. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz</i>	90
rys. 37. Rozwiązania przestrzenne opisanej typologii. <i>z archiwum FA Consultants</i>	91
rys. 38. Rozwiązania przestrzenne opisanej typologii. <i>z archiwum FA Consultants</i>	91
rys. 39. Wejście mężczyzn i rodziny. Typologia wejść i układu pomieszczeń. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz</i>	92
rys. 40. Rozwiązania przykładowych planów. <i>z archiwum FA Consultants</i>	92
rys. 41. Rozwiązania przykładowych planów. <i>z archiwum FA Consultants</i>	93
rys. 42. Rozwiązania przykładowych planów. <i>z archiwum FA Consultants</i>	93
rys. 43. Typologia rozwiązania. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz</i>	94
rys. 44. Przykładowe rozwiązania planów. <i>z archiwum FA Consultants</i>	94
rys. 45. Typologia i przykładowe rozwiązanie planów. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz, z archiwum FA Consultants</i>	95
rys. 46. Przykładowe rozwiązania planu. <i>z archiwum FA Consultants</i>	96
rys. 47. Funkcjonalne rozwiązania strefy snu. <i>z archiwum FA Consultants</i>	119
rys. 48. Funkcjonalne rozwiązania strefy snu. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz, z archiwum FA Consultants</i>	119
rys. 49. Minimalne odległości budynku od ulicy i działki sąsiada. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz</i>	133
rys. 50. Modernizm arabski - rysunki koncepcyjne. <i>z archiwum FA Consultants</i>	173
rys. 51. Modernizm arabski – wizualizacja projektu domu. <i>z archiwum FA Consultants</i>	174
rys. 52. Studium środowiskowe domu jednorodzinnego w konwencji neomodernizmu zrównoważonego. <i>z archiwum FA Consultants</i>	181
rys. 53. Studium budynku jednorodzinnego, neomodernizm zrównoważony <i>z archiwum FA Consultants</i>	182
rys. 54. Analiza zachowania domu jednorodzinnego względem stron świata i termicznych aspektów projektowanej architektury. <i>z archiwum FA Consultants</i>	183
rys. 55. Zwycięski projekt w konkursie na dom jednorodzinny w zabudowie zwartej na obszarze Rijadu. <i>Publikacja pokonferencyjna ADA</i>	183
rys. 56. Współczesne trendy architektury kubistycznej, dom P.Waalida. <i>arch. Sławomir Wojtkiewicz</i>	188

rys. 57. Style architektoniczne występujące w Rijadzie w architekturze jednorodzinnej. <i>Opr. Sławomir Wojtkiewicz,</i>	194
---	-----

- spis tabel

Tabela 1. Aspekty ekonomiczne i ich przeniesienie na możliwości kształtowania domu w Rijadzie.	36
Tabela 2. Stosowane wymiary pomieszczeń – strefa publiczna.....	108
Tabela 3. Stosowane wymiary pomieszczeń – strefa pół-publiczna.	113
Tabela 4. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – strefa publiczna żeńska.	114
Tabela 5. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – strefa pomocnicza.	115
Tabela 6. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – dach, pomieszczenia służby.	116
Tabela 7. Stosowane wymiary i rodzaje pomieszczeń – strefa snu.	118
Tabela 8. Strefa rekreacji przyziemia – porównanie pałaców i domów typowych.	122
Tabela 9. Wymiary poszczególnych pomieszczeń. Porównanie założeń pałacowych z domem małym.	124
Tabela 10. Cechy architektury domu w Rijadzie – zestawienie.....	135